

Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**«Διακεκριμένες γυναικείες ταφές
της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από την κεντρική Μακεδονία»**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Ευανθία Ε. Λάμπρου

(ΑΜ:76)

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2025

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Κλεοπάτρα Καθάριου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Ηλίας Κουλακιώτης, Αναπληρωτής καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

«Η έγκριση της παρούσης μεταπτυχιακής εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα» (Ν.5343/1932, άρθρο 2020, παρ. 2)

*«Να μην περνάς την τελεία αβασάνιστα...
Σταμάτα λίγο σε ό,τι τελειώνει.
Κάτι καινούργιο αρχίζει πάντα μετά.»*

(Χ.Γ. Παπαδόπουλος, 2016, Η γλώσσα της φωνής)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ, ΤΟΜΩΝ

<i>AD</i>	Αρχαιολογικό Δελτίο
<i>AE</i>	Αρχαιολογική Εφημερίδα
<i>AEMΘ</i>	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη
<i>ActaHyp</i>	ActaHyperborea
<i>BCH</i>	Bulletin de correspondance hellénique
<i>BSA</i>	Annual of the British School at Athens
<i>OJA</i>	Oxford Journal of Archaeology
<i>PZ</i>	Praehistorische Zeitschrift
<i>SymbOsl</i>	Symbolae Osloenses

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ

ΕΣ	Εποχή του Σιδήρου
ΕΧ	Εποχή του Χαλκού
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΠΓ	Πρωτογεωμετρική περίοδος
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού

ΆΛΛΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αι.	αιώνας
βλ.	βλέπε
γρ.	γραμμάρια
εικ.	εικόνα
επιμ.	επιμέλεια
κ.ά.	και άλλοι
κεφ.	κεφάλαιο
κλπ.	και τα λοιπά
μ.Χ.	μετά Χριστόν
μτφρ.	μετάφραση
μ.	μέτρα
πίν.	πίνακας
π.Χ.	προ Χριστού
σχ.	σχέδιο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	5
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
I. Θεωρητικό υπόβαθρο.....	9
II. Μεθοδολογία, στόχοι και διάρθρωση της εργασίας.....	10
III. Η ταφική αρχαιολογική έρευνα της ΠΕΣ στη Μακεδονία.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	
Αρχαιολογία του φύλου	16
1.1 Εισαγωγή. Βιολογικό και κοινωνικό φύλο.....	16
1.2 Αρχαιολογία του φύλου και φεμινισμός. Μία σύντομη ιστορική αναδρομή.....	18
1.3 Τρίτο φεμινιστικό κίνημα και διαθεματικότητα (intersectionality).....	23
1.4 Ηλικία και κοινωνικό φύλο.....	24
1.5 «Σπάζοντας τα δυαδικά δεσμά (;)».....	25
1.6 Η θεωρία της επιτελεστικότητας του φύλου (gender performativity).....	27
1.7 Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και θάνατος.....	28
1.8 Η αρχαιολογία του φύλου στην αιγαιακή προϊστορία.....	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο	
Νεκροταφεία και έθιμα ταφής της Μακεδονίας κατά την ΠΕΣ	35
2.1 Η πολιτισμική φυσιολογία της κεντρικής Μακεδονίας.....	35
2.2. Ταφικά έθιμα της Μακεδονίας	36
2.3. Ο ταφικός χάρτης της κεντρικής Μακεδονίας κατά την ΠΕΣ	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο	
Οι διακεκριμένες γυναικείες ταφές	43
3.1 ΑΓΡΑΣ.....	43
3.2 ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ	46

3.3 ΒΕΡΓΙΝΑ	49
3.4 ΤΟΡΩΝΗ.....	57
3.5 ΑΞΙΟΥΠΟΛΗ	61
3.6 ΤΑΦΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟ ΤΟ ΜΟΣΧΟΧΩΡΙ ΠΙΕΡΙΑΣ.....	63
3.7 ΝΕΑ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑ.....	64
3.8 ΤΖΑΜΑΛΑ IV.....	66
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο	
Παραδείγματα από τη νότια Ελλάδα.....	70
4.1 Διακεκριμένες γυναικείες ταφές ή ταφές διακεκριμένων γυναικών;	70
4.2 Λευκαντί. Η γυναικεία ταφή στο κτίριο της Τούμπας.....	71
4.3 Ελευσίνα. Ο τάφος της Ίσιδος.....	73
4.4 Αθήνα. Η ταφή της πλούσιας Αθηναίας	74
4.5 Ελεύθερνα Κρήτης. Οι γυναικείες ταφές από το κτίριο Μ της Ορθής Πέτρας.....	76
4.6 Ομοιότητες και διαφορές. Συνέχειες και ασυνέχειες.....	77
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	81
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	87
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	105
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	144

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με την παρούσα διπλωματική εργασία ολοκληρώνεται μία όμορφη διαδρομή που ξεκίνησε με τη φοίτηση μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Αρχαίος κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», στην κατεύθυνση της κλασικής αρχαιολογίας. Στη σύλληψη του θέματος καθοριστική υπήρξε η συμβολή της καθηγήτριας μου κ. Αλεξάνδρας Αλεξανδρίδου, το μάθημα της οποίας ήταν και εκείνο άλλωστε που μου ενέπνευσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και τις σύγχρονες ερευνητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις που διαφωτίζουν σταδιακά διάφορες πτυχές μίας άλλοτε παρεξηγημένης και «σκοτεινής» περιόδου. Από την άλλη, η ενασχόληση με την αρχαιολογία του θανάτου θαρρώ ότι αποτελεί ευσεβή πόθο για κάθε αρχαιολόγο. Συνεπώς, η συνεργασία μας στην εκπόνηση της ανά χείρας εργασίας, την επίβλεψη της οποίας και ανέλαβε με μεγάλη χαρά και ενδιαφέρον, υπήρξε αναπόφευκτη. Την ευχαριστώ από καρδιάς λοιπόν για όλα όσα μου προσέφερε, αλλά πρωτίστως για την απεριόριστη εμπιστοσύνη που μου έδειξε από την αρχή, καθώς και την συνεχή ηθική υποστήριξη και εμπύχωση, μιας και η συγγραφή του συγκεκριμένου πονήματος συνέπεσε χρονικά με μία δύσκολη περίοδο της ζωής μου και πραγματοποιήθηκε κάτω από συνθήκες μεγάλης πίεσης. Την βαθιά εκτίμηση μου και τις θερμές ευχαριστίες μου θα ήθελα να εκφράσω και στην καθηγήτρια μου κ. Κλεοπάτρα Καθάριου, όχι μόνο για τη συμμετοχή της στην τριμελή εξεταστική επιτροπή, αλλά και την εν γένει συμβολή της στις πλούσιες και πολύτιμες γνώσεις και εμπειρίες που αποκόμισα κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και στον κ. Ηλία Κουλακιώτη, το τρίτο μέλος της επιτροπής για τον χρόνο που αφιέρωσε, τις εύστοχες παρατηρήσεις του και τα ενθαρρυντικά και καλοπροαίρετα σχόλια του.

Αφήνω τελευταία, μα πρώτη πάντα ουσιαστικά την οικογένειά μου, στην οποία και αφιερώνω αυτήν την εργασία. Στα παιδιά μου, τον Μάριο, την Αναστασία και τον Ορέστη και στον σύζυγό μου Παναγιώτη, που στέκονται διαρκώς δίπλα μου με αγάπη, κατανόηση και υπομονή και έτσι ακόμη και τα αδύνατα γίνονται κάποτε δυνατά...

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι.Θεωρητικό υπόβαθρο

Η ταφική αρχαιολογία, ή αλλιώς αρχαιολογία του θανάτου, συνιστά διαχρονικά μέσα από τη συστηματική μελέτη των υλικών καταλοίπων των ταφικών πρακτικών το πλέον πρόσφορο πεδίο για τη διερεύνηση ταυτοτήτων, ατομικών και συλλογικών, πραγματικών και ιδεατών.¹ Η ταυτότητα ενός ατόμου είναι μια ιδιότητα ευέλικτη και ρευστή, καθώς μεταβάλλεται τόσο στη διάρκεια του κύκλου ζωής, όσο και μετά θάνατον, και ταυτόχρονα περίπλοκη και πολυδιάστατη, καθώς ορίζεται και επαναπροσδιορίζεται στο εκάστοτε χωροχρονικό πλαίσιο από ένα σχεσιακό πλέγμα παραμέτρων που αφορούν στο φύλο, *βιολογικό και κοινωνικό*, την ηλικία, τη συγγένεια, την εθνικότητα, και την κοινωνική θέση των νεκρών, πάντοτε όμως σε άμεση συνάρτηση με το ιδεολογικό σύστημα και το πολιτισμικό περιβάλλον μιας κοινωνικής ομάδας.² Η μεταθανάτια διαχείριση των νεκρών- με έναν εξισωτικό ή και μή τρόπο-και η αποτύπωσή της σε αρχαιολογικά ορατές πρακτικές, όπως η τυπολογία και η αρχιτεκτονική του τάφου, η ενέργεια και το κόστος που δαπανήθηκε για την κατασκευή του, η στάση και ο προσανατολισμός των νεκρών και επιπλέον η επιλογή, ο συνδυασμός και η χωροθέτηση των κτερισμάτων, εκλαμβάνεται από τη σύγχρονη έρευνα ως το αποτέλεσμα της νοηματοδοτημένης δράσης της κοινότητας, που αποσκοπούσε περισσότερο σε μία συμβολική αναπαράσταση της πραγματικότητας παρά στην πιστή αντανάκλαση της.³

Η ανίχνευση της θέσης, του ρόλου και της ταυτότητας της γυναίκας στον προϊστορικό ελλαδικό χώρο, μέσα από τη μελέτη των ταφικών συνόλων και των σωζόμενων εικονιστικών παραστάσεων, παραμένει μέχρι σήμερα σε μεγάλο βαθμό προβληματική. Η απουσία γραπτών πηγών αυτής της περιόδου, σε συνδυασμό με την αρχαιολογική ανδροκεντρική θέαση και ερμηνεία του παρελθόντος, επέβαλλαν μέχρι πρότινος ως αυτονόητη σε οικουμενικό επίπεδο την διαχρονικά υποδεέστερη θέση των γυναικών στην κοινωνική ιεραρχία. Μέσα σε αυτό το μονοδιάστατο ερμηνευτικό πλαίσιο, οι άνδρες προβάλλονταν συστηματικά ως οι ενεργοί φορείς της κοινωνικής και πολιτισμικής δράσης, ενώ στον αντίποδα οι γυναίκες ως παθητικά, ετεροπροσδιοριζόμενα και αφανή υποκείμενα, εξοβελισμένα στο περιθώριο της

---

¹ Για μία αναδρομή της ιστορίας της ταφικής αρχαιολογίας και των πολλαπλών ερμηνευτικών σχημάτων που αναδύθηκαν στους κόλπους της, βλ. ενδεικτικά Papadopoulos 2005, όπου συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία. Για τα ταφικά έθιμα της ΠΕΣ στην Αττική, βλ. Morris 1987.

² Insoll 2007.

³ Barrett 1996. McHugh 1997, 1-18. Parker Pearson 2003. Hodder-Hutson 2010, 42-53.

ιστορίας.⁴ Παράλληλα, οι σχέσεις εξουσίας και οι ασυμμετρίες ανάμεσα στα δύο φύλα θεωρούνταν αυθαίρετα ότι είναι προδιαγεγραμμένες στον χωροχρόνο από τα εγγενή βιολογικά χαρακτηριστικά τους.⁵ Εντούτοις, η όψιμη επίδραση του φεμινισμού στην αρχαιολογική επιστήμη στις αρχές της δεκαετίας του 1980 με την εισαγωγή της έννοιας του *κοινωνικού φύλου* στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις, οδήγησε σταδιακά στην αμφισβήτηση και την επανεξέταση των παγιωμένων θεωρήσεων πάνω σε θέματα έμφυλων ρόλων, ταυτοτήτων και ιδεολογιών.⁶

II. Μεθοδολογία, στόχοι και διάρθρωση της εργασίας

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται τις *διακεκριμένες γυναικείες* ταφές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (στο εξής ΠΕΣ) που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας. Ο όρος «*διακεκριμένες*» χρησιμοποιείται για εκείνες τις περιπτώσεις ταφών, οι οποίες ξεχωρίζουν από τις υπόλοιπες, είτε λόγω του κτερισματικού τους πλούτου, είτε της ιδιότυπης κατασκευής τους, είτε λόγω της παρουσίας ασυνήθιστων, μη συμβατών με το φύλο ή σημασιολογικά φορτισμένων αντικειμένων. Πρόκειται για ταφές που αποκαλύφθηκαν κυρίως εντός των οργανωμένων νεκροπόλεων της περιφέρειας της κεντρικής Μακεδονίας, χωρίς ωστόσο να λείπει και ένα παράδειγμα ταφής που στην παρούσα φάση δεν έχει συσχετιστεί με κάποιο από τα ανεσκαμμένα νεκροταφεία της περιόδου.

Καθώς στην συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων ο ακριβής προσδιορισμός του φύλου, αλλά και της ηλικίας των νεκρών, ήταν επισφαλής, είτε εξαιτίας της κακής διατήρησης ή της απουσίας των σκελετικών καταλοίπων, είτε της έλλειψης οστεολογικών μελετών, η απόδοση των υπό μελέτη τάφων σε γυναίκες βασίστηκε στις εικασίες των ανασκαφών-μελετητών τους. Η ανεύρεση κοσμημάτων, περίτεχνων ενδυματολογικών εξαρτημάτων, συγκεκριμένων τύπων αγγείων και λοιπών χρηστικών αντικειμένων, τα οποία παραδοσιακά ανάγονται στη γυναικεία σφαίρα, συνέτεινε στη στερεοτυπική ταύτιση των κατόχων τους με γυναίκες.

Η επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής της Μακεδονίας υπαγορεύτηκε αφενός από τα στενά χρονικά πλαίσια του παρόντος πονήματος, που καθιστούσαν εκ των πραγμάτων

---

⁴ Conkey, Gero 1984.

⁵ Πρόκειται για τη θεωρία του λεγόμενου βιολογικού ντετερμινισμού, σύμφωνα με την οποία το σύνολο των ανθρώπινων πράξεων, ικανοτήτων και συμπεριφορών είναι αναπόφευκτες και προκαθορισμένες από τις βιοχημικές ιδιότητες των κυττάρων που σχηματίζουν το άτομο και ως εκ τούτου οι κοινωνικές ανισότητες νομιμοποιούνται από αυτές τις εγγενείς διαφοροποιήσεις.

⁶ Conkey, Gero 1984. Gero 1991. Claassen 1992. Gilchrist 1999. Sorensen 2000.

απαγορευτική την επέκταση της έρευνας σε ολόκληρο το γεωγραφικό διαμέρισμα ή έστω σε κάποιους επιπλέον νομούς και αφετέρου από το γεγονός ότι τα τέσσερα από τα πέντε εκτενώς δημοσιευμένα νεκροταφεία της ΠΕΣ στη Μακεδονία (Βεργίνα,⁷ Τορώνη,⁸ Αγροσυκιά,⁹ Άγρας¹⁰) βρίσκονται εντός των σύγχρονων ορίων της.¹¹ Ως εκ τούτου, οι συγκεκριμένες μονογραφίες αποτέλεσαν, σε συνδυασμό με τις προκαταρκτικές ανασκαφικές εκθέσεις στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τα πρακτικά του συνεδρίου *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη*, τις περιληπτικές δημοσιεύσεις σε συλλογικούς τόμους και με διδακτορικές διατριβές επί του θέματος, τα βασικά ερευνητικά εργαλεία για την εκπόνηση της μελέτης.

Το πρώτο, θεωρητικό, μέρος της εργασίας εστιάζει στην ανάδυση της αρχαιολογίας του φύλου και στους ερευνητικούς της στόχους και παράλληλα στην αναγνώριση της δυναμικής του κοινωνικού φύλου, ως μία αναπόσπαστη και περίπλοκη έκφανση της ατομικής ταυτότητας. Μέσα από μία περιεκτική ιστορική αναδρομή καταδεικνύονται οι εξελίξεις που έχουν σημειωθεί μέχρι σήμερα στο πεδίο της αρχαιολογίας του φύλου, υπό την επίδραση του δεύτερου και του τρίτου φεμινιστικού κύματος. Στο σύγχρονο πλαίσιο υπέρβασης των παραδοσιακών αναγνώσεων του παρελθόντος, τονίζεται η συμβολή της διαθεματικής προσέγγισης στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο το φύλο συμπλέκεται και αλληλοεπιδρά με άλλες παραμέτρους της ταυτότητας. Εν συνεχεία, υπογραμμίζεται η συμβολή της αποδόμησης της δυαδικής ταξινόμησης του φύλου στην ανάδειξη περιθωριοποιημένων ομάδων και η συνεισφορά της θεωρίας της επιτελεστικότητας προς αυτήν την κατεύθυνση.

Έπειτα, έμφαση δίνεται στον κλάδο της ταφικής αρχαιολογίας, όπου πέραν από την σχετικά ασφαλή ταύτιση του βιολογικού φύλου του νεκρού με τη συνδρομή και άλλων επιστημονικών κλάδων, ο προσδιορισμός του κοινωνικού φύλου παραμένει ακόμη σε μεγάλο βαθμό μία ανοιχτή πρόκληση. Τέλος, ειδική μνεία γίνεται στην συμπερίληψη της κοινωνικής ταυτότητας του φύλου στην αιγαιακή προϊστορική αρχαιολογία και την πρόοδο που έχει σημειωθεί τα τελευταία χρόνια.

---

⁷ Ανδρόνικος 1969. Rhomiopoulou, Kilian-Dirlmeier 1989. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013.

⁸ Papadopoulos 2005.

⁹ Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2007.

¹⁰ Χρυσοστόμου Α. 2021.

¹¹ Πρόκειται για το δημοσιευμένο υλικό που προέρχεται από την ανασκαφή των νεκροταφείων του οικισμού Καστρί, στη νότια Θάσο, το οποίο χρονολογείται στα τέλη της YEX και στην ΠΕΣ (Κουκούλη-Χρυσανθάκη, 1992), το οποίο σκοπίμως δεν συμπεριλήφθηκε στη συγγραφή της προκείμενης εργασίας, καθόσον αποτελεί ξεχωριστή ενότητα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, ακολουθεί η παρουσίαση των ταφικών εθίμων και ιδεολογιών της Μακεδονίας εν γένει αλλά και της υπό εξέταση γεωγραφικής περιοχής. Ακολούθως, στο τρίτο κεφάλαιο, η σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων εκκινά από τα δημοσιευμένα νεκροταφεία, ακολουθώντας αλφαβητική σειρά (Άγρας, Αγροσυκιά, Βεργίνα, Τορώνη). Για το καθένα από αυτά παρέχονται αρχικά με ομοίμορφο τρόπο πληροφορίες σχετικά με τη θέση τους και την σχέση τους με κάποιο παρακείμενο οικισμό, την τυπολογία των τάφων, το ανθρωπολογικό υλικό, τα ταφικά έθιμα και τα κτερίσματα. Μετά την παρουσίαση κάθε νεκροταφείου, ακολουθεί η παράθεση με τη μορφή καταλόγου των περιπτώσεων των τάφων εκείνων που ανταποκρίνονται στον τίτλο του θέματος της εργασίας. Η ενσωμάτωση της εν λόγω καταλογογράφησης σε αυτό το μέρος της εργασίας και όχι στο τέλος με τη μορφή παραρτήματος ως είθισται, έγινε σκόπιμα προκειμένου να κατανοήσει καλύτερα ο αναγνώστης πρωτίστως μέσα από το πεδίο των παρατηρήσεων, όχι μόνο την ιδιαιτερότητα τους αλλά και τους ποικίλους μηχανισμούς έκφρασης και προβολής της κοινωνικής ταυτότητας των γυναικών μέσα από τις ταφικές πρακτικές, χωρίς να χρειάζεται να ανατρέχει κάθε φορά σε διαφορετικά σημεία της μελέτης.

Στόχος της ανά χείρας εργασίας δεν είναι η εξαντλητική παράθεση όλων των καταγεγραμμένων περιπτώσεων, καθώς τότε η νεκρόπολη της Βεργίνας θα μονοπωλούσε το ενδιαφέρον για ευνόητους λόγους στο εν λόγω κεφάλαιο, εξαιτίας της πληθώρας του σχετικού αρχαιολογικού υλικού. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε η παρουσίαση ενός ή δύο αντιπροσωπευτικών τάφων από κάθε νεκροταφείο, ανάλογα πάντα με τη διαθεσιμότητα των δεδομένων. Επιπρόσθετα, στο τέλος του κεφαλαίου εντάσσονται, και πάλι αλφαβητικά, κάποια ενδεικτικά παραδείγματα διακεκριμένων γυναικείων ταφών από διάφορες θέσεις της κεντρικής Μακεδονίας (Αξιούπολη Ν. Κιλκίς, Μοσχοχώρι Ν. Πιερίας, Νέα Φιλαδέλφεια Ν. Θεσσαλονίκης, Τζαμάλα Ν. Ημαθίας). Πρόκειται για περιπτώσεις που έχουν επισημανθεί στη βιβλιογραφία είτε ως «πλούσιες γυναικείες ταφές» είτε ως ιδιαίζουσες, λόγω του συμβολικού φορτίου των κτερισμάτων τους. Λόγω όμως της έλλειψης επαρκών στοιχείων δεν είναι δυνατή σε όλες τις περιπτώσεις η καταλογογράφηση τους. Δεδομένου επίσης του μεγάλου όγκου του υλικού που εξετάζεται, τυχόν παραλείψεις ή ακόμη και αστοχίες θεωρούνται αναπόφευκτες.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της εργασίας, παρουσιάζονται εν συντομία κάποιες από τις πιο γνωστές στη βιβλιογραφία πλουσιοκτέριστες γυναικείες ταφές της ΠΕΣ από τη νότια Ελλάδα (Λευκαντί, Αθήνα, Ελευσίνα, Ελεύθερα Κρήτης). Εν συνεχεία,

επιχειρείται μέσα από τη συγκριτική μελέτη με τις υπό μελέτη ταφές της κεντρικής Μακεδονίας να ανιχνευθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές και επίσης οι τυχόν συνέχειες ή ασυνέχειες που διέπουν το φαινόμενο αυτό ανάμεσα στις δύο περιοχές. Ήταν άραγε η προνομιακή μεταθανάτια διαχείριση των γυναικών της κεντρικής Μακεδονίας-μια παράδοση που τεκμηριωμένα συνεχίζεται και στους μετέπειτα αιώνες- απόρροια της συγγενικής τους σχέσης με κάποιον ισχυρό άνδρα ή αντανακλούσε την καταξίωση και το κύρος που απολάμβαναν και εν ζωή στην κοινωνική ιεραρχία;

Η εργασία ολοκληρώνεται με την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων και την ανάδειξη της συμβολής μιας διεπιστημονικής μεθοδολογίας στην προσέγγιση των ταφικών πρακτικών, με στόχο τη διερεύνηση της συγκρότησης και έκφρασης της γυναικείας ταυτότητας στον προϊστορικό ελλαδικό χώρο, ενώ παράλληλα διατυπώνονται και προτάσεις για τους άξονες στους οποίους θα μπορούσε να στραφεί μελλοντικά η έρευνα.

III.Η ταφική αρχαιολογική έρευνα της ΠΕΣ στη Μακεδονία

Η προϊστορική έρευνα στη Μακεδονία μετράει μόνον ενάμισι περίπου αιώνα ύπαρξης, καθώς εμφανίστηκε με μεγάλη καθυστέρηση συγκριτικά με τον ελληνικό Νότο και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.¹² Η πρώτη ανασκαφή νεκροπόλεως της ΠΕΣ διενεργήθηκε στα τέλη του 19^{ου} αι. στον Άγιο Παντελεήμονα (Πατέλι) από τη Ρωσική Αρχαιολογική Υπηρεσία.¹³ Ωστόσο, η ουσιαστική αφετηρία της προϊστορικής αρχαιολογίας στην περιοχή σηματοδοτείται με τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, όταν και εντοπίζονται από Άγγλους και Γάλλους στρατιώτες των συμμαχικών στρατευμάτων, αρχαιολογικά στρώματα της ΠΕΣ.¹⁴ Η επιστάμενη ανασκαφική έρευνα μετά το τέλος του πολέμου, έφερε στο φως οικιστικά κατάλοιπα και ταφές αυτής της περιόδου στη νότια, τη δυτική και την κεντρική Μακεδονία.¹⁵

---

¹² Για τους λόγους της αργοπορίας στην εμφάνιση της προϊστορικής έρευνας στη Βόρεια Ελλάδα βλ. Kotsakis 1998 και Fotiadis 2002. Για πολλές δεκαετίες, η περιοχή αυτή αντιμετωπιζόταν στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, άλλοτε ως διάδρομος μεταξύ Βορρά-Νότου και άλλοτε σαν μία περιφέρεια του ελληνικού κόσμου ή των κεντρικών Βαλκανίων.

¹³ Οι πρώτες αναφορές για τα πολυάριθμα ευρήματα που απέδωσε η ανασκαφική έρευνα του εν λόγω νεκροταφείου, που σήμερα φυλάσσονται στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, έγιναν από τους Rey (1932) και Heurtley (1939).

¹⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2014, 153.

¹⁵ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2014, 155-160.

Ωστόσο, για μία μακρά περίοδο οι γνώσεις μας για τα ταφικά έθιμα της Μακεδονίας στην ΠΕΣ (11^{ος} αι π.Χ-τέλη 8^{ου} αι. με αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.) βασίζονταν σε έναν μικρό αριθμό θέσεων.¹⁶ Στα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα η ανασκαφή και η δημοσίευση του προϊστορικού νεκροταφείου των τύμβων στη Βεργίνα, αποτέλεσε ορόσημο για την έως τότε παραγκωνισμένη στην αρχαιολογική έρευνα ταφική αρχαιολογία της βόρειας Ελλάδας. Τις τελευταίες δεκαετίες, ο εντοπισμός και η ανασκαφή νέων θέσεων στα πλαίσια μεγάλων κατασκευαστικών έργων και η συνεπακόλουθη αύξηση των σχετικών δημοσιεύσεων, κατέστησαν μόλις πρόσφατα εφικτή τη σύνθεση του ταφικού χάρτη της περιοχής αυτής της περιόδου.¹⁷

Σήμερα, οι διαθέσιμες πληροφορίες για τις ανεσκαμμένες νεκροπόλεις της Μακεδονίας, προέρχονται κυρίως από προκαταρκτικές αναφορές που δημοσιεύονται σε χρονικά ανασκαφών ή στα πρακτικά περιφερειακών ή διεθνών συνεδρίων. Αυτή τη στιγμή υπάρχουν μόνο τέσσερις κύριες μονογραφίες νεκροπόλεων της ΠΕΣ: της Βεργίνα, της Τορώνης, της Αγροσυκιάς και του Άγρα, με τη δεύτερη να θεωρείται μέχρι σήμερα τουλάχιστον ως η πιο πλήρης.¹⁸ Το 2019 δημοσιεύεται η διδακτορική διατριβή της Chemsseddoha, όπου επιχειρείται για πρώτη φορά μία σύνθεση των ταφικών εθίμων της ΠΕΣ στην ευρύτερη περιοχή μεταξύ της οροσειράς της Πίνδου και της ΝΔ Ροδόπης.¹⁹

Για τις προϊστορικές και πρωτοϊστορικές περιόδους στη Μακεδονία, το μεγαλύτερο μέρος των οστεοαρχαιολογικών μελετών έχει διεξαχθεί από την Τριανταφύλλου.²⁰

---

¹⁶ Η ΠΕΣ στη βόρεια Ελλάδα διήρκεσε από τον 11ο αιώνα έως τον 8ο αι. π.Χ. για ορισμένες περιοχές, και έως τον 7ο αι. π.Χ. για κάποιες άλλες. Για τη χρονολόγηση της ΠΕΣ στην Μακεδονία και τα προβλήματα που ανακύπτουν στην ακριβή χρονολογική κατάταξη των ανεσκαμμένων νεκροταφείων βλ. Κακαμανούδης 2017, 20-21. Ο Kilian (1975) πρότεινε ένα χρονολογικό σύστημα, βασισμένο σε μεταλλικά αντικείμενα και διακοσμημένη κεραμική, στο οποίο συμπεριέλαβε τις νεκροπόλεις της Τσαουσίτσας και της Βεργίνας, τις οποίες συγχρονίζει με τα χρονολογικά συστήματα της Ελλάδας του Αιγαίου, των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης.

¹⁷ Chemsseddoha 2019.

¹⁸ Στην εν λόγω μονογραφία περιλαμβάνονται πετρογραφικές, οστεοαρχαιολογικές, ζωοαρχαιολογικές και αρχαιοβοτανικές μελέτες, καθώς και η οστεολογική ανάλυση που εκπονήθηκε από τον Musgrave. Η δημοσίευση της Βεργίνας, παρά το γεγονός ότι αποτελεί έως τις μέρες μας σημείο αναφοράς στη μελέτη των ταφικών πρακτικών της συγκεκριμένης περιόδου, θεωρείται πάραυτα ελλιπής, καθώς απουσιάζουν οι απαραίτητες διεπιστημονικές μελέτες. Η δημοσίευση των λιγοστών τάφων από το συγκρότημα που ανασκάφηκε στην Αγροσυκιά είναι μεν περιορισμένη σε έκταση, αλλά θεωρείται σημαντική για πιθανές συγκρίσεις με άλλες γειτονικές περιοχές. Τα αποτελέσματα των οστεολογικών μελετών των σκελετικών καταλοίπων από τον Άγρα έχουν συμπεριληφθεί στην δημοσίευση του νεκροταφείου.

¹⁹ Η Chemsseddoha (2019) χρησιμοποίησε για την έρευνα της υλικό από 106 συνολικά ταφικές θέσεις της ευρύτερης περιοχής, χωρίς να παραλείπει την εκτενή αναφορά στα ταφικά έθιμα της ΥΕΧ, καθώς και τη σύγκριση με άλλες γειτονικές περιοχές.

²⁰ Αντικείμενο της διατριβής της Τριανταφύλλου είναι η ανάλυση οστικών υπολειμμάτων από διάφορες νεκροπόλεις της ευρύτερης περιφέρειας της Μακεδονίας, συμπεριλαμβανομένων εκείνων

Άλλα δύο νεκροταφεία της ΠΕΣ έχουν αποτελέσει αντικείμενο οστεολογικής μελέτης, η Τζαμάλα²¹ και η Νέα Φιλαδέλφεια.²² Τέλος, μικρής κλίμακας μελέτη έγινε και σε ελάχιστες ταφές της Βεργίνας.²³

της ΠΕΣ που ανακαλύφθηκαν στις θέσεις Μακρύγιαλος, Δίον και Πέτρα-Τρεις Ελιές στην Πιερία, βλ. Triantaphyllou 2001. Επιπλέον, για τις οστεοαρχαιολογικές αναλύσεις από το νεκροταφείο της Πύδνας, βλ. επίσης Triantaphyllou 1998α.

²¹ Antikas, L.W. και Αντίκας Θ.Γ., 2002.

²² Μίλκα, Παπαγεωργοπούλου 2004.

²³ Rhomiopoulou, Kilian-Dirlmeier 1989, 150-151, όπου συμπεριλαμβάνεται η οστεολογική μελέτη οδοντικών καταλοίπων που διενεργήθηκε από την U. Wittwer-Backofen.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Αρχαιολογία του φύλου

1.1 Εισαγωγή. Βιολογικό και κοινωνικό φύλο.

Τις τελευταίες δεκαετίες η *αρχαιολογία του φύλου* (gender archaeology) έχει καθιερωθεί ως ένα διακριτό και ιδιαίτερα προσφιλές ερευνητικό πεδίο της αρχαιολογικής επιστήμης.²⁴ Ο κύριος στόχος της είναι η αποκρυπτογράφηση ρόλων, σχέσεων, δραστηριοτήτων, ιδεολογιών και ταυτοτήτων του παρελθόντος μέσα από το πρίσμα μίας έμφυλης οπτικής. Η παραδοχή της διάκρισης του *βιολογικού* (sex) από το *κοινωνικό* (gender) φύλο, όχι απαραίτητα ως μία σχέση αντίθεσης, όπου το ένα δηλαδή είναι ό,τι δεν είναι το άλλο, αποτέλεσε αναμφίβολα το εφαλτήριο για την ανάδυση της.²⁵

Το βιολογικό φύλο αναφέρεται στις εγγενείς διαφορές που παρατηρούνται στη φυσιολογία του αρσενικού και του θηλυκού ατόμου και σχετίζονται άμεσα με την αναπαραγωγική διαδικασία (γεννητικά όργανα, ορμόνες, χρωμοσώματα), ενώ το κοινωνικό, στην πολιτισμική ταξινόμηση σε ανδρικό και γυναικείο, ή αλλιώς σε κοινωνικά αποδεκτούς ή προσδοκώμενους ρόλους, δράσεις, και συμπεριφορές.²⁶ Ως εκ τούτου, το πρώτο εκλαμβάνεται ως σταθερό και αμετάβλητο, ενώ το δεύτερο ως κοινωνικά προσδιορισμένο και συνεπώς ευμετάβλητο. Το βιολογικό και το κοινωνικό φύλο ενδέχεται σε ορισμένες περιπτώσεις να συμπίπτουν, χωρίς ωστόσο αυτό να αποτελεί πάντοτε και τον κανόνα.²⁷ Η έννοια του κοινωνικού φύλου χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1972 από την κοινωνιολόγο Α. Oakley, γρήγορα όμως καθιερώθηκε

---

²⁴ Η αρχαιολογία του φύλου, από τις απαρχές της έως σήμερα, σημειώνει ιδιαίτερη άνθηση στον δυτικό κόσμο, συμπεριλαμβανομένων χωρών όπως οι Η.Π.Α., η Αυστραλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η δυτική Ευρώπη (Ισπανία, Πορτογαλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Σκανδιναβικές χώρες.) Εν αντιθέσει, η αρχαιολογική έρευνα στις περισσότερες χώρες των Βαλκανίων και της ανατολικού κόσμου, εξακολουθεί να ανθίσταται σε έμφυλες προσεγγίσεις του παρελθόντος. Βλ. σχετικά Matic 2024, 354.

²⁵ Ο Laqueur στο έργο του "Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud" (1990), υποστηρίζει ότι η δυαδική κατηγοριοποίηση του φύλου (άνδρας/γυναίκα) δεν είναι φυσικό δεδομένο, αλλά ιστορική κατασκευή. Δηλαδή σε κάθε ιστορική στιγμή, το σώμα εκλαμβάνεται ποικιλοτρόπως, οδηγώντας κατ'αυτόν τον τρόπο σε θεωρίες περί ομοιότητας ή και διαφοράς μεταξύ των. Εισάγει δύο εννοιολογικά σχήματα για την κατανόηση του φύλου και του σώματος μέσα στον χρόνο: το μοντέλο του «ενός φύλου» (one-sex model) και το μοντέλο των «δύο φύλων» (two-sex model). Σύμφωνα με τον συγγραφέα, από την αρχαιότητα μέχρι τον 17^ο αι. μ.Χ. υπήρχε μία βαθμίδα φύλου, σύμφωνα με την οποία τα γεννητικά-αναπαραγωγικά όργανα των γυναικών και των ανδρών ήταν ισομορφικά, με τις γυναίκες ουσιαστικά να εκλαμβάνονται ως ανεστραμμένοι άνδρες. Από τον Διαφωτισμό και έπειτα με την ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης και της ανατομίας, εδραιώνεται πλέον η πεποίθηση ότι τα δύο φύλα διαφέρουν θεμελιωδώς βιολογικά.

²⁶ Schmidt, Voss 2001, 2-3. Voss 2006, 107. Αθανασίου 2006, 25. Gilchrist 2009, 1032-1034.

²⁷ Diaz-Andreu 2005, 14.

ως βασική αναλυτική κατηγορία της φεμινιστικής θεωρίας και της ερευνητικής πρακτικής στο πλαίσιο των διαφόρων κοινωνικών επιστημών.²⁸ Το 1986 η Scott εισήγαγε τη θεμελιώδη θέση ότι το κοινωνικό φύλο είναι μία χρήσιμη κατηγορία ιστορικής ανάλυσης, η οποία συμβάλλει ενεργά όχι μόνο στην ανάσυρση των γυναικών από την αφάνεια, αλλά κυρίως στην κατανόηση των έμφυλων σχέσεων εξουσίας.²⁹

Η αρχαιολογική έρευνα, έχοντας διανύσει πλέον μια μακρά διαδρομή μέσα από μία πληθώρα περιπτωσιολογικών μελετών διαφόρων χρονικών περιόδων και γεωγραφικών περιοχών, αναγνωρίζει πλέον το κοινωνικό φύλο ως μία πολύσημη, ρευστή και διαμεσολαβημένη πτυχή της ανθρώπινης ταυτότητας, η οποία σφυρηλατείται και μετασχηματίζεται διαρκώς μέσω της αλληλεπίδρασης του, αφενός με άλλες εκφάνσεις της ταυτότητας και αφετέρου με τις διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων, ως μελών ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και φορέων συγκεκριμένων ιδεολογιών.³⁰ Αν και στις απαρχές της η αρχαιολογία του φύλου επικεντρώθηκε αποκλειστικά, λόγω της αμιγούς φεμινιστικής της προέλευσης, στην ανάδειξη της συνεισφοράς των γυναικών ως ενεργών υποκειμένων στο εκάστοτε ιστορικό και πολιτισμικό γίνεσθαι, γρήγορα διεύρυνε το ερευνητικό της πεδίο, ενσωματώνοντας πρόθυμα και εναλλακτικές έμφυλες αφηγήσεις: θεωρίες queer,³¹ σεξουαλικότητας³², ενσωματοποίησης (embodiment),³³ καθώς και σπουδές ανδρισμού (masculinism).³⁴

Ο ολοένα και αυξανόμενος όγκος της σχετικής βιβλιογραφίας, που περιλαμβάνει αξιόλογες μονογραφίες και αρθρογραφίες σε επιστημονικά περιοδικά, και παράλληλα δημοσιεύσεις των πρακτικών ευάριθμων συνεδρίων επί του θέματος, σε συνδυασμό με τη σύσταση οργανισμών αρχαιολόγων με ανάλογες ερευνητικές ανησυχίες, αποδεικνύει εύγλωττα ότι η μελέτη του φύλου έχει εδραιωθεί σήμερα για τα καλά στην ακαδημαϊκή έρευνα.³⁵ Εντούτοις, οι πλουραλιστικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, που

---

²⁸ Diaz-Andreu 2005, 13.

²⁹ Scott 1986, 1067.

³⁰ Sorensen 2000, 10-11;2004.

³¹ Dowson 2000.

³² Schmidt-Voss 2000. Voss 2009.

³³ Meskell, Joyce 2003. Joyce 2005. Joyce 2008. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, το σώμα εκλαμβάνεται ως βασική συνισταμένη της εμπειρίας, καθώς μεσολαβεί ανάμεσα στην υποκειμενικότητα του ατόμου και την κοινωνία.

³⁴ Knapp 1998. Alberti 2006. Οι ανδρικές σπουδές με αφετηρία την παραδοχή ότι ο ανδροκεντρισμός συσκοτίζει τη δράση τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών, ενσωμάτωσαν επιλεκτικά στοιχεία από τον φεμινιστικό λόγο, προκειμένου να επανεξετάσουν τον ανδρισμό ως μία πολυδιάστατη και μεταβαλλόμενη ιδιότητα, καταρρίπτοντας έτσι την αντίληψη ότι οι άνδρες είναι πάντοτε επιθετικοί, πολεμοχαρείς και ανταγωνιστικοί.

³⁵ Για μία αναλυτική παρουσίαση της σχετικής επί του θέματος βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι πρόσφατα, βλ. Dempsey 2022.

άλλοτε αλληλοσυγκρούονται και άλλοτε αλληλοσυμπληρώνονται, πιστοποιούν από την μία την πολυπλοκότητα αυτής της πτυχής της ανθρώπινης ταυτότητας, από την άλλη όμως αναδεικνύουν ενεργά το πρόβλημα της έλλειψης έως σήμερα ενός ενιαίου θεωρητικού και μεθοδολογικού προσανατολισμού.³⁶

Τέλος, το εξ ορισμού αντικείμενο της, δηλαδή η ρητή συμπερίληψη της κοινωνικής ταυτότητας του φύλου, όπως αυτό εγγράφεται ποικιλοτρόπως στα απομεινάρια του υλικού πολιτισμού³⁷ εντός οικιστικών και ταφικών πλαισίων, στη σκιαγράφηση των προϊστορικών και ιστορικών κοινωνιών, προσείλκυσε από την αρχή το ενδιαφέρον των προϊστορικών αρχαιολόγων, καθώς η απουσία γραπτών πηγών οδηγούσε συχνά σε μονοδιάστατες αναγνώσεις και ερμηνείες του ανθρώπινου παρελθόντος.³⁸

1.2 Αρχαιολογία του φύλου και φεμινισμός. Μία σύντομη ιστορική αναδρομή.

Έχουν παρέλθει αρκετές δεκαετίες από τότε που η αρχαιολογική επιστήμη έπαψε να έχει ως αυτοσκοπό την ανάδειξη, καταγραφή και χρονολόγηση των τεχνουργημάτων του παρελθόντος μέσω μικροσκοπικών αναλύσεων. Η επιτακτική ανάγκη εκσυγχρονισμού της, προκειμένου να συμβαδίσει με τους σύγχρονους προβληματισμούς των υπόλοιπων κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, την ώθησε στην αναζήτηση ενός στέρεου θεωρητικού υπόβαθρου.³⁹ Από τη δεκαετία του 1960, με την εμφάνιση της «Νέας Αρχαιολογίας», σηματοδοτείται η ανάπτυξη ποικίλων ερμηνευτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, όπου οι μελετητές στρέφονται στις θετικές επιστήμες και στις εθνογραφικές μελέτες για την ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων. Η αναζήτηση συμβολισμών και η επαναφορά στο προσκήνιο του ατόμου ως φορέα *νοηματοδοτημένης δράσης*⁴⁰ (*agency*) που εισάγεται τη δεκαετία του 1980 με τη μεταδιαδικαστική αρχαιολογία, δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για τη διερεύνηση της συνέργειας των σχεσιακών και εξατομικευμένων

---

³⁶ Conkey, Gero 1997, 412-414. Η Moen (2017) επιχειρώντας μία αποτίμηση της μέχρι σήμερα πορείας της αρχαιολογίας του φύλου επισημαίνει ότι, παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί τα τελευταία χρόνια στο εν λόγω πεδίο και την εν μέρει αποδοχή του από το κυρίαρχο ρεύμα (*mainstream*), είναι επιτακτική η επανεξέταση των υφιστάμενων προσεγγίσεων και η υιοθέτηση ενός ευρέως αποδεκτού θεωρητικού υπόβαθρου.

³⁷ Ο υλικός πολιτισμός διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο στη συγκρότηση και διαμεσολάβηση της έμφυλης ιδεολογίας, καθώς αντιπροσωπεύει το πλαίσιο μέσα στο οποίο τα άτομα συσχετίζονται, αλληλοεπιδρούν και διαπραγματεύονται την κοινωνική τους θέση, βλ. σχετικά Diaz-Andreu 2005, 21.

³⁸ Gero 1991. Conkey, Gero 1997, 414-416.

³⁹ Hodder, Hutson 2010.

⁴⁰ Βλ. σχετικά Dobres, Robb 2000, όπου παρατίθενται οι διάφορες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην έννοια της νοηματοδοτημένης δράσης στην αρχαιότητα.

ταυτοτήτων των έμφυλων ατόμων στις πολυσύνθετους μηχανισμούς συγκρότησης του υλικού πολιτισμού και των εκάστοτε κοινωνικών δομών.⁴¹

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τις γυναίκες εκδηλώνεται επίσημα τουλάχιστον το 1979, όταν διοργανώνεται στη Νορβηγία το πρώτο συνέδριο με τίτλο «Were They All Men?: An Examination of Sex Roles in Prehistoric Society».⁴² Πηγή έμπνευσης της νεότευκτης αυτής τάσης υπήρξε το δεύτερο φεμινιστικό κύμα, όπως είθισται τα αποκαλούνται τα γυναικεία κινήματα που εμφανίστηκαν στη βόρεια Αμερική και την δυτική Ευρώπη στις δεκαετίες του 1960 και 1970, ενώ την ίδια εποχή εισάγονται και σε αρκετά πανεπιστημιακά ιδρύματα και οι λεγόμενες γυναικείες σπουδές.⁴³ Το βασικό αίτημα των υποστηρικτριών του μετατοπίζεται πλέον από την ισότητα στην ταυτότητα, καθώς οι γυναίκες εξαιτίας του συστηματικού υποβιβασμού και παραγκωνισμού που είχαν υποστεί τόσο στο παρόν όσο και στο παρελθόν, είχαν ουσιαστικά μετατραπεί σε απρόσωπα ή αόρατα υποκείμενα.⁴⁴ Από τις αρχές μάλιστα της δεκαετίας του 1970 τυπώνονται και τα πρώτα άρθρα που πραγματεύονταν τη δυσανάλογη αντιπροσώπευση των γυναικών στο αρχαιολογικό επάγγελμα, την περιορισμένη πρόσβαση τους στα διάφορα ερευνητικά πεδία και την υποβάθμιση του κύρους του ακαδημαϊκού τους έργου.⁴⁵

Η δημοσίευση του άρθρου των προϊστορικών αρχαιολόγων Conkey και Spector το 1984 στάθηκε αναμφίβολα ορόσημο για την φεμινιστική αρχαιολογία και την

---

⁴¹ Geller 2009, 66.

⁴² Ενδεικτική του ψυχρού κλίματος και της γενικευμένης απροθυμίας που επικρατούσε απέναντι σε τέτοιου είδους προσεγγίσεις, είναι και η καθυστερημένη έκδοση των πρακτικών του εν λόγω συνεδρίου (Bertlesen κ.ά. 1987).

⁴³ Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα (1960-1980) με σαφείς επιρροές από τον μαρξισμό και τον υπαρξισμό χαρακτηρίστηκε από κινήματα που αφορούσαν στη διεκδίκηση ταυτότητας και πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Οι γυναίκες υπεραμύνονταν της χειραφέτησής τους και της ισότητας στις εργασιακές αμοιβές, όπως και του δικαιώματός τους στην άμβλωση, στην αναπαραγωγή, στη σεξουαλικότητα και στην προστασία από την ενδοοικογενειακή βία. Ταυτόχρονα, επέρριπταν την αποκλειστική ευθύνη για την καταπίεση και την υποτέλεια των γυναικών στο θεσμό της πατριαρχίας, ο οποίος παρήγαγε και συντηρούσε τα κοινωνικά στερεότυπα. Εξέχουσα προσωπικότητα του κινήματος θεωρείται η Simon de Beauvoir στην εμβληματική φράση της οποίας «*Δε γεννιέσαι γυναίκα, γίνεσαι*» από το έργο της «*Το Δεύτερο Φύλο*» (1949), συμπυκνώνεται εύστοχα η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής του φύλου, της παραδοχής δηλαδή ότι οι έμφυλοι ρόλοι υπήρξαν ανέκαθεν ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένοι και ως εκ τούτου δεν απορρέουν από τη φύση. Ωστόσο, το εν λόγω κίνημα δέχτηκε έντονη κριτική, καθώς απαρτίζονταν και απευθύνονταν κυρίως σε λευκές, αστές γυναίκες της Δύσης. Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα διαδέχτηκε το πρώτο κύμα (19^{ος}-αρχές 20^{ου} αι.), όπου οι γυναίκες (γνωστές ως «σουφραζέτες») διεκδικούσαν δυναμικά νομική και πολιτική ισότητα. Για το τρίτο φεμινιστικό κίνημα βλ. κεφ. 1.3.

⁴⁴ Gilchrist 1999, 18-19. Sørensen 2000, 17.

⁴⁵ Sørensen 2000.

αρχαιολογία του φύλου.⁴⁶ Οι δύο συγγραφείς με έκδηλες επιρροές από την πολιτικά στρατευμένη φεμινιστική σκέψη, στο πρωτοποριακό για την εποχή άρθρο, στηλίτευσαν εύστοχα τον μακροχρόνια εδραιωμένο ανδροκεντρικό προσανατολισμό της επιστημολογικής σκέψης,⁴⁷ ο οποίος υπερτονίζοντας τα επιτεύγματα των ανδρών και υποβιβάζοντας σκοπίμως ή αγνοώντας επιδεικτικά τον ενεργό ρόλο και τη συνεισφορά των γυναικών στις κοινωνίες του παρελθόντος, κατέληγε μέσω οικουμενικών γενικεύσεων και αναχρονιστικών αντιστοιχιών στην παραγωγή και αναπαραγωγή μεροληπτικής και ατεκμηρίωτης γνώσης.⁴⁸ Μέσα σε ένα τέτοιο άκαμπτο ερμηνευτικό πλαίσιο, οι αρχαιολόγοι είχαν την τάση να εξομοιώνουν τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας του παρελθόντος με αυτόν του παρόντος. Για παράδειγμα, ασχολίες, όπως το κυνήγι, ο πόλεμος ή το εμπόριο θεωρούνταν παραδοσιακά ως ανδρικές, ενώ αντίστοιχα η συλλογή καρπών, η ανατροφή των παιδιών ή η υφαντική ως γυναικείες.⁴⁹ Κατά τον ίδιο τρόπο, η κατασκευή και η χρήση συγκεκριμένων τεχνουργημάτων αποδίδονταν ανάλογα με τις συμβολικές προεκτάσεις τους στο καθένα από τα δύο φύλα.⁵⁰ Αυτή η αυθαίρετη σύνδεση των δραστηριοτήτων του παρελθόντος με το φύλο, νομιμοποιούσε τις σύγχρονες έμφυλες σχέσεις και δραστηριότητες, καθιστώντας τις έτσι βιολογικά προκαθορισμένες και ιστορικά αναπόφευκτες.⁵¹ Οι συγγραφείς κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι η έως τότε αφάνεια των γυναικών δεν οφείλονταν προφανώς στην *de facto* απουσία τους από τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, αλλά στον τρόπο με τον οποίο η έρευνα, μέσω μίας στρεβλής αντίληψης της αντικειμενικότητας, ερμήνευε τον υλικό πολιτισμό ως παράγωγο άρρηκτα συνδεδεμένο με τον ηγεμονικό ανδρισμό.⁵² Τέλος, ενθάρρυναν την κριτική επανεξέταση των υφιστάμενων αρχαιολογικών μεθόδων και αφηγήσεων, με

---

⁴⁶ Για τους λόγους που συνετέλεσαν στην ανάδυση της αρχαιολογία του φύλου βλ. σχετικά Perego 2015, 6.

⁴⁷ Gilchrist 1999, 1.

⁴⁸ Βλ. σχετικά Conkey 2007, 55-56.

⁴⁹ Η αρχαιολογία του φύλου, ενώ αποδέχονταν εξ αρχής την ύπαρξη ενός συστήματος καταμερισμού εργασιών ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο, επέκρινε συστηματικά τις πρότερες υποθέσεις ότι οι γυναίκες αποκλείονταν από υψηλού κύρους δραστηριότητες, όπως η ενασχόληση με την πολιτική, τη θρησκεία, την κατασκευή εργαλείων και τον έλεγχο των πόρων, βλ. σχετικά Gero 1991 και Díaz- Andreu 2005, 27-31.

⁵⁰ Ενδεικτικά, σημειώνεται ότι σύμφωνα με την παραδοσιακή αρχαιολογία τα όπλα και τα εργαλεία προσιδιάζουν στους άνδρες, ενώ τα αγγεία και δη τα χειροποίητα καθώς και τα υφαντικά βάρη στις γυναίκες.

⁵¹ Gilchrist 2009, 1030.

⁵² Conkey και Spector 1984, 6.

την εισαγωγή του κοινωνικού φύλου ως βασικής αναλυτικής κατηγορίας.⁵³ Επιδιοκιάζοντας την ουσιοκρατία (*essentialism*) των παλαιότερων αρχαιολογικών προσεγγίσεων, οι ερευνητές του κλάδου επιχείρησαν να αποδομήσουν τις σεξιστικές προκαταλήψεις σε βάρος των γυναικών, που είχαν διαποτίσει τον αρχαιολογικό λόγο και την έρευνα, με συνέπεια την εξαγωγή ελλειπόν ή ακόμη και λανθασμένων ερμηνειών σχετικά με τη δομή και την οργάνωση των κοινωνιών.⁵⁴

Στα αμέσως επόμενα χρόνια σημειώνεται σε διάφορες χώρες μία ραγδαία αύξηση στη διοργάνωση συνεδρίων σχετικής θεματολογίας, ενώ παράλληλα πληθαίνει και η συμμετοχή των γυναικών σε τέτοιου είδους διοργανώσεις.⁵⁵ Ωστόσο, η αρχαιολογία του φύλου στην Ευρώπη και την Αμερική φάνηκε να ακολουθεί ήδη από τα πρώτα της βήματα διαφορετικές πορείες, καθώς σε κάθε περιοχή αναπτύσσονται σχολές με σημαντικές αποκλίσεις. Έτσι, στην Αμερική η έρευνα εστιάζει στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και στη σύνδεση της αναπαραγωγικής λειτουργίας και των έμφυλων ρόλων.⁵⁶ Αντιθέτως, στην Ευρώπη εκδηλώνεται μέσω της μελέτης των έμφυλων ταυτοτήτων, της σεξουαλικότητας και του σώματος, καθώς και την αναπαράσταση του φύλου μέσα από την τέχνη ή τον χώρο.⁵⁷ Επιπλέον, διαφορές σημειώνονται και στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής αρχαιολογίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Ισπανική Σχολή, η οποία υιοθετεί μία πιο μαρξιστική ανάλυση, που απουσιάζει σχεδόν τελείως από άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα και η Ιταλία, όπου κυριαρχούσαν οι εθνοκεντρικές αφηγήσεις.⁵⁸

Η προϊστορική αρχαιολογία ήταν αναμφίβολα από τους πρώτους κλάδους της επιστήμης που υιοθέτησε τη δυναμική της κοινωνικής ταυτότητας του φύλου. Εκκινώντας από την αναγνώριση της συμμετοχής των γυναικών σε ένα εύρος οικονομικών και πολιτικών δραστηριοτήτων, που ως τότε χαρακτηρίζονταν

---

⁵³ Diaz-Andreu 2005, 14-17. Ωστόσο, τη δεκαετία του 1980 και 1990 ο Γαλλικός υλιστικός φεμινισμός αμφισβήτησε τη χρησιμότητα του κοινωνικού φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας, προτείνοντας ότι το κοινωνικό φύλο προηγείτο του βιολογικού, με το δεύτερο ουσιαστικά να θεωρείται ως κατασκεύασμα του πρώτου. Η εν λόγω σχολή σκέψης εξελάμβανε το φύλο ως μία κοινωνικοπολιτισμική και πολιτική κατηγορία και επισήμαινε ότι η διάκριση βιολογικού-κοινωνικού φύλου κατασκευάζει την έμφυλη διαφορά και αναπαράγει την έμφυλη ιεραρχία.

⁵⁴ Perego 2015, 6.

⁵⁵ Claassen 1992. Conkey, Gero 1997, 413-414. Όπως εύστοχα αναφέρει η Geller (2009) στα χρόνια αυτά παράγονται «τόνοι γυναικείας ιστορίας».

⁵⁶ Gilchrist 1999, 6.

⁵⁷ Gilchrist 1999, 6-7.

⁵⁸ Νικολαΐδου-Κοκκινίδου 1998, 253. Για την περίπτωση της Ελλάδας βλ. Χαμηλάκης 2012, όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται τον ρόλο των αρχαιοτήτων και την διαχείριση τους από την αρχαιολογική επιστήμη με σκοπό τη διαμόρφωση του ελληνικού έθνους και την ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους.

αποκλειστικά ανδρικές, επεδίωξε και κατόρθωσε μέσα από την επαναπροσέγγιση αρχαιολογικών και εθνογραφικών δεδομένων να ταυτοποιήσει ανά τον κόσμο την παρουσία του γυναικείου φύλου ακόμη και στα πιο αναπάντεχα μέρη.⁵⁹ Παράλληλα, αποδόμησε το αρχέγονο εξελικτικό πρότυπο του άνδρα-κυνηγού που αποτέλεσε έναν από τους πιο δημοφιλείς μύθους από τη γένεση της αρχαιολογικής επιστήμης, ενώ σε αντιπαραβολή προέβαλλε το μοντέλο της γυναίκας-τροφοσυλλέκτριας, υπογραμμίζοντας έτσι τη συμβολή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία.⁶⁰

Αξιοσημείωτο είναι επίσης πως οι Ισπανοί αρχαιολόγοι ήταν από τους πρώτους που επιδόθηκαν στη διεξοδική μελέτη των λεγόμενων δραστηριοτήτων διατήρησης, δηλαδή των υποτιμημένων έως τότε καθημερινών γυναικείων εργασιών, που αφορούσαν στην προμήθεια, την κατεργασία και την παρασκευή της τροφής, την υφαντουργική παραγωγή, τη δημόσια υγιεινή, την εξυπηρέτηση και φροντίδα των άλλων και την κοινωνικοποίηση των παιδιών, με σκοπό την ανάδειξη της σημασίας τους στη διασφάλιση της συνοχής και της επιβίωσης της κοινωνικής ομάδας.⁶¹

Αν και αρχικά η αρχαιολογία του φύλου επικεντρώθηκε ευλαβικά στην ανάσυρση των γυναικών από την αφάνεια και την αποκατάσταση της συμβολής τους στις απανταχού πολιτισμικές και ιστορικές διεργασίες, σύντομα στράφηκε στην ανάδειξη ταυτοτήτων, ρόλων και σχέσεων και όλων εκείνων των περιθωριοποιημένων έμφυλων υποκειμένων, που απέκλιναν ή αποκρύβονταν σκόπιμα από τις κυρίαρχες αφηγήσεις.⁶²

1.3 Τρίτο φεμινιστικό κίνημα και διαθεματικότητα (intersectionality)

---

⁵⁹Ehrenberg 1989.

⁶⁰ Gilchrist 1999, 19-22, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Στην αναθεώρηση αυτού του στερεότυπου καταμερισμού εργασίας και συνεπώς της κινητικότητας των δύο φύλων στοχεύει η πρόσφατη ηλεκτρονική δημοσίευση (2024) της εθνογραφικής-ανθρωπολογικής έρευνας των Anderson A, Chilczuk S., Nelson K., Ruther R. και Wall-Scheffler C. με τίτλο *The Myth of Man the Hunter: Women's contribution to the hunt across ethnographic contexts*. στο επιστημονικό περιοδικό Plos One 19(8). Διαθέσιμο διαδικτυακά: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.028710> . Συλλέγοντας δεδομένα από 63 σύγχρονες κοινότητες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών που έζησαν τον τελευταίο αιώνα σε διάφορα μέρη του πλανήτη, οι μελετητές ανακάλυψαν ότι οι γυναίκες ήταν σε ποσοστό 79% θηρευτές ζώων, με άλλα λόγια ήταν εξίσου ικανές με τους άνδρες στη χρήση πρωτόγονων όπλων και στο κυνήγι μεγάλων άγριων ζώων.

⁶¹ Η Montón-Subías (1998) πρότεινε τη διερεύνηση του ρόλου και της συμμετοχής και των ανδρών στις εν λόγω δραστηριότητες οι οποίες εκλαμβάνονταν αρχικά ως αποκλειστικά γυναικείες.

⁶² Gero, Conkey 1991. Gilchrist 1994. Εντούτοις, παρά τη μετατόπιση του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος από την ορατότητα των γυναικών στην ανάδειξη της ταυτότητας και νέων φορέων δράσης (άνδρες, παιδιά, τρίτα φύλα, άτομα με αναπηρίες κ.λπ.), είναι γεγονός πως ο μεγαλύτερος όγκος της διαθέσιμης έως σήμερα βιβλιογραφίας της αρχαιολογίας του φύλου επικεντρώνεται στις γυναίκες. Βλ. σχετ. Diaz- Andreu 2005, 14.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται μία εμφανής αλλαγή πλεύσης στην αρχαιολογία του φύλου, η οποία ως αποδέκτης πλέον έντονων επιστημολογικών ενστάσεων και επικρίσεων,⁶³ ενσωματώνει νέα θεωρητικά πλαίσια και ερμηνευτικά σχήματα, αποσκοπώντας σε μία ολιστική προσέγγιση των έμφυλων ταυτοτήτων και των σχέσεων εξουσίας στο παρελθόν.⁶⁴ Είναι η εποχή της ανάδυσης του τρίτου φεμινιστικού κύματος, το οποίο υπερμάχεται της συμπερίληψης και της ανάδειξης όλων εκείνων των φωνών, σωμάτων και εμπειριών, που είχαν αποκλειστεί επί σειρά ετών από το επίσημο αρχαιολογικό αφήγημα.⁶⁵ Ενώ, τα δύο προηγούμενα φεμινιστικά κύματα επικεντρώνονταν στη διεκδίκηση της ισότητας και την αποκατάσταση της θέσης και της συμβολής των γυναικών στον χωροχρόνο, η τρίτη φάση εισάγει ένα πιο πολυφωνικό, μη ουσιοκρατικό και ρευστό μοντέλο ταυτότητας.⁶⁶ Έμφαση δίνεται πλέον στη διαφορά, όχι μόνο μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά και ανάμεσα σε ομόφυλα άτομα με διαφορετικό όμως σεξουαλικό προσανατολισμό, εθνικότητα ή κοινωνική τάξη, κατά τέτοιο τρόπο όμως, ώστε να μην παραβλέπονται και οι κοινές εμπειρίες.⁶⁷

Η ουσιαστικότερη συνεισφορά του κινήματος στην αρχαιολογία του φύλου έγκειται στην εισαγωγή της έννοιας της διαθεματικότητας στη μελέτη των έμφυλων ρόλων, μέσα από την αμφισβήτηση των παγιωμένων ετεροφυλοφιλικών πατριαρχικών μοντέλων, που απηχούσαν σύγχρονα δυτικά κανονιστικά πρότυπα, καθώς και την ανάλυση εναλλακτικών μη δυαδικών φύλων. Το κοινωνικό φύλο παραμένει βασική δομική αρχή, αλλά δεν εκλαμβάνεται πλέον ως η κεντρική πτυχή της ταυτότητας ενός ατόμου.⁶⁸

Ο όρος διαθεματικότητα (ή διατομεακότητα), που αποδίδει στα ελληνικά τον αγγλικό όρο *intersectionality*, επινοήθηκε το 1989 από την Αμερικανίδα καθηγήτρια νομικής K. Crenshaw, προκειμένου να περιγράψει τις διασταυρούμενες και αλληλεξαρτώμενες

---

⁶³ Η Geller (2009, 67) αναφέρει πως τα δύο βασικότερα μειονεκτήματα της φεμινιστικής προσέγγισης του δεύτερου κύματος ήταν η γυναικοκεντρική εστίαση και η διατύπωση απλουστευτικών ερωτημάτων που δεν προήγαγαν σε καμία περίπτωση μία ολοκληρωμένη και εις βάθος εξέταση των ποικίλων έμφυλων όψεων του παρελθόντος.

⁶⁴ Perego 2005, 7.

⁶⁵ Το τρίτο φεμινιστικό κύμα, γνωστό και ως μεταφεμινισμός ή μεταμοντέρνος φεμινισμός, με αμφιλεγόμενους χρόνους έναρξης και λήξης, αναπτύχθηκε υπό την επίδραση των μετααποικιακών και μεταδομιστικών θεωριών και της κριτικής σκέψης, όπως αυτή διαμορφώθηκε κυρίως από τον Foucault. Σε αυτό το πλαίσιο, οι έμφυλες διαφορές και η ταυτότητα του φύλου εκλαμβάνονται ως αποτέλεσμα των σχέσεων εξουσίας και ιεραρχιών που επιβάλλει το ετεροφυλοφιλικό σύστημα.

⁶⁶ Gilchrist 1999, 3.

⁶⁷ Gilchrist 1999, 8.

⁶⁸ Geller 2009, 70.

σεξιστικές και ρατσιστικές διακρίσεις που υφίσταντο οι έγχρωμες γυναίκες.⁶⁹ Πολύ γρήγορα η οπτική της διαθεματικότητας εξαπλώθηκε σε ένα ευρύ πεδίο των κοινωνιολογικών ερευνών, ανιχνεύοντας τις σύνθετες διεργασίες παραγωγής μοναδικών κατά περίπτωση συνδυασμών καταπίεσης και προνομίων, η κατανόηση των οποίων θεωρείται κρίσιμη για την καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων.⁷⁰ Ωστόσο, η σύλληψη ότι τόσο το βιολογικό όσο και το κοινωνικό φύλο συναρθρώνονται και αλληλοεπιδρούν και με άλλες παραμέτρους, όπως η φυλή, η κοινωνική θέση, η καταγωγή, η σεξουαλικότητα, ανάγεται στα τέλη του 19^{ου} αι., τυγχάνοντας μάλιστα ευρείας αποδοχής από τις κοινωνικές επιστήμες στις αρχές του επόμενου αιώνα.⁷¹ Στην επιστήμη της αρχαιολογίας, η συνεξέταση του φύλου με άλλους παράγοντες, όπως η ηλικία, η σεξουαλικότητα, η φυλή, η συγγένεια κ.ά., όχι όμως σαν συμπληρωματικές προσθήκες, αλλά σαν απολύτως διασυνδεδεμένα και αλληλοεπικαλυπτόμενα στοιχεία στη σήμανση της ταυτότητας, αποτυπώνει εύγλωττα την πολύπλοκη, αντιφατική και πλουραλιστική φύση των βιωμένων εμπειριών των ατόμων, παρέχοντας απεριόριστες ερμηνευτικές δυνατότητες στην ανάγνωση του παρελθόντος.⁷² Αρκετοί ερευνητές έχουν επισημάνει τη συμβολή της διαθεματικότητας στην αποφυγή των παγίδων της δυαδικής ταξινόμησης του φύλου, που ενδέχεται να ελαχιστοποιήσουν ή να παρερμηνεύσουν πιο σημαντικές παραμέτρους διαφοροποίησης.⁷³

1.4 Ηλικία και κοινωνικό φύλο

Μέσα στα πλαίσια μίας τέτοιας διαθεματικής προσέγγισης, η Sofaer-Derevenski επιχείρησε να ενοποιήσει δύο βασικές μεταβλητές της κοινωνικής ταυτότητας, την ηλικία και το φύλο, υποστηρίζοντας ότι και οι δύο αυτές πολιτισμικά κατασκευασμένες συνιστώσες, δεν μπορούν να αναλυθούν μεμονωμένα η μία από την άλλη, καθώς αμφότερες νοηματοδοτούνται μέσω των εκάστοτε κοινωνικών συμφραζομένων. Οι έμφυλοι ρόλοι, συμπεριφορές και σχέσεις που σφυρηλατούνται κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής των ατόμων, μεταβάλλονται ανάλογα με την ηλικία τους-χρονολογική,

---

⁶⁹ Για περισσότερες πληροφορίες επί του θέματος βλ. Spencer-Wood 2022, 3-6, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁰ Shields 2008, 302-304.

⁷¹ Fahlander 2012, 141.

⁷² Meskell 2002, 282-283. Díaz-Andreu 2005, 9.

⁷³ Fahlander 2012. Moen 2019. Arnold 2021. Brown 2024.

κοινωνική και φυσιολογική-με συνέπεια οι εμπειρίες μιας ηλικιωμένης γυναίκας να διαφέρουν άρδην από εκείνες ενός ηλικιωμένου άνδρα ή μιας νεαρής γυναίκας.⁷⁴

Παράλληλα, πολλοί ερευνητές, εστιάζοντας σε ένα διαθεματικό πλαίσιο ανάλυσης, διερευνούν τον τρόπο διαμόρφωσης των ταυτοτήτων στις ταφικές πρακτικές ποικίλων χωροχρονικών πλαισίων. Για παράδειγμα, η Arnold μελετώντας τις ταφές των τοπικών ελίτ της ΠΕΣ από την κεντροδυτική Ευρώπη, εξετάζει τις πολλαπλές αλληλοεπιδρώμενες πτυχές των ταυτοτήτων των διακεκριμένων νεκρών, όπως η ηλικία, το βιολογικό και κοινωνικό φύλο, το κύρος, η καταγωγή και η προσωπική πορεία ζωής (life course), καταλήγοντας μέσα από την μελέτη της ποιότητας, της ποσότητας, της τυπολογίας και της χωροθέτησης των κτερισμάτων στο συμπέρασμα ότι η κατοχή και η άσκηση εξουσίας δεν ήταν ανέκαθεν ανδρική υπόθεση.⁷⁵ Αντίστοιχα, ο Turek υποθέτει πως η ανεύρεση γυναικείων κτερισμάτων σε προϊστορικές ταφές ανδρών μεγαλύτερης ηλικίας, ενδεχομένως να υπαινίσσεται την παραίτηση των κατόχων τους από την αρρενωπή τους ταυτότητα. Αντίστοιχα, η κτέριση γυναικείων ταφών με τυπικά ανδρικά κτερίσματα, αντανακλά περισσότερο μία έμφαση στο κοινωνικό *status*, παρά στο βιολογικό φύλο.⁷⁶

Τέλος, η Diaz-Andreu αναφέρει ότι οι σπουδές φύλου μπορούν να επωφεληθούν τα μέγιστα από την συνεξέταση της ηλικίας, καθώς όπως προκύπτει και από αρκετές εθνογραφικές μελέτες, η κοινωνική ταυτότητα των μελών μιας κοινότητας διαμορφώνεται και επαναδιαπραγματεύεται ανάλογα με την ηλικιακή τους φάση. Συνεπώς, το πέρασμα από τη μία ηλικιακή ομάδα στην άλλη επιφέρει συνήθως και την απόκτηση καινούριων ρόλων, δράσεων, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.⁷⁷

1.5 «Σπάζοντας τα δυαδικά δεσμά (;)»

Τις τελευταίες δεκαετίες η αρχαιολογία του φύλου έχει κάνει σημαντικά βήματα στην κατεύθυνση της αποδόμησης της ηγεμονίας των περιοριστικών δυαδικών κατηγοριοποιήσεων άνδρας/γυναίκα, αρσενικό/θηλυκό, βιολογικό/κοινωνικό φύλο, φύση/πολιτισμός, που επικρατούσαν στις απανταχού αναγνώσεις του παρελθόντος.⁷⁸ Εντούτοις, παρά την φαινομενική πρόοδο που έχει σημειωθεί, οι εν λόγω δισμοί, γνωστοί και ως *binary binds* (δυαδικά δεσμά) εξακολουθούν να επηρεάζουν σε

---

⁷⁴ Sofaer-Derevenski 1997.

⁷⁵ Arnold 2021.

⁷⁶ Turek 2013, 81-82.

⁷⁷ Diaz-Andreu 2015, 14.

⁷⁸ Ghisleni κ.ά. 2016, 765-766.

μικρότερο ή με μεγαλύτερο βαθμό την ορατότητα των εναλλακτικών έμφυλων αφηγήσεων.⁷⁹ Και ενώ, θεωρητικά τουλάχιστον, αυξάνονται συνεχώς οι προβληματισμοί και οι επικρίσεις για την προσκόλληση της αρχαιολογικής επιστήμης, στο δυαδικό ετεροκανονικό μοντέλο των δύο φύλων (two sex/two gender model),⁸⁰ και στο σύστημα βιολογικό/κοινωνικό φύλο (sex/gender system),⁸¹ σε πρακτικό επίπεδο μία μεγάλη μερίδα των ερευνητών τείνει να εμμένει σε δεδομένα που συμμορφώνονται με τις *a priori* προσδοκίες τους.⁸²

Η οικουμενικότητα της δυαδικής ταξινόμησης του φύλου επιδοκιμάστηκε συστηματικά από ένα πλήθος εθνογραφικών μελετών, οι οποίες ώθησαν τους αρχαιολόγους στην παραδοχή της ύπαρξης εναλλακτικών έμφυλων ιεραρχικών δομών, ασύμβατων ενίοτε με τα σύγχρονα δυτικά πρότυπα.⁸³ Πολλοί επιστήμονες συμφωνούν πλέον στο ότι δεν υπάρχει όριο στον πιθανό αριθμό των κοινωνικών φύλων, ωστόσο επιβάλλεται η προσεκτική διερεύνηση εκείνων των περιπτώσεων που αποκλίνουν από τον κανόνα.⁸⁴ Η Pape και ο Ialongo (2024), μελετώντας τα δεδομένα από δημοσιευμένες ταφικές θέσεις της κεντρικής Ευρώπης από την Πρώιμη Νεολιθική έως την YEX, επισημαίνουν ότι σε περιπτώσεις αναντιστοιχίας του βιολογικού και κοινωνικού φύλου, οι αρχαιολόγοι οφείλουν να αναρωτηθούν εάν αυτές αντιπροσωπεύουν μειονότητες, καθώς η *a priori* κατάταξή τους στις εξαιρέσεις, δεν επιτρέπει τη χρήση τους ως ασφαλή τεκμήρια αμφισβήτησης παγιωμένων αντιλήψεων.⁸⁵

Στο άρθρο τους οι Ghisleni, Jordan και Fioccorpile προτρέπουν ουσιαστικά τους αρχαιολόγους να αποδεσμευτούν από τους δίπολους περιορισμούς στους τρεις βασικούς τομείς της έρευνας: καταμερισμός εργασίας,⁸⁶ ταφές-βιοαρχαιολογία,⁸⁷

---

⁷⁹ Brown 2024, 18.

⁸⁰ Joyce 2008, 18.

⁸¹ Ghisleni κ.ά. 2016, 768-769.

⁸² Robb, Harris 2018, 141.

⁸³ Βλ. αναλυτικά Diaz-Andreu 2005, 16, Gilchrist 2009, 1039, Matic 2024, 345, όπου και η σχετική επί του θέματος βιβλιογραφία.

⁸⁴ Ήδη από τη δεκαετία του 1990, πολλοί αρχαιολόγοι αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν τον όρο «τρίτο φύλο» προκειμένου να συμπεριλάβουν στην έρευνα του βιολογικού/κοινωνικού φύλου και περιπτώσεις διαφυλικών (intersex) ή διεμφυλικών (transgender) ατόμων, βλ. αναλυτικά Moral 2016, με τη σχετική βιβλιογραφία.

⁸⁵ Pape, Ialongo 2023, 5-7.

⁸⁶ Ghisleni κ.ά. 2016, 768-770.

⁸⁷ Ghisleni κ.ά. 2016, 770-773. Στην ανάλυση των ταφικών πρακτικών υπάρχει η τάση σύνδεσης συγκεκριμένων τύπων κτερισμάτων με το ανδρικό ή το γυναικείο φύλο. Οι αυθαίρετες εξισώσεις όπλα=άνδρας και κοσμήματα ή λοιπά αντικείμενα καλλωπισμού=γυναίκα, προάγουν εσφαλμένα την ταύτιση του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου, ενώ υπερτονίζουν τον παράγοντα του φύλου έναντι των άλλων πτυχών (ηλικία, συγγένεια, κοινωνικό *status*) στη συγκρότηση και την έκφραση της

σώμα), αγκαλιάζοντας την αμφισημία, την ποικιλομορφία και την ασάφεια στη μελέτη του παρελθόντος. Υποστηρίζουν ότι η ενσωμάτωση φεμινιστικών, μεταδομιστικών και queer θεωριών⁸⁸ και η χρήση του μοντέλου της διαθεματικότητας στην αρχαιολογική πρακτική αποτελεί το όχημα για μία πιο εμπειριστατωμένη και αμερόληπτη ανασύσταση του παρελθόντος. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Brown, ο οποίος ασκεί έντονη κριτική στις ετεροκανονικές και δυαδικές υποθέσεις που συσκοτίζουν την ερμηνεία των προϊστορικών ταφικών πρακτικών και προσκαλεί παράλληλα σε μία ριζική επανεξέταση του τρόπου προσέγγισης των ταυτοτήτων, της κοινωνικής οργάνωσης και της υποκειμενικότητας στον αρχαιολογικό λόγο.⁸⁹ Χρησιμοποιώντας μάλιστα σαν ενδεικτικό παράδειγμα τη μελέτη της Stratton για τους 1.200 και πλέον τάφους της ΠΕΧ από τη θέση Durankulak στη Βουλγαρία, ενστερνίζεται την άποψη της ότι η προσδοκία δυαδικότητας παράγει στρεβλά αποτελέσματα, που δεν προκύπτουν από τα ευρήματα *per se*, αλλά από τις σύγχρονες κανονιστικές υποθέσεις, ή όπως εύστοχα τονίζει και η ίδια η ερευνήτρια «αν ψάχνεις για δυαδικότητες, θα τις βρεις, όχι όμως γιατί υπάρχουν, αλλά επειδή τις έχεις ήδη προκαθορίσει».⁹⁰

1.6 Η θεωρία της επιτελεστικότητας του φύλου (gender performativity)

Το τρίτο φεμινιστικό ρεύμα και η queer θεωρία θεμελιώθηκαν πάνω στη θεωρητική συμβολή της φιλοσόφου Judith Butler. Η εισαγωγή ενός εναλλακτικού μοντέλου φύλου, όπως αυτό παρουσιάστηκε στα δύο καινοτόμα έργα της «Gender Trouble» (1990) και «Bodies that matter» (1993) προκάλεσε ριζικές αναθεωρήσεις των ουσιοκρατικών παραδοχών γύρω από το σώμα, τη σεξουαλικότητα και τις έμφυλες

ταυτότητας. Στην περίπτωση που τα ευρήματα δεν συμφωνούν με το δίπολο ερμηνευτικό μοντέλο, τότε αναφέρονται στην βιβλιογραφία διεκπαιρωτικά ως εξαιρέσεις, που δεν είναι ικανές όμως να ανατρέψουν τον κανόνα.

⁸⁸ Παρά το γεγονός ότι ο διαχωρισμός σε «βιολογικό» και «πολιτισμικό» αποτέλεσε επίτευγμα της φεμινιστικής θεωρίας και σκέψης, σήμερα η εν λόγω διάκριση τίθεται υπό αμφισβήτηση. Η φιλόσοφος Judith Butler ακολουθώντας τα βήματα του Foucault- ο οποίος μεταξύ άλλων επιχειρηματολόγησε για την εξάρτηση της κατασκευής του σώματος και της σεξουαλικότητας από τις σχέσεις εξουσίας- και άλλων θεωρητικών υποστηρίζει ότι και το "φυσικό" φύλο είναι κοινωνικά κατασκευασμένο μέσω πολιτισμικών πρακτικών και γλωσσικών επαναλήψεων (*gender performativity*).

⁸⁹Brown 2024.

⁹⁰ Η Stratton (2016) αναλύοντας αρχικά μόνο τους σκελετούς με «σίγουρη» απόδοση φύλου, βρήκε ισχυρή αντιστοιχία μεταξύ «βιολογικού φύλου» και τύπων κτερισμάτων. Όμως, όταν ενέταξε στην μελέτη της και τους «μη-σίγουρους» ή «απροσδιόριστους» σκελετούς, η αντιστοιχία αυτή σχεδόν εξαφανίστηκε. Συγκεκριμένα, μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό (7-8%) των περιπτώσεων συμφωνούσε με τις αναμενόμενες δυαδικές κατηγορίες. Χρησιμοποιώντας στατιστικές αναλύσεις, εντόπισε πολλαπλές εναλλακτικές κοινωνικές διαστάσεις που δεν περιορίζονταν σε έμφυλα δίπολα. Συνεπώς, η συσχέτιση φύλου και κτερισμάτων ήταν ουσιαστικά το προδιαγεγραμμένο αποτέλεσμα της σύγχρονης προκατάληψης.

διαφορές, ασκώντας παράλληλα καταλυτική επίδραση και στην αρχαιολογία του φύλου.⁹¹

Σύμφωνα με την Butler, το βιολογικό φύλο, όπως και το κοινωνικό είναι μία κατασκευασμένη δια του λόγου κατηγορία, δηλαδή το βιολογικό φύλο είναι επίσης ή ήδη κοινωνικό.⁹² Με άλλα λόγια δεν υπάρχει «φυσικό σώμα», μιας και όλα τα σώματα είναι έμφυλα. Αποδομώντας τη δίπολη διάκριση ανάμεσα σε αυτά τα δύο και θεωρώντας δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι το βιολογικό φύλο δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως η φυσική προϋπόθεση, αλλά ως η απόρροια του κοινωνικού φύλου. Επιπλέον, η Butler θεωρεί ότι το «σύστημα υποχρεωτικής ετεροφιλοφιλίας»⁹³ είναι μια από τις «μήτρες διανοητότητας»⁹⁴ (*matrix of intelligibility*) που παράγουν την έμφυλη ταυτότητα. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, το έμφυλο δίπολο τίθεται ως φυσική αναγκαιότητα, ακριβώς επειδή προϋποτίθεται η ετεροφυλοφιλική σχέση ως η μόνη δυνατή. Εισάγοντας την ριζοσπαστική έννοια της επιτελεστικότητας του φύλου, η φιλόσοφος υποστηρίζει ότι το φύλο δεν εγγράφεται παθητικά πάνω στο σώμα, αλλά συγκροτείται μέσα από τη στυλιζαρισμένη επανάληψη πράξεων, χειρονομιών και εκφράσεων, «προσφέροντας την επίφαση μιας ουσίας, ενός φυσικού τρόπου ύπαρξης».⁹⁵ Το φύλο δηλαδή είναι ένα συνεχές πράττειν, το αποτέλεσμα μίας σειράς διαρκών επιτελέσεων.⁹⁶ Ένα σώμα καθίσταται ανδρικό ή γυναικείο μέσω της επιτέλεσης ενεργημάτων που στον ηγεμονικό λόγο σχετίζονται με το ανδρικό ή γυναικείο φύλο.⁹⁷ Στην αρχαιολογία, η θεωρία αυτή επιτρέπει, την κατανόηση της έμφυλης ταυτότητας, όχι ως αποτύπωμα της βιολογίας, αλλά ως προϊόν πολιτισμικής επιτέλεσης και ιστορικής συγκυρίας.

1.7 Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και θάνατος

Η αποκρυπτογράφηση των έμφυλων ταυτοτήτων, ειδικά σε προϊστορικά ταφικά πλαίσια, παραμένει ένας από τους μεγαλύτερους προβληματισμούς της αρχαιολογίας του θανάτου.⁹⁸ Ο θάνατος συνιστά μια μεταβατική διαδικασία κατά την οποία το άτομο

---

⁹¹ Voss 2006, 108.

⁹² Butler 1990, 10-11.

⁹³ Butler 1990, 26.

⁹⁴ Butler 1990, 24.

⁹⁵ Butler 1990, 33.

⁹⁶ Butler 1990, 182.

⁹⁷ Κακολύρης 2020, 128.

⁹⁸ Ο Parker Pearson (2000, 96) χαρακτηρίζει την ταφική αρχαιολογία ως «το κρίσιμο στοιχείο κάθε έρευνας για την κατηγοριοποίηση του φύλου στο παρελθόν».

αποχωρίζεται οριστικά από την κοινότητα του/της, ενώ παράλληλα θέτει στους αρχαιολόγους έναν αυξημένο βαθμό δυσκολίας στο εγχείρημα τους να αποκωδικοποιήσουν τους όποιους πιθανούς συσχετισμούς ανάμεσα στις ταφικές πρακτικές και ιδεολογίες και τη ζώσα κοινότητα.⁹⁹

Το κοινωνικό φύλο, εκτός από σημαντική παράμετρος κάθε κοινωνίας, αποτελεί ταυτόχρονα και αναπόσπαστο μέρος του θανάτου και της διαχείρισης των νεκρών. Σύμφωνα με τη Sofaer, το σώμα δεν είναι μόνο βιολογική οντότητα, αλλά και τεχνούργημα του υλικού πολιτισμού και ως τέτοιο λειτουργεί ως φορέας μηνυμάτων και συμβολισμών της κοινωνίας που το παράγει. Οι συνθήκες διαβίωσης, οι διατροφικές συνήθειες, η φυσική κατάσταση, η μυοσκελετική καταπόνηση από συγκεκριμένες δραστηριότητες, η ηλικία και το φύλο είναι κάποιες από τις πολιτισμικές πληροφορίες που εγγράφονται στο σώμα.¹⁰⁰ Ο Moral υποστηρίζει ότι ο ανθρώπινος σκελετός καταγράφει τις συνέπειες της καθημερινής ζωής ενός ατόμου και ότι οι εκάστοτε φθορές ή αλλοιώσεις σε αυτόν απηχούν μεταξύ άλλων και τον αντίκτυπο των έμφυλων ρόλων στο σώμα.¹⁰¹

Η Sorensen θεωρεί τα ταφικά περιβάλλοντα το πλέον κατάλληλο πεδίο για τη διερεύνηση της οντολογικής υπόστασης του κοινωνικού φύλου, καθώς στο θάνατο μέσα από την εξιδανίκευση των ποικίλων μορφών κοινωνικής κατηγοριοποίησης, συντελείται αυτό που αποκαλεί «*διαδικασία οπτικοποίησης και ιδεολογικής αναπαραγωγής του έμφυλου συστήματος*».¹⁰² Ωστόσο, όπως επισημαίνουν ορισμένοι ερευνητές, οφείλουμε κατά την εξέταση του αρχαιολογικού υλικού να μην παραβλέπουμε τη ρευστότητα της έμφυλης ταυτότητας, η οποία βρίσκεται υπό συνεχή διαπραγματεύση τόσο στη ζωή, όσο και στο θάνατο. Το περιεχόμενο των τάφων αποτυπώνει μόνο το τελευταίο στάδιο ζωής των τεθνεώτων και σε καμία περίπτωση δεν συμπυκνώνει το σύνολο των βιωμένων εμπειριών τους.¹⁰³ Και καθώς *οι νεκροί δε θάβονται μόνοι τους*,¹⁰⁴ και συνεπώς δεν είναι σε θέση να αποφασίσουν για τη μεταθανάτια διαχείρισή τους,¹⁰⁵ οι όποιες έμφυλες συνδηλώσεις ή ακόμη και η παντελής απουσία αυτών, δεν αντικατοπτρίζουν απαραίτητα το πραγματικό φύλο των

---

⁹⁹ Arnold 2006, 137.

¹⁰⁰ Sofaer 2006.

¹⁰¹ Moral 2016, 803.

¹⁰² Sorensen 2000, 85

¹⁰³ Brown 2024, 29. Moral 2016, 798. Arnold 2016α, 798.

¹⁰⁴ Parker Pearson 1999.

¹⁰⁵ Fahlander 2012, 138.

αποθανόντων, αλλά μάλλον τις σχετικές πεποιθήσεις και εμπρόθετες προτιμήσεις των οικείων τους.¹⁰⁶

Πρωταρχική μέριμνα των αρχαιολόγων που ανασκάπτουν τάφους παραμένει μέχρι σήμερα ο προσδιορισμός του φύλου του νεκρού, σύμφωνα συνήθως με την επιβεβλημένη δυαδική κατηγοριοποίηση.¹⁰⁷ Η παραδοσιακή απόδειξη του βιολογικού/κοινωνικού φύλου σε ταφικά συμφραζόμενα είναι τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς,¹⁰⁸ σε συνδυασμό με τη στάση εναπόθεσης του σώματος, τον προσανατολισμό του τάφου και τις τυχόν εικονογραφικές παραστάσεις.¹⁰⁹ Η παρουσία όπλων, συγκεκριμένων τύπων εργαλείων και λοιπών αντικειμένων που υποδηλώνουν οικονομική και κοινωνική ευμάρεια, οδηγούν τους επιστήμονες στην στερεοτυπική ταύτιση τους με ανδρικές ταφές. Αντιθέτως, αντικείμενα οικιακής χρήσης, μαγειρικά σκεύη, σύνεργα υφαντικής, αντικείμενα καλλωπισμού και κοσμήματα εντοπίζονται σε ταφές που χαρακτηρίζονται αξιωματικά ως γυναικείες.¹¹⁰ Κατά τον ίδιο τρόπο τα κτερίσματα εκλαμβάνονται επίσης, είτε ως βασικοί, είτε ως συμπληρωματικοί δείκτες και άλλων πτυχών της ταυτότητας, όπως το κοινωνικό *status*, η ηλικία ή η εθνικότητα. Η εγκυρότητα της μεθόδου αυτής έχει επικριθεί έντονα, καθώς έχει οδηγήσει συχνά στην εξαγωγή στρεβλών συμπερασμάτων. Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα είναι η περίπτωση της ταφής της πριγκίπισσας από το Vix της Γαλλίας, που ήρθε στο φως τη δεκαετία του 1950 και χρονολογείται στην ΕΣ.¹¹¹ Ο ασυνήθιστος κτερισματικός πλούτος του ταφικού συνόλου, σε συνδυασμό με την επικρατούσα ανδροκεντρική ανάγνωση του παρελθόντος, οδήγησαν αβίαστα τους ερευνητές στην ταύτιση του με ταφή διακεκριμένου ανδρός, πιθανότατα κατόχου κάποιου ανώτερου ιερατικού αξιώματος. Εν τέλει, η οστεοαρχαιολογική ανάλυση κατέδειξε ότι η ταφή ανήκε σε ενήλικη γυναίκα, ηλικίας 30-35 ετών, η οποία προφανώς κατείχε υψηλή κοινωνική θέση και εξουσία, καταρρίπτοντας με αυτόν τον τρόπο τις πεποιθήσεις περί αυστηρής πατριαρχίας την εποχή εκείνη στην Ευρώπη.¹¹²

---

¹⁰⁶ Ghisleni κ.ά. 2016, 772.

¹⁰⁷ Brown 2024, 18. Ο Hjørungdal (1994, 142) επισημαίνει πως αυτή η τάση κατηγοριοποίησης των προϊστορικών ταφών σε ανδρικές και γυναικείες, η οποία ανάγεται στον 19^ο αι. έχει συμβάλλει δραστικά στην αναπαραγωγή και τη διατήρηση των διχοτομικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων σχετικά με το φύλο.

¹⁰⁸ Για την ερμηνεία των ταφικών κτερισμάτων ως δείκτες των πολλαπλών πτυχών της μεταθανάτιας ταυτότητας μεταξύ των οποίων και η έμφυλη, βλ. Ekengren 2013.

¹⁰⁹ McHugh 1999, 30-34. Robb, Harris 2018, 129.

¹¹⁰ Brown 2024, 18.

¹¹¹ Arnold 1991.

¹¹² Arnold 2012.

Η δεύτερη πιο διαδεδομένη μέθοδος για τον προσδιορισμό του φύλου των νεκρών είναι η οστεολογική ανάλυση, η οποία ωστόσο αποδεικνύεται σε ορισμένες περιπτώσεις εξίσου προβληματική με την πρώτη.¹¹³ Όπως αναφέρει ο Brown, «κάθε πληθυσμιακή ομάδα επιδεικνύει ένα ευρύ φάσμα μορφολογικών χαρακτηριστικών που τακτικά θολώνουν οποιαδήποτε άκαμπτη διάκριση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού».¹¹⁴ Η κακή κατάσταση διατήρησης ή η απουσία των οστών της λεκάνης και του κρανίου, που θεωρούνται οι πιο αξιόπιστοι δείκτες αναγνώρισης του βιολογικού φύλου, μπορεί να επιφέρει αλλοίωση των αποτελεσμάτων. Ο ηλικιακός παράγοντας επίσης ενδέχεται να προκαλέσει αλλαγές στη μορφολογία των οστών, δυσχεραίνοντας έτσι την ασφαλή ταυτοποίησή τους. Ο Fahlander επισημαίνει ότι ένα από τα βασικότερα μειονεκτήματα της οστεοαρχαιολογίας είναι ότι δεν λαμβάνει υπόψη την επίδραση των ορμονών στα σκελετικά υπολείμματα, που ως γνωστόν διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, της διάθεσης και των προτιμήσεων.¹¹⁵ Τέλος, η Gilchrist σημειώνει πως οι τυχόν διακυμάνσεις στα επίπεδα των ορμονών, μπορεί να επηρεάσουν βασικά χαρακτηριστικά του σεξουαλικού διμορφισμού των ατόμων.¹¹⁶ Τα τελευταία χρόνια η ανάλυση αρχαίου DNA (aDNA) προβάλλει ως η ιδανική λύση στα προβλήματα που συνοδεύουν τον προσδιορισμό φύλου στα σκελετικά κατάλοιπα. Ωστόσο, η μέθοδος αυτή παραμένει εξίσου περιοριστική.¹¹⁷

Εν κατακλείδι, τα ταφικά πλαίσια προσφέρουν πολλαπλές προοπτικές για τη μελέτη του φύλου, αλλά παράλληλα ενέχουν παγίδες και μεθοδολογικές προκλήσεις. Η ακριβής αναγνώριση του βιολογικού φύλου των νεκρών δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ως ασφαλές κριτήριο για τον ακριβή προσδιορισμό του κοινωνικού τους φύλου.¹¹⁸ Μέσα από τη διερεύνηση του εύρους των ταφικών πρακτικών γίνεται σαφές ότι αυτό συγκροτείται και αντιπροσωπεύεται ποικιλοτρόπως, με την έμφαση να μετατοπίζεται άλλοτε στον ίδιο το νεκρό, άλλοτε στους πενθούντες, ή ακόμη και σε πιο αφηρημένες έννοιες, όπως η μεταθανάτια ζωή ή η προγονική λατρεία. Συνεπώς, δεν υπάρχει μια κοινά αποδεκτή μεθοδολογία για τη διερεύνηση του κοινωνικού φύλου σε τέτοια πλαίσια, αλλά ούτε και έγκυρες ερμηνείες για τους λόγους

---

¹¹³ Diaz-Andreu 2005, 37. Gilchrist 2009, 1034. Stratton 2016, 866.

¹¹⁴ Brown 2024, 25.

¹¹⁵ Fahlander 2012, 148.

¹¹⁶ Gilchrist 2009, 1034.

¹¹⁷ Brown 2024, 26.

¹¹⁸ Για μία σύντομη αλλά εμπεριστατωμένη αναδρομή της μελέτης του φύλου στα ταφικά συμφραζόμενα βλ. Arnold 2006, 138-140 και Sofaer, Sorensen 2013, 528-531.

που άλλοτε αποκρύπτεται και άλλοτε υπερτονίζεται μέσα από την σκόπιμη επιλογή διαφορετικών ταφικών πρακτικών.¹¹⁹

1.8 Η αρχαιολογία του φύλου στην αιγαιακή προϊστορία

Σε αντίθεση με τη βόρεια Αμερική, τη δυτική Ευρώπη και τις Σκανδιναβικές χώρες, όπου η φεμινιστική σκέψη ενσωματώθηκε ταχύτατα στην ακαδημαϊκή κοινότητα, στην Ελλάδα η εισαγωγή των σπουδών φύλου στην αρχαιολογική επιστήμη καθυστέρησε αρκετά, παρόλο που το προϊστορικό Αιγαίο παρέχει πλούσιο υλικό για τη μελέτη της κοινωνικής διάστασης του φύλου.¹²⁰ Στην ελληνική αρχαιολογία συμβαίνει το εξής παράδοξο: αν και οι γυναίκες αρχαιολόγοι υπερτερούν αριθμητικά ήδη από την εποχή του μεσοπολέμου έναντι των ανδρών και μάλιστα κατέχοντας υψηλόβαθμες θέσεις, οι πρώτες έμφυλες αναγνώσεις του παρελθόντος εμφανίστηκαν διστακτικά μόλις τη δεκαετία του 1990.¹²¹

Το ενδιαφέρον που εκδηλώθηκε κατά καιρούς για τη θέση των γυναικών στο προϊστορικό Αιγαίο, επικεντρώθηκε αρχικά στη διερεύνηση της γυναικείας παρουσίας στο χώρο της θρησκείας και την εξαγωγή βεβαιωμένων συμπερασμάτων σχετικά με την ύπαρξη ή όχι μητριαρχίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η γυναικεία υπεροχή εκλαμβάνονταν ως κάτι το ασυνήθιστο.¹²² Μια από τις πρώτες προσπάθειες διαπραγμάτευσης του κοινωνικού φύλου στο Αιγαίο αποτελεί η μονογραφία «Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου: προσεγγίσεις στην Αιγαιακή προϊστορία», η οποία δημοσιεύτηκε το 1993 από τις Κοκκινίδου και Νικολαΐδου. Στο εν λόγω βιβλίο επιχειρείται η διερεύνηση των συνθηκών συγκρότησης και εξέλιξης της κοινωνικής ταυτότητας του φύλου στις κοινωνίες του Αιγαίου από την Παλαιολιθική μέχρι το τέλος της Εποχής του Χαλκού μέσα από διάφορους τομείς του αρχαιολογικού υλικού (οικιστική οργάνωση, αρχιτεκτονική, ταφονομία, εικονογραφία, γραπτές πηγές). Παράλληλα, οι συγγραφείς αποδοκιμάζουν τον ανδροκεντρικό

---

¹¹⁹ Parker-Pearson 2000, 247. Sofaer, Sorensen 2013, 534.

¹²⁰ Kokkinidou 2009, 25-27. Η Κοκκινίδου (2010, 367-368) αναφέρει ότι η αργοπορημένη έλευση των σπουδών φύλου στον ελλαδικό χώρο οφείλεται :1) στην εργαλειοποίηση της αρχαιολογίας από τις αρχές του ελληνικού έθνους-κράτους με σκοπό την κατασκευή και εδραίωση της εθνικής ταυτότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάδειξη της κλασικής αρχαιότητας ενίσχυε την αφήγηση της ιστορικής συνέχειας από την αρχαία Ελλάδα. Συνεπώς, κάθε νέα θεωρητική προσέγγιση που αμφισβητούσε την ένδοξη εικόνα του παρελθόντος εκλαμβάνονταν ως απειλή, 2) στη βραδύτητα ανταπόκρισης της επιστημονικής κοινότητας στα νέα ρεύματα 3) στην περιορισμένη ανάπτυξη της φεμινιστικής έρευνας.

¹²¹ Kokkinidou 2009, 27. Hitchcock-Nikolaidou 2013, 503.

¹²² Κοκκινίδου-Νικολαΐδου 1993, 13-14.

προσανατολισμό της αρχαιολογικής έρευνας σε όλες τις φάσεις της αιγαιακής προϊστορίας και προτείνουν τη διατύπωση εναλλακτικών μεθοδολογικών προτάσεων για την ανάγνωση του αρχαιολογικού υλικού. Έκτοτε, εμφανίστηκε πληθώρα άρθρων, μονογραφιών αλλά και διδακτορικών διατριβών επί του θέματος.

Το 2005 διοργανώνεται στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης το πρώτο διεθνές συνέδριο με τίτλο *FYLO: Engendering Prehistoric 'Stratigraphies' in the Aegean and the Mediterranean* για την κοινωνική ταυτότητα του φύλου και τις πολιτισμικές ταυτότητες στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο¹²³, με θεματική τη μελέτη του ρόλου των γυναικών, και τη συμμετοχή μόλις επτά ανδρών από το σύνολο των 32 εισηγητών.¹²⁴ Μάλιστα, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία αξιόλογη ωρίμανση της μελέτης του φύλου, η οποία έχει μετατοπιστεί σταδιακά από τις απλοϊστικές προσεγγίσεις, που περιορίζονταν απλώς στην προσθήκη της γυναικείας παρουσίας στα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, προς μία πολυπαραγοντική διερεύνηση έμφυλων και όχι μόνο ταυτοτήτων.¹²⁵

Οι Hitchcock και Nikolaidou στο θεμελιώδες για την κατανόηση της αρχαιολογίας του φύλου στο προϊστορικό Αιγαίο άρθρο τους «Gender in Greek and Aegean Prehistory», προτείνουν την απομάκρυνση από τις πατριαρχικές αφηγήσεις που βασίζονται σε δυαδικά σχήματα και την υιοθέτηση μιας διεπιστημονικής προσέγγισης, ενσωματώνοντας τις θεωρίες queer και επιτελεστικότητας του φύλου¹²⁶. Χρησιμοποιώντας ως παραδείγματα τις πιο αντιπροσωπευτικές κατηγορίες του υλικού πολιτισμού, επιχειρούν να καταδείξουν πώς η κριτική ανάλυση των διαθέσιμων πηγών συνεισφέρει σε μία πιο εμπειριστατωμένη κατανόηση της κοινωνικής ταυτότητας του φύλου στο παρελθόν. Ενδεικτικά, επικρίνουν ως ουσιοκρατική τη θεωρία της Gimbutas, η οποία ερμήνευσε τα «γυναικεία» ειδώλια της Νεολιθικής και της ΠΕΧ ως λατρευτικά αντικείμενα που σχετίζονταν με τη Μητέρα Θεά της Γονιμότητας.¹²⁷

Κατά τον ίδιο τρόπο, οι συγγραφείς παραθέτουν εν συντομία την επαναπροσέγγιση των έμφυλων αναπαραστάσεων και σε άλλες εκφάνσεις του υλικού πολιτισμού, όπου ανιχνεύεται η συγκρότηση και η επιτέλεση του κοινωνικού φύλου και ταυτόχρονα η ρευστότητα και η πολυπλοκότητα του, όπως η οικιστική οργάνωση των χώρων, οι

---

¹²³ Kopaka 2009.

¹²⁴ Hitchcock, Nikolaidou 2013, 503.

¹²⁵ Nikolaidou, Kokkinidou 2007, 44-45.

¹²⁶ Hitchcock, Nikolaidou 2013.

¹²⁷ Talalay 2000, 5-10.

τοιχογραφίες της πρωτοανακτορικής Κρήτης και της Θήρας, οι εικονογραφικές παραστάσεις σε αγγεία¹²⁸.

Ποια είναι όμως η κατάσταση που επικρατεί σήμερα στη χώρα μας στον κλάδο της προϊστορικής ταφικής αρχαιολογίας; Η μελέτη των Liston, Papadopoulos για την ταφή της «πλούσιας Αθηναίας» αποτέλεσε ορόσημο για την αρχαιολογία του φύλου στην Ελλάδα, καθώς ανέδειξε τη σημασία της ενσωμάτωσης των οστεοαρχαιολογικών δεδομένων στην ερμηνεία των ταφικών συνόλων. Μέσα από τη λεπτομερή ανάλυση των ανθρώπινων καταλοίπων, οι συγγραφείς αναθεώρησαν ριζικά την ερμηνεία ενός από τους πιο εμβληματικούς τάφους της ΠΕΣ, αποδεικνύοντας ότι η κοινωνική σημασία του θανάτου δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς τη συνεξέταση των βιολογικών συνθηκών και των τελετουργικών πρακτικών.¹²⁹

Ωστόσο, παρά την πρωτοποριακή συμβολή της εργασίας αυτής και την κατεύθυνση που έδωσε στην έρευνα, η πρακτική της συστηματικής ένταξης οστεοαρχαιολογικών μελετών στις δημοσιεύσεις ταφών της ΠΕΣ στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, παραμένει περιορισμένη¹³⁰. Πολλά ταφικά σύνολα εξακολουθούν να παρουσιάζονται με έμφαση αποκλειστικά στα κτερίσματα και στις ταφικές πρακτικές, χωρίς την παράλληλη ανάλυση των σκελετικών καταλοίπων. Μια τέτοια προσέγγιση όμως περιορίζει τη δυνατότητα διεπιστημονικής ερμηνείας, καθώς στερεί την έρευνα από πολύτιμα δεδομένα που αφορούν την ηλικία, το βιολογικό/κοινωνικό φύλο και τις συνθήκες διαβίωσης και θανάτου των νεκρών.¹³¹

---

¹²⁸ Hitchcock, Nikolaidou 2013, 507-518.

¹²⁹ Liston, Papadopoulos 2004.

¹³⁰ Για τις οστεοαρχαιολογικές αναλύσεις που έχουν εκπονηθεί στη χώρα μας τις δύο τελευταίες δεκαετίες βλ. ενδεικτικά Papathanasiou 2001, Ingvarsson-Sundström 2002, Voutsaki 2005, Nafplioti 2015.

¹³¹ Liston, Papadopoulos 2004, 30-33.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Νεκροταφεία και έθιμα ταφής της Μακεδονίας κατά την ΠΕΣ

2.1 Η πολιτισμική φυσιογνωμία της κεντρικής Μακεδονίας.

Η ΠΕΣ είναι μία μακροχρόνια περίοδος, για την οποία οι διαθέσιμες γνώσεις για την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας παραμένουν αποσπασματικές και ανεπαρκείς, γεγονός που δυσχεραίνει την κατανόηση της πολιτισμικής της φυσιογνωμίας (εικ.1). Οι φιλολογικές πηγές είναι περιορισμένες και αναφέρονται κυρίως στην παρουσία ποικίλων πληθυσμιακών ομάδων.¹³² Παράλληλα, τα αρχαιολογικά δεδομένα προέρχονται, τόσο από νεκροταφεία, όσο και από οικισμούς, ενώ ο συντηρητικός χαρακτήρας της κεραμικής,¹³³ που δεν παρουσιάζει έντονες αλλαγές ή εξελίξεις στο πέρασμα του χρόνου, δεν διευκολύνει την ανασύσταση της εικόνας της περιόδου.¹³⁴

Η γεωμορφολογία της κεντρικής Μακεδονίας χαρακτηρίζεται από ένα μωσαϊκό τοπίων που περιλαμβάνει χαμηλές ακτές, ενδιάμεσες λοφώδεις ζώνες και ορεινά συγκροτήματα. Οι ποτάμιες κοιλάδες λειτουργούν σαν φυσικοί διάδρομοι επικοινωνίας και μετακίνησης, ενώ τα παράλια με τα φυσικά λιμάνια, ιδιαίτερα σε εκβολές ποταμών και σε όρμους έπαιξαν ρόλο στην ανάπτυξη εμπορικών και πολιτισμικών επαφών.¹³⁵

Στην κεντρική Μακεδονία την εποχή αυτή παρατηρείται αξιοσημείωτος αριθμός οικιστικών εγκαταστάσεων,¹³⁶ σε αρκετές εκ των οποίων (Άσσηρος, Αξιοχώρι, Καστανάς, Τούμπα Θεσσαλονίκης) σημειώνεται συνεχής κατοίκηση από την ΥΕΧ.¹³⁷ Πολλοί μάλιστα από τους γνωστούς οικισμούς συνεχίζουν την ύπαρξη τους πάνω στις χαρακτηριστικές οξυκόρυφες τούμπες της ΕΧ.¹³⁸ Η δημογραφική αύξηση

¹³² Hammond 1972. Hall 1997. Crielaard 2009. Θέμελης 2017. Πουλάκη-Παντερμαλή 2013, 175-205. Ξυδόπουλος 2018. Χρυσοστόμου Α. 2018, 64-66.

¹³³ Βοκοποπούλου, Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993. Wardle 1997. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2014, 168-169.

¹³⁴ Χρυσοστόμου Α. 2021, 39.

¹³⁵ Σουέρεφ 2011.

¹³⁶ Wardle 1997, 526.

¹³⁷ Κατά τη διάρκεια της ΥΕΧ διαμορφώνεται στην κεντρική Μακεδονία μία ομάδα οικισμών που διακρίνονται για το σημαντικό τους μέγεθος, το ύψος, τα εντυπωσιακά συστήματα κατασκευών που περιέβαλαν τους οικισμούς, καθώς και τις αποθηκευτικές τους εγκαταστάσεις. Η Χαβέλα (2012, 316-317) αναφέρει ότι τα παραπάνω χαρακτηριστικά που επιβιώνουν και στις εγκαταστάσεις της ΠΕΣ ενδεχομένως υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός περιφερειακού συστήματος ιεραρχίας στο οποίο κάποιοι οικισμοί κατείχαν ανώτερη και κάποιοι κατώτερη θέση.

¹³⁸ Πρόκειται για τεχνητούς γήλοφους που προεξέχουν από τη γύρω περιοχή και διακρίνονται εύκολα από το ύψος και την περιορισμένη έκταση που καταλαμβάνουν. Σε ορισμένους μάλιστα παρατηρείται

της ΠΕΣ και η ανάγκη επέκτασης των οικισμών, επέβαλλε τη διαμόρφωση ενός σχετικά επίπεδου εξάρματος (τράπεζα) δίπλα ή γύρω από την αρχική τούμπα.¹³⁹ Οι οικίες, με λίθινες κρηπίδες και ανωδομή από φθαρτά υλικά, αποτελούνταν από συγκροτήματα ορθογώνιων δωματίων, ενώ σπανίζουν οι μεμονωμένοι χώροι.¹⁴⁰

Τα περισσότερα στοιχεία για την εποχή προέρχονται από τα πολυάριθμα ανεσκαμμένα νεκροταφεία. Η απομάκρυνση των νεκρών από τους οικιστικούς χώρους παρατηρείται στην περιοχή ήδη από την ΠΕΧ. Η τυπολογία και οι παραλλαγές στον τύπο των νεκροταφείων, των τάφων και των κτερισμάτων υποδηλώνουν μια έντονη ποικιλομορφία των ταφικών πρακτικών.¹⁴¹ Ο ενταφιασμός, η καύση και ο εγχυτρισμός είναι οι κυρίαρχες ταφικές πρακτικές, που ενίοτε συνυπάρχουν στο ίδιο νεκροταφείο. Ο μεγάλος αριθμός των μετάλλινων κτερισμάτων που ανευρέθηκε στην πλειονότητα των τάφων της περιόδου, σχετίζεται με την εντατική μεταλλουργική δραστηριότητα, που σημειώνεται στην περιοχή, με το σίδηρο να χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον για την κατασκευή όπλων και το χαλκό να προτιμάται για την παραγωγή κοσμημάτων.¹⁴²

2.2 Ταφικά έθιμα της Μακεδονίας

Το πλούσιο ταφικό αρχαιολογικό υλικό της ΠΕΣ από τη Βόρεια Ελλάδα αποκαλύπτει κατά τόπους παραλλαγές ως προς τη διαχείριση του νεκρού, την αρχιτεκτονική και την οργάνωση των τάφων αλλά και τις εσχατολογικές αντιλήψεις, που αποτυπώνονται συμβολικά στις ταφικές προσφορές. Τα νεκροταφεία δεν προσδιορίζονται στο σύνολό τους από ένα μεμονωμένο χαρακτηριστικό, αλλά από έναν συνδυασμό των διαθέσιμων και αποδεκτών επιλογών της ζώσης κοινότητας (**εικ. 2**).¹⁴³

Οι γνώσεις μας για τις ταφικές πρακτικές της ΥΕΧ στη Μακεδονία είναι αποσπασματικές. Με εξαίρεση τις λιγοστές ταφές που αποκαλύφθηκαν στον οικισμό της Τούμπας στη Θεσσαλονίκη, στις υπόλοιπες περιοχές εξακολουθούμε να αγνοούμε

συνεχής κατοίκηση από τη Νεότερη Νεολιθική μέχρι την ΠΕΣ. Η επαναλαμβανόμενη συσσώρευση στο ίδιο σημείο των ερειπίων των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων του οικισμού είναι υπεύθυνη για τη διαμόρφωση των προϊστορικών τεχνητών λόφων της περιοχής. Κάποιοι από τους πιο γνωστούς ανεσκαμμένους οικισμούς με τη μορφή τούμπας είναι: Άσσηρος, Καστανάς, Τούμπα Θεσσαλονίκης, Ν. Φιλαδέλφεια. Για τη σχετική με αυτούς βιβλιογραφία βλ. Χαβέλα 2012.

¹³⁹ Ανδρέου-Κωτσάκης 1987, 62.

¹⁴⁰ Θέμελης 2017, 48.

¹⁴¹ Chemsseddoha 2019, 175.

¹⁴² Βοκοτοπούλου, Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 130.

¹⁴³ Chemsseddoha 2020, 254.

σε μεγάλο βαθμό τα ταφικά έθιμα της εποχής αυτής.¹⁴⁴ Η μετάβαση στην ΠΕΣ σηματοδοτείται πρώτον από μία αξιοσημείωτη αύξηση των ταφικών θέσεων και ιδιαίτερα των νεκροταφείων με συλλογικούς τύμβους¹⁴⁵ σε όλη σχεδόν τη Μακεδονία και συνεπακόλουθα και του αριθμού των τάφων που περιέχουν.¹⁴⁶ Εξάιρεση αποτελούν τα βόρεια παράλια της Πιερίας, η Χαλκιδική και την περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου, όπου δεν έχει επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά η ύπαρξη τους.¹⁴⁷ Μορφολογικά οι τύμβοι δεν παρουσιάζουν ομοιότητες, καθώς κάποιοι είναι κατασκευασμένοι από χώμα (Βεργίνα), άλλοι από πέτρες (νότια Πιερία), ενώ μερικοί παρουσιάζουν ιδιότυπη αρχιτεκτονική κατασκευή.¹⁴⁸ Από την έρευνα δεν προκύπτει ότι τα νεκροταφεία τύμβων υπερέχουν αριθμητικά έναντι των επίπεδων. Βασικοί τύποι τάφων και στα δύο είδη νεκροταφείων είναι οι απλοί λακκοειδείς (Βεργίνα, τύμβοι Ολύμπου, Νέα Φιλαδέλφεια κλπ), οι κιβωτιόσχημοι τάφοι (Βεργίνα, Πύδνα, Νέα Φιλαδέλφεια κλπ), οι κτιστοί τάφοι (τύμβοι Ολύμπου, Τζαμάλα), οι ταφές σε αγγεία (Βεργίνα, Πύδνα, Κούκο, Τορώνη κλπ), ενώ οι θαλαμωτοί τάφοι απαντούν στην περιφερειακή ενότητα της Πέλλας και στην Πύδνα Πιερίας.¹⁴⁹ Η επικρατούσα ύπτια εκτεταμένη στάση απόθεσης του σώματος των νεκρών δεν θεωρείται δείκτης έμφυλων ή άλλων ταυτοτήτων, όπως συμβαίνει σε περιοχές της νότιας Ελλάδας.¹⁵⁰

Η δεύτερη σημαντική αλλαγή αφορά στην επανεμφάνιση και την εξάπλωση της χρήσης της καύσης κατά τη μετάβαση από την ΕΧ στην ΠΕΣ ιδιαίτερα στις προς βορρά περιοχές, όπως στο Παλαιό Γυναικόκαστρο στο Κιλκίς,¹⁵¹ ενώ απουσιάζει από τα νεκροταφεία της δυτικής Μακεδονίας.¹⁵² Αντιθέτως, στο νεκροταφείο της Τορώνης συνιστά την κατεξοχήν ταφική πρακτική για όλο τον πληθυσμό.¹⁵³ Παράλληλα συναντάται στον Κούκο Χαλκιδικής, στην Πύδνα, στη Νέα Φιλαδέλφεια και σε

---

¹⁴⁴ Chemsseddoha 2017, 384; 2020, 255-257.

¹⁴⁵ Αναλυτικά για τα νεκροταφεία τύμβων βλ. Chemsseddoha 2019, κεφ. 1, 44-88, όπου συγκεντρώνονται η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴⁶ Στη βόρεια Ελλάδα, όπως και στις γειτονικές χώρες γίνεται μία διάκριση μεταξύ των επίπεδων νεκροταφείων (flat ή open ground cemeteries) και των νεκροταφείων τύμβων (burial mound cemeteries), βλ. σχετικά Snodgrass 1971.

¹⁴⁷ Chemsseddoha 2020, 258.

¹⁴⁸ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των λίθινων περιβόλων που εσώκλειαν τεφροδόχα αγγεία στο νεκροταφείο του Παλαιού Γυναικόκαστρου στο Κιλκίς (Σαββοπούλου 2001) και επίσης οι θολωτοί τύμβοι της Αλμωπίας κατασκευασμένοι από αργόλιθους και χώμα, με μεγαλύτερους λίθους να συγκρατούν την περιφέρεια τους (Χρυσόστομου 2011)

¹⁴⁹ Τριανταφύλλου 2013.

¹⁵⁰ Luce 2007, 44.

¹⁵¹ Σαββοπούλου 2001.

¹⁵² Chemsseddoha 2017, 385.

¹⁵³ Papadopoulos 2005.

μικρότερο βαθμό και στη Βεργίνα. Η τρίτη αλλαγή που βρίσκει παράλληλα στον υπόλοιπο αιγαιακό χώρο, αφορά στην εκ νέου εισαγωγή του εγχυτρισμού, ιδιαίτερα σε περιοχές όπως η Χαλκιδική και η κεντρική Μακεδονία.¹⁵⁴

Ο βαθμός ποικιλομορφίας ή ομοιογένειας των νεκροταφείων της περιόδου είναι σε ορισμένες περιπτώσεις αποτέλεσμα όχι μόνο των ενδοκοινοτικών εξελίξεων αλλά και των διαπολιτισμικών επαφών, υποδεικνύοντας την ύπαρξη ενεργών εμπορικών δικτύων.¹⁵⁵ Πρωτίστως όμως, καθορίζεται από τις συνειδητές επιλογές των πενθούντων, όπως αυτές υπαγορεύονται από τις μεταθανάτιες αντιλήψεις τους και την ανάγκη διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων.¹⁵⁶ Εν αντιθέσει, οι ταφικές ιδεολογίες, όπως αυτές αντικατοπτρίζονται στους συμβολικούς κώδικες των κτερισμάτων, παρουσιάζουν εμφανώς μικρότερη ποικιλομορφία. Διαφορετικά νεκροταφεία μπορεί να κάνουν χρήση των ίδιων ή παρόμοιων αποθέσεων, προκειμένου οι ζώντες να εκφράσουν και να μνημονεύσουν ατομικές και συλλογικές ταυτότητες.¹⁵⁷

2.3 Ο ταφικός χάρτης της Κεντρικής Μακεδονίας κατά την ΠΕΣ

Η κεντρική Μακεδονία διαθέτει το πλέον πολυμορφικό ταφικό τοπίο συγκεντρώνοντας όλα τα μαρτυρημένα στην ευρύτερη περιφέρεια ταφικά έθιμα. Η κομβική της θέση στο κέντρο των δρόμων επικοινωνίας με τα Βαλκάνια και τον ελληνικό Νότο πιθανότατα να διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο σε αυτό.¹⁵⁸

Στην περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου¹⁵⁹ τα περισσότερα νεκροταφεία (Τούμπα, Σταυρούπολη, Νέα Ευκαρπία, Ωραιόκαστρο, Θέρμη, Νέα Φιλαδέλφεια,

---

¹⁵⁴ Chemsseddoha 2017, 384; 2020, 259. Η εμφάνιση του εγχυτρισμού στην Μακεδονία ανάγεται στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο και παραμένει σε χρήση κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού. Τα πρωιμότερα παραδείγματα εγχυτρισμού για ταφές τόσο για ενήλικες όσο και ανηλικούς εντοπίζονται στο νεκροταφείο της Ιερισσού στην ανατολική Χαλκιδική, βλ. σχετικά Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004.

¹⁵⁵ Η παλαιότερη ερμηνεία του φαινομένου της ποικιλομορφίας και της γεωγραφικής κατανομής των ταφικών πρακτικών ως αποτέλεσμα της συνύπαρξης διαφορετικών εθνικών ομάδων έχει πλέον ξεπεραστεί. Βλ. σχετικά Χαβέλα 2012, 314 και Chemsseddoha 2017, 389

¹⁵⁶ Chemsseddoha 2017, 389.

¹⁵⁷ Chemsseddoha 2020, 265.

¹⁵⁸ Η Chemsseddoha (2020, 262) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι αυτή η ετερογένεια ήταν μάλλον σκόπιμη παρά γεωγραφικά προκαθορισμένη.

¹⁵⁹ Η Χαβέλα (2014) χαρτογράφησε τα ταφικά έθιμα της κεντρικής Μακεδονίας, συμπεριλαμβάνοντας στη μελέτη της τα νεκροταφεία από τους νομούς Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής, Κιλκίς και Πιερίας, τα οποία με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους τα χώρισε σε τέσσερις επιμέρους ομάδες. Στην ομάδα Α συμπεριλήφθηκαν τα νεκροταφεία περιμετρικά του Θερμαϊκού κόλπου (περιοχή αρχαίας Μυγδονίας), στην ομάδα Β τα νεκροταφεία εκατέρωθεν του Αξιού, στην ομάδα Γ τα νεκροταφεία της Χαλκιδικής και στην ομάδα Δ εκείνα της Πιερίας. Τα περισσότερα εξ αυτών εντοπίζονται εκτός των ορίων των οικισμών. Την προτεινόμενη ομαδοποίηση της Χαβέλα ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό στη διατριβή της και η Chemsseddoha (2019).

Καραμπουρνάκι), χρονολογούνται κυρίως στον 8^ο αι. π.Χ.¹⁶⁰ Ο ενταφιασμός είναι το βασικό ταφικό έθιμο, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν έστω και σε μικρότερο ποσοστό οι καύσεις, όπου ως τεφροδόχα αγγεία χρησιμοποιούνται κατά βάσιν οπισθόμητες πρόχοι και αμφορείς (Νέα Φιλαδέλφεια).¹⁶¹ Στη Βεργίνα και τη Νέα Φιλαδέλφεια έχει τεκμηριωθεί η παρουσία εγχυτρισμών.¹⁶² Οι νεκροί θάβονται, κυρίως σε ύπτια στάση, ως επί το πλείστον σε λακκοειδείς τάφους, η κάλυψη των οποίων γίνεται με σχιστόλιθους. Σε μικρότερο αριθμό απαντούν και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ οι εγχυτρισμοί γίνονται κυρίως σε πίθους. Στα κτερίσματα υπερτερούν αριθμητικά οι κεραμικές αποθέσεις χειροποίητων κατά κανόνα αγγείων.¹⁶³ Μεγάλη ποικιλομορφία παρατηρείται στα μετάλλινα ευρήματα και ειδικά στα κοσμήματα στη Νέα Φιλαδέλφεια¹⁶⁴ και την Θέρμη.¹⁶⁵ Στο νεκροταφείο του Ωραιόκαστρου είναι έκδηλη η αριθμητική υπεροχή των μετάλλινων αντικειμένων. Η σιδηροφορία χαρακτηρίζει τις ανδρικές ταφές που συνοδεύονται από όπλα, ενώ στις γυναικείες κυριαρχούν τα χάλκινα κοσμήματα (ενώτια, ψέλια, δαχτυλίδια, χάντρες, πόρπες, περιλαίμια, σφηκωτήρες κλπ).¹⁶⁶

Στην περιοχή εκατέρωθεν του Αξιού διαπιστώνεται η συνύπαρξη επίπεδων και νεκροταφείων με τύμβους. Τα πρώτα, τα οποία έπονται χρονολογικά των δεύτερων, έχουν εντοπιστεί στην Αξιούπολη, στην Τούμπα Παιονίας και στην Πλαγιά. Οι νεκροί τοποθετούνται κυρίως σε κιβωτιόσχημους τάφους, αλλά σποραδικά και σε πίθους. Τύμβοι εντοπίζονται στο Γυναικόκαστρο,¹⁶⁷ στην Τσαουσίτσα¹⁶⁸ και στα Καραθοδωρέικα,¹⁶⁹ όπου συνυπάρχουν το έθιμο της καύσης και του ενταφιασμού. Έντονη είναι και σε αυτήν την περιοχή η παρουσία των χάλκινων κοσμημάτων στις γυναικείες ταφές, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν τα ιδιότυπα περιάπτα και οι χάντρες της κατηγορίας των *μακεδονικών χαλκών*.¹⁷⁰

---

¹⁶⁰ Για περισσότερες πληροφορίες και ποσοτικές αναλύσεις για τα νεκροταφεία και τους οικισμούς της περιοχής του Θερμαϊκού κόλπου βλ. Chavela 2018. Ειδικότερα για το νεκροταφείο της Τούμπας βλ. Χαβέλα, Σουέρεφ 2019.

¹⁶¹ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1997, πίν. 238γ.

¹⁶² Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2008

¹⁶³ Χαβέλα 2007, με τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁶⁴ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 264-265.

¹⁶⁵ Σκαρλατίδου 2007, 22-28.

¹⁶⁶ Λαμπροθανάση, Παπαγιάννη 2001.

¹⁶⁷ Σαββοπούλου 1994. 2001. Πρόκειται για το πρωιμότερο νεκροταφείο στην περιοχή, όπου τα τεφροδόχα αγγεία με τις καύσεις περιβάλλονταν από περίβολο διαμέτρου 3 μ. περίπου και έφεραν κάλυψη από λιθωσμούς, εν είδει μικρών τύμβων.

¹⁶⁸ Casson 1919-1920; 1923-1925.

¹⁶⁹ Σαββοπούλου 2004, 311-312.

¹⁷⁰ Bouzek 1973.

Στη Χαλκιδική, στα νεκροταφεία της Ακάνθου και του Άη Γιάννη Νικήτης, επικρατούσα ταφική πρακτική είναι ο εγχυτρισμός σε πίθους, ενώ η καύση απαντά σε μικρότερο ποσοστό. Στα κτερίσματα πρωτοστατούν τα χειροποίητα αγγεία, ενώ δεν λείπουν και τα χάλκινα κοσμήματα.¹⁷¹ Αντιθέτως, στα νεκροταφεία της Τορώνης και του Κούκου Συκιάς κυριαρχεί η καύση. Για την κτέριση των τάφων προτιμώνται και εδώ τα χειροποίητα αγγεία. Η πλειοψηφία των εισηγμένων αγγείων μαρτυρά επαφές με την Εύβοια, την Αττική, τη Θεσσαλία και τις Κυκλάδες.¹⁷² Στην Τορώνη, τα χάλκινα κοσμήματα έχουν περιορισμένη παρουσία. Αντίθετα, στον Κούκο Συκιάς έχουν εντοπιστεί ευάριθμα χρυσά κοσμήματα.¹⁷³

Στο νομό Πέλλας έχουν αποκαλυφθεί νεκροταφεία επίπεδα (Άγρας, Αγροσυκιά, Παναγίτσα-Ζέρβη, Ραχώνα) και τύμβων (Άψαλος, Άρνισσα, Κωνσταντία, Νέα Ζωή, Πρόδρομος, Προφήτης Ηλίας).¹⁷⁴ Επικρατέστερος τύπος τάφου είναι ο κιβωτιόσχημος. Η δευτερογενής καύση με τη χρήση τεφροδόχων αγγείων απαντά μόνο στη θέση Βέρπεν Αψάλου.¹⁷⁵ Σε αρκετά από τα ανεσκαμμένα νεκροταφεία διαπιστώθηκαν ανακομιδές.¹⁷⁶ Οι τύμβοι των νεκροταφείων της Κωνσταντίας, της Νέας Ζωής, του Προδρόμου και του Προφήτη Ηλία καλύπτουν ο καθένας από έναν θαλαμωτό τάφο με είσοδο με παραστάδες και δρόμο, προσανατολισμένα πάντα στα ανατολικά.¹⁷⁷ Με εξαίρεση την Αγροσυκιά, στα υπόλοιπα νεκροταφεία τα σιδερένια όπλα δεν συνιστούν ιδιαίτερος προσφιλές κτέρισμα των ανδρικών τάφων. Σε όλα τα νεκροταφεία της περιοχής, οι γυναίκες ήταν κτερισμένες με κοσμήματα, κυρίως χάλκινα και σπανιότερα χρυσά ή σιδερένια.

Η νότια Πιερία συνδυάζει επίσης επίπεδα νεκροταφεία (Πέτρα) και νεκροταφεία τύμβων (Δίον), με κυρίαρχο ταφικό έθιμο τον ενταφιασμό, ενώ σπανίζουν οι εγχυτρισμοί.¹⁷⁸ Οι τύμβοι είναι οργανωμένοι σε συστάδες, κάθε μία από τις οποίες εσώκλειε από έναν έως δεκατρείς τάφους.¹⁷⁹ Στα κτερίσματα υπερτερούν τα πήλινα

---

¹⁷¹ Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2001, 350-352.

¹⁷² Για την Τορώνη, βλ. Papadopoulos 2005, 421-424. Για τον Κούκο Συκιάς, βλ. Carrington-Smith, Βοκοτοπούλου 1989.

¹⁷³ Carrington-Smith, Βοκοτοπούλου 1989. Ο οικισμός, που βρίσκεται σε μία περιοχή με πλούσια μεταλλοφόρα κοιτάσματα, συμμετείχε στο δίκτυο εμπορικών συναλλαγών με το νοτιοελλαδικό χώρο.

¹⁷⁴ Χρυσοστόμου Α. 2011;2018.

¹⁷⁵ Χρυσοστόμου Α. 2011, 579.

¹⁷⁶ Καραβασιλειάδου 2020, 339-415 με συγκεντρωμένη τη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷⁷ Χρυσοστόμου Α. 2018, 582.

¹⁷⁸ Πουλάκη-Παντερμαλή 2013.

¹⁷⁹ Παντερμαλής 1997, 66-67.

αγγεία. Στα κοσμήματα κυριαρχούν οι οκτώσχημες πόρπες και οι περόνες.¹⁸⁰ Στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας, με μακραίωνη χρήση από την ΥΕΧ έως και τα ρωμαϊκά χρόνια¹⁸¹ ερευνήθηκαν συνολικά 122 τάφοι της ΕΣ με μεγάλη τυπολογική ποικιλία.¹⁸² Ξεχωριστή θέση κατέχουν οι θαλαμωτοί τάφοι, οι οποίοι κατασκευαστικά ανακαλούν μυκηναϊκά πρότυπα.¹⁸³ Την πλειονότητα των κτερισμάτων συνιστούν τα μετάλλινα αντικείμενα, τα οποία δεν διαφοροποιούνται τυπολογικά από τα αντίστοιχα των υπόλοιπων νεκροταφείων της κεντρικής Μακεδονίας.¹⁸⁴ Συνοψίζοντας, κάποιες γενικές παρατηρήσεις που προκύπτουν για τα ταφικά έθιμα της κεντρικής Μακεδονίας κατά την ΠΕΣ είναι οι εξής¹⁸⁵(**εικ. 3**):

α) Ο κυρίαρχος τύπος νεκροταφείου είναι το επίπεδο, ενώ η βασική ταφική πρακτική είναι ο ενταφιασμός.

β) Τα νεκροταφεία του Θερμαϊκού κόλπου παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιογένεια στις ταφικές πρακτικές και την επιλογή των κτερισμάτων με μικρές διαφοροποιήσεις.

γ) Τύμβους συναντούμε στην περιοχή της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας, εκατέρωθεν του Αξιού, καθώς και στην περιοχή του Ολύμπου στη νότια Πιερία, με παράλληλη ωστόσο χρήση και του επίπεδου νεκροταφείου.

δ) Στα νεκροταφεία των παράλιων θέσεων της Χαλκιδικής αναγνωρίζονται μεγαλύτερες επιρροές από τη νότια Ελλάδα όσον αφορά τις ταφικές πρακτικές και τα κτερίσματα.

ε) Στην περιοχή της Πιερίας διαπιστώνεται η ύπαρξη πολιτιστικών επαφών με τη Θεσσαλία.

στ) Η στρατηγική της συσσώρευσης πλούτου στις γυναικείες ταφές, με τη γενναιόδωρη απόθεση χάλκινων κυρίως κοσμημάτων (Θέρμη, Νέα Φιλαδέλφεια, Ωραιόκαστρο),

---

¹⁸⁰ Η Πουλάκη-Παντερμαλή (2013, 72) αναφέρει χαρακτηριστικά πως οι γυναικείες ταφές αυτής της περιοχής φέρουν αισθητά μικρότερο αριθμό κοσμημάτων συγκριτικά με άλλες θέσεις της κεντρικής Μακεδονίας.

¹⁸¹ Μπέσιος 1996, 233.

¹⁸² Καρλιάμπας κ.ά. 2004,

¹⁸³ Παρόμοιοι θαλαμωτοί τάφοι απαντούν την ίδια περίοδο στη γειτονική Θεσσαλία, βλ. σχετικά Georganas 2009. Η Triantaphyllou (1998β, 153-155) υποστηρίζει πως η εμφάνιση πολλαπλών ταφών, οικογενειακών τύμβων και θαλαμωτών, σε συνδυασμό με την οικιστική οργάνωση των ανεσκαμμένων οικισμών, υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας κοινωνικής δομής που στηρίζονταν περισσότερο σε δεσμούς συγγένειας.

¹⁸⁴ Καρλιάμπας κ.ά 2004, 344-345.

¹⁸⁵ Χαβέλα 2012, 314-317, όπου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ταφικές πρακτικές της περιοχής σε συνδυασμό με τα οικιστικά κατάλοιπα αντανakλούν την λειτουργία ενός περιφερειακού συστήματος ιεραρχίας κατά τις πρώιμες φάσεις της ΕΣ. Παράλληλα, η ποιότητα και η ποσότητα των κτερισμάτων στοιχειοθετούν μία υποτυπώδη κοινωνική διαστρωμάτωση, η οποία ωστόσο διέπεται από τις αρχές της ισότητας. Όλοι οι νεκροί, ανεξάρτητα από την οικονομική ή κοινωνική τους θέση, συνυπάρχουν μέσα στο νεκροταφείο χωρίς διακρίσεις ή προνομιακή μεταχείριση.

είναι ενδεχομένως δηλωτική της σημαίνουσας θέσης των γυναικών στην τοπική κοινωνία.¹⁸⁶

---

¹⁸⁶ Chemsseddoha 2019, 272-273.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Οι διακεκριμένες γυναικείες ταφές

3.1 ΑΓΡΑΣ

Η θέση του αρχαίου οικισμού και του νεκροταφείου

Ο οικισμός του Άγρα βρίσκεται δυτικά της Έδεσσας στην Π.Ε. Πέλλας.¹⁸⁷ Στα δυτικά του έχει εντοπιστεί τούμπα με ευρήματα της ΕΧ, ενώ σε παρακείμενο λόφο σημειώνονται ίχνη κατοίκησης, αδιευκρίνιστης χρονολόγησης.¹⁸⁸ Το νεκροταφείο βρίσκεται μεταξύ της σύγχρονης οδού Έδεσσας-Φλώρινας και του Εδεσσαίου ποταμού. Το 2009 αποκαλύφθηκαν εντός των ορίων του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου όστρακα κεραμικής και κατάλοιπα υπόσκαφων κατασκευών της ΠΕΣ.¹⁸⁹

Ιστορικό της έρευνας

Το 1986 η σωστική αρχαιολογική έρευνα, που διενεργήθηκε κατά τη διάρκεια τοποθέτησης αρδευτικού συστήματος, έφερε στο φως 6 τάφους της ΠΕΣ.¹⁹⁰ Το 1998 κατά την ανέγερση του κτιρίου του αγροτικού συνεταιρισμού αποκαλύφθηκαν άλλοι 50 τάφοι (εικ. 4).¹⁹¹ Η διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου υπολογίζεται από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια μέχρι και τον 8^ο αι. π.Χ.¹⁹²

Τυπολογία των τάφων

Οι τάφοι είναι κατά αποκλειστικότητα κιβωτιόσχημοι και έχουν κατασκευαστεί από σχιστόπλακες τοπικής προέλευσης (εικ. 5).¹⁹³ Τα τοιχώματα στις στενές πλευρές τους συγκροτούνται από μία ενιαία πλάκα, ενώ για την κατασκευή των μακριών πλευρών, που συνήθως προεξέχουν, χρησιμοποιούνται περισσότερες. Οι διαστάσεις των τάφων παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με την ηλικία των ενταφιασμένων ατόμων.¹⁹⁴ Σε λίγες περιπτώσεις διασώθηκαν και οι καλυπτήριες

---

¹⁸⁷ Εντός της έκτασης της Π.Ε. Πέλλας βρισκόταν τμήμα της αρχαίας Βοττιαίας και της αρχαίας Αλμωπίας. Συγκεκριμένα, στην πεδιάδα που ορίζεται από το Πάικο και τον Βόρα και διασχίζεται από τον Λουδία ποταμό, βρισκόταν η αρχαία Αλμωπία. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της Π.Ε. Πέλλας εκτεινόταν τμήμα της δυτικής Βοττιαίας, ενώ στο ανατολικό τμήμα της, τμήμα της βόρειας Βοττιαίας.

¹⁸⁸ Χρυσσοστόμου Α. 2000, 230-231.

¹⁸⁹ Χρυσσοστόμου Α. 2021, 205-224.

¹⁹⁰ Χρυσσοστόμου Α. 2000, 230-232. Χρυσσοστόμου 2021, 52-60.

¹⁹¹ Χρυσσοστόμου Α. 2021, 61-128, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁹² Χρυσσοστόμου Α. 2021, 167.

¹⁹³ Ο τύπος του κιβωτιόσχημου τάφου είναι ευρύτατα διαδεδομένος αυτή την εποχή τόσο στη κεντρική όσο και τη δυτική Μακεδονία, βλ. σχετικά Χρυσσοστόμου 2021, 170. Chemseddoha 2017, 383.

¹⁹⁴ Οι εξωτερικές διαστάσεις των τάφων των ενηλίκων κυμαίνονται από 2,5μ.χ0,70μ.-1,80μ.χ0,60 μ., ενώ των παιδικών είναι γύρω στα 1μ.χ0,50 μ., βλ. Χρυσσοστόμου 2021, 131.

σχιστόπλακες. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν αβαθείς, ενώ ορισμένοι εφάπτονταν μεταξύ τους.

Ανθρωπολογικό υλικό

Λόγων των συχνών ανακομιδών και των επάλληλων ταφών, οι σκελετοί βρέθηκαν αρκετά διαταραγμένοι. Η ανθρωπολογική ανάλυση σε συνδυασμό με τα διαστάσεις των τάφων κατέδειξε ότι τα παιδιά συνυπήρχαν με τους ενήλικες στον ίδιο ταφικό χώρο, χωρίς ωστόσο να ενταφιάζονται από κοινού. Αναγνωρίστηκαν τα οστικά κατάλοιπα 25 γυναικών, 15 ανδρών και 30 ανηλίκων, ενώ αδιευκρίνιστο παραμένει το φύλο των νεκρών σε 27 περιπτώσεις.¹⁹⁵ Τα αποτελέσματα της ισοτοπικής ανάλυσης για τη διερεύνηση των διατροφικών συνηθειών του πληθυσμού συγκλίνουν σε γενικές γραμμές με αυτά από άλλες θέσεις της κεντρικής Μακεδονίας κατά την ΠΕΣ.¹⁹⁶ Η ραδιοχρονολόγηση τριών τάφων τους κατατάσσει στο διάστημα μεταξύ 980 π.Χ.-924 π.Χ.¹⁹⁷

Ταφικά έθιμα

Εφαρμόζεται αποκλειστικά η πρακτική του ενταφιασμού. Οι νεκροί τοποθετούνται εκτάδην. Η ποικιλία στον προσανατολισμό της κεφαλής-για την προστασία της οποίας χρησιμοποιούνται ενίοτε λίθινα προσκέφαλα-αλλά και την θέση των χεριών δεν φαίνεται να συνιστά δείκτη έμφυλης, ηλικιακής ή κοινωνικής διαφοροποίησης.¹⁹⁸ Η πολλαπλή επανάχρηση των τάφων πιστοποιείται από το μεγάλο ποσοστό των ανακομιδών, που διακριβώθηκαν ακόμη και σε παιδικές ταφές.¹⁹⁹ Περιπτώσεις διπλών ταφών δεν αναφέρονται.

Κτερίσματα

Κοινό κτέρισμα στις ταφές και των δύο φύλων αποτελούν τα πήλινα χειροποίητα αγγεία με έκδηλη την κυριαρχία των κλειστών σχημάτων για υγρά. Οι άνδρες ήταν κτερισμένοι με σιδερένια επιθετικά όπλα,²⁰⁰ ενώ οι γυναίκες είχαν ενταφιαστεί κατά

---

¹⁹⁵ Για τη δημογραφική κατανομή του ταφικού πληθυσμού στον Άγρα σύμφωνα με την βιολόγο/ανθρωπολόγο Δ. Ε. Μιχαήλ, βλ. Χρυσοστόμου Α. 2021, 309-311, παράρτημα Ι, 309-311.

¹⁹⁶ Για τα αποτελέσματα των εν λόγω αναλύσεων που διενεργήθηκαν από τις Ε. Ντότσικα και Δ.Ε. Μιχαήλ, βλ. Χρυσοστόμου Α. 2021, παράρτημα ΙΙ Α-Β, 313-315.

¹⁹⁷ Χρυσοστόμου Α. 2021, 313, παράρτημα ΙΙ Α-Β, 313.

¹⁹⁸ Χρυσοστόμου Α. 2021, 133-135.

¹⁹⁹ Για τις ανακομιδές των οστών των παλαιότερων ταφών σε γειτονικές περιοχές βλ. Χρυσοστόμου Α. 2021, 138-139.

²⁰⁰ Χρυσοστόμου Α. 2021, 150-153. Σύμφωνα με την ανασκαφέα ο σχετικά μικρός αριθμός όπλων που προέρχονται από το νεκροταφείο σε συνδυασμό με την τυπολογία τους, παραπέμπει περισσότερο στην ενασχόληση του πληθυσμού με κυνηγετικές δραστηριότητες, παρά στην προβολή ενός πολεμικού ιδεώδους, όπως για παράδειγμα στη γειτονική Βεργίνα.

τον συρμό της εποχής αυτής στην Μακεδονία με την επίσημη ενδυμασία τους, όπως επιβεβαιώνεται άλλωστε από τα πολυάριθμα χάλκινα κοσμήματα.²⁰¹ Συχνό κτέρισμα των γυναικείων ταφών είναι τα πήλινα σφονδύλια. Δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις στην κτέριση των ανηλίκων.²⁰²

Ταφή 27²⁰³

- ❖ **Τύπος τάφου:** Κιβωτιόσχημος, με προεξέχουσες σχιστόπλακες στις μακρές πλευρές του (εικ. 6).
- ❖ **Προσανατολισμός:** –
- ❖ **Διαστάσεις:** 1,95 × 0,57 μ.
- ❖ **Σκελετικά κατάλοιπα:** Βρέθηκαν οστά τριών νεκρών: **α) K2:** εκτάδην κατά μήκος της βόρειας πλευράς του τάφου, με το κρανίο στα Α. Το δεξί χέρι λυγισμένο στο στέρνο, το αριστερό στη λεκάνη. Οστεολογικά: γυναίκα, ηλικίας 30–39 ετών, **β) K3:** εκτάδην. Νεαρό άτομο ηλικίας 17-25 ετών. **γ) K1:** παλαιότερη ταφή ενήλικα, αδιάγνωστου φύλου (εικ. 7-8).
- ❖ **Περιγραφή τάφου:** Η ταφή του K2 ήταν η κύρια και πιο επιμελημένη. Η τοποθέτηση του K1 στη ΝΔ γωνία του τάφου φαίνεται πρόχειρη και μεταγενέστερη. Ο K3 βρέθηκε κατά μήκος της νότιας πλευράς σε αδιατάρακτη στάση.
- ❖ **Κτερίσματα / ευρήματα:**
- ❖ K2: Δύο πρόχοι πλησίον του κρανίου· σιδερένιο μαχαίρι στην περιοχή του στήθους,²⁰⁴ κομβίο και δύο σιδερένιες αιχμές βελών κοντά στους μηρούς (πιθανόν σε κοινή δερμάτινη θήκη).²⁰⁵
- ❖ K3: Δύο μόνωτα αγγεία.
- ❖ K1: Σιδερένια κυκλική πόρπη-ασπιδίσκη, πρόχους Α1, δίωτο αγγείο Α2 με δισκόμορφες απολήξεις.
- ❖ **Παρατηρήσεις:** Η παρουσία των βελών (εικ. 9) στην ταφή K2 οδήγησε αρχικά στην υπόθεση ότι ο νεκρός ήταν άνδρας. Ωστόσο, η οστεολογική εξέταση-που

²⁰¹ Χρυσσοτόμου Α. 2021, 150.

²⁰² Χρυσσοτόμου Α. 2021, 172.

²⁰³ Χρυσσοτόμου Α. 2021, 105-108.

²⁰⁴ Για την ανεύρεση σιδερένιων μαχαιριών και σε γυναικείους τάφους της ΠΕΣ στην Μακεδονία βλ. Ανδρόνικος 1969, 266 και Χρυσσοτόμου Α. 1999, 268.

²⁰⁵ Για τη διάδοση του τύπου βλ. Ανδρόνικος 1969, 272-273. Για την κατάταξη τους βλ. Μπέλλας 2018, 84-88. Σύνολο με έξι βέλη βρέθηκε στη Βεργίνα (αγρός Μάλαμα) στον Τάφο Γ-Ι με τη διπλή ταφή πολεμιστή και πλουσιοκτέριστης γυναίκας, βλ. σχετικά Rhomiouroulou, Kilian-Dirlmeier 1989, 97.

πραγματοποιήθηκε μάλιστα δύο φορές-κατέδειξε ότι πρόκειται για γυναίκα, ηλικίας 30-39 ετών, καταρρίπτοντας έτσι τα στερεότυπα για τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας στις προϊστορικές κοινωνίες της Μακεδονίας και ανοίγοντας έτσι μία νέα οπτική για τον ενεργό ρόλο των γυναικών σε παραδοσιακά «ανδρικές» δραστηριότητες, όπως το κυνήγι.²⁰⁶

3.2 ΑΓΡΟΣΥΚΙΑ

Η θέση του αρχαίου οικισμού και του νεκροταφείου

Ο σύγχρονος οικισμός της Αγροσυκιάς βρίσκεται σε μικρή απόσταση βόρεια της Πέλλας. Νότια του οικισμού διαμορφώνεται σειρά ασβεστολιθικών λόφων. Ο υψηλότερος εξ αυτών, τραπεζοειδούς σχήματος, είναι γνωστός με την ονομασία Πελίτι ή Καστρί (εικ. 11). Οι μικρής κλίμακας ανασκαφικές έρευνες, που διενεργήθηκαν στις περιόδους 1984, 1985, 1992 και 1999, απέφεραν πολυάριθμα ευρήματα, τα αρχαιότερα εκ των οποίων ανάγονται στον χρονολογικό ορίζοντα της χαλκολιθικής περιόδου, ενώ τα νεότερα στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.²⁰⁷ Αξιόλογη είναι επίσης και η παρουσία κεραμικής και μικροευρημάτων της ΠΕΣ, χωρίς ωστόσο να έχουν εντοπιστεί οικιστικά κατάλοιπα της συγκεκριμένης περιόδου.²⁰⁸

Ανατολικά της Λεπτοκαρυάς Πέλλας και ΒΔ της Αγροσυκιάς αποκαλύφθηκε νεολιθικός οικισμός και ΝΑ από αυτόν μία τούμπα-τράπεζα της ΕΧ. Στη θέση Αμπέλια, ΒΔ της Αγροσυκιάς, εντοπίζεται το νεκροταφείο της ΠΕΣ, το οποίο αρχικά, λόγω της γειτνίασης του με την παρακείμενη τούμπα, θεωρήθηκε ότι συσχετιζόταν με αυτήν. Ωστόσο, το πιθανότερο είναι πως χρησιμοποιούνταν παράλληλα και από τους δύο οικισμούς (εικ. 12).

Ιστορικό της έρευνας

Το 1990-1991 ανασκάφηκαν στο αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Κοσμά Στυλιανίδη στη θέση «Αμπέλια» δέκα τάφοι, οι οποίοι με βάση τη διάταξη τους δεν αποκλείεται να ανήκαν σε κάποιο τύμβο, ο οποίος εξαιτίας της εντατικής καλλιέργειας του χώρου είχε ισοπεδωθεί πλήρως (εικ.13). Ερευνήθηκε συνολική έκταση 15 μ.χ12 μ., επικλινής από τα δυτικά προς τα ανατολικά, με υψομετρική διαφορά που ανέρχεται στο 1,5 μ.²⁰⁹

Τυπολογία των τάφων

²⁰⁶ Gimatzidis 2017, 207-226. Χρυσσοστόμου Α. 2021, 141, 151-152, 171-172.

²⁰⁷ Χρυσσοστόμου Π. κ.ά. 2007, 283-288.

²⁰⁸ Χρυσσοστόμου Π. κ.ά. 2007, 211-212.

²⁰⁹ Χρυσσοστόμου Α. 1991, 127.

Στο νεκροταφείο διακρίνονται δύο τύποι τάφων, που είχαν διανοιχθεί επί του σκληρού κοκκινωπού εδάφους της περιοχής²¹⁰: α) 4 κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι από μικρές φερτές ποταμίσιες κροκάλες, στρώση των οποίων κάλυπτε και τους νεκρούς. Σε μία μάλιστα περίπτωση (τάφος Β) οι εξωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων έφεραν επένδυση με θραύσματα πίθου.

β) 5 λακκοειδείς τάφοι με λίθινο δάπεδο και χωμάτινα τοιχώματα. Αναφέρονται ως «λιθοσφωροί» και έφεραν επίσης κάλυψη από λιθοσφωρούς.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο τάφος Η, που εξωτερικά είχε τη μορφή λιθοσφωρού και εσωτερικά περιείχε καύση και διάσπαρτα όστρακα αγγείων, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η ανεύρεση σιαγόνας ιπποειδούς.²¹¹

Ανθρωπολογικό υλικό

Η κακή κατάσταση διατήρησης ή ακόμη και η πλήρης απουσία οστικών υπολειμμάτων δεν επέτρεψε την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με το φύλο και την ηλικία των νεκρών. Βάσει λοιπόν των κτερισμάτων, τρεις ταφές προσδιορίστηκαν από την ανασκαφέα ως ανδρικές, τέσσερις ως γυναικείες, μία ως γυναικεία ή παιδική και δύο αδιάγνωστες.

Ταφικά έθιμα

Οι ταφές δεν παρουσιάζουν ενιαίο προσανατολισμό. Σε τρεις περιπτώσεις ωστόσο αναφέρεται ότι οι νεκροί, δύο γυναίκες και ένας άνδρας, είχαν το κεφάλι τους στραμμένο προς τα δυτικά. Η πρακτική του ενταφιασμού σε ύπτια θέση φαίνεται να εφαρμόζεται στο σύνολο των ανεσκαμμένων παραδειγμάτων. Η επικλινή διαμόρφωση του δαπέδου ορισμένων τάφων, ενδέχεται να υποδηλώνει ειδικά μέριμνα, προκειμένου η κεφαλή του νεκρού να βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο.²¹²

Κτερίσματα

Κοινό κτέρισμα όλων των τάφων, είναι τα πήλινα αγγεία, καθαρόσχημα για τους άνδρες και μόνωτα φιαλόσχημα για τις γυναίκες, τα οποία κατά κανόνα είχαν τοποθετηθεί στα κάτω άκρα του νεκρού.²¹³ Οι ανδρικές ταφές συνοδεύονταν από σιδερένια επιθετικά όπλα, ενώ οι γυναικείες από χάλκινα ως επί το πλείστον, αλλά και ελάχιστα χρυσά, κοσμήματα κεφαλής, σώματος και ένδυσης.

²¹⁰ Χρυσσοστόμου Π. κ.ά. 2007, 213-214.

²¹¹ Η Χρυσσοστόμου Α. (2017, 224-226) εικάζει ότι η εν λόγω κατασκευή προσιδιάζει περισσότερο σε χώρο εναγισμού και όχι σε ταφή, βλ. επίσης Χρυσσοστόμου Α. 1991, 130.

²¹² Χρυσσοστόμου Α. 1991, 130. Χρυσσοστόμου κ.ά. 2007, 214, 222.

²¹³ Χρυσσοστόμου Α. 1991, 129-130. Χρυσσοστόμου κ.ά. 2007, 214-223, 228-229, 232-233.

Τάφος ΣΤ²¹⁴

- ❖ **Τύπος τάφου:** Λακκοειδής με κάλυψη από λιθοσωρό
- ❖ **Προσανατολισμός:** Β-Ν (;)
- ❖ **Διαστάσεις:** -
- ❖ **Σκελετικά κατάλοιπα:** Στο νότιο σωζόμενο τμήμα του τάφου εντοπίστηκαν *in situ* (;) αποτμήματα μηριαίων οστών, ενώ βορειότερα ελάχιστα αδιάγνωστα σκελετικά κατάλοιπα. Δεν είναι δυνατός ο ακριβής προσδιορισμός του φύλου και της ηλικίας του νεκρού. Η ταύτιση του νεκρού με γυναίκα έγινε από την ανασκαφέα βάσει των κτερισμάτων.
- ❖ **Περιγραφή τάφου:** Βρέθηκε αρκετά κατεστραμμένος από την άροση του αγροτεμαχίου, λόγω του μικρού βάθους του από την επιφάνεια του εδάφους. Βορειότερα δεν παρατηρήθηκαν λίθινα κατάλοιπα.
- ❖ **Κτερίσματα/ευρήματα:** Επί των μηριαίων οστών εντοπίστηκε εντυπωσιακή χάλκινη ζώνη²¹⁵ (εικ. 14) και νοτιότερα μόνωτο αγγείο. Από το βόρειο τμήμα περισυνελλέγησαν: χάλκινη πόρπη, χρυσό ψέλιο, χάλκινο ψέλιο, χάλκινες ψήφοι και τμήματα από σύριγγες. Πιθανόν στην ταφή να ανήκαν και άλλα ευρήματα που εντοπίστηκαν στα επιφανειακά στρώματα. Με βάση τα κτερίσματα η ταφή ανάγεται στον 8^ο αι. π.Χ.
- ❖ **Παρατηρήσεις:** Η χάλκινη ζώνη μήκους 0,47 μ. απαρτίζεται από σειρά 48 χάλκινων δακτυλιόσχημων ελασμάτων, (ring pendants) που στη μία πλευρά φέρουν επιμήκη απόφυση για ανάρτηση σε δερμάτινο ιμάντα (;), και 74 χάλκινα κομβία (tutuli) (εικ. 15-17). Παρόμοια ελάσματα έχουν βρεθεί μεμονωμένα ή σε ομάδες σε τάφους και ιερά της ΠΕΣ.²¹⁶ Η ζώνη της Αγροσυκιάς είναι το μοναδικό παράδειγμα αυτού του τύπου που ανευρέθηκε στη Μακεδονία.²¹⁷

Τάφος Θ²¹⁸

- ❖ **Τύπος τάφου:** Λακκοειδής (;)

²¹⁴ Χρυσοστόμου Α. 1997, 407-417. Χρυσοστόμου κ.ά. 2007, 223.

²¹⁵ Χρυσοστόμου Α. 1997, όπου και ο αναλυτικός κατάλογος των υπόλοιπων ευρημάτων της ταφής.

²¹⁶ Στη Μακεδονία τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από τάφους της Βεργίνας, ενώ αναφέρονται και κάποια παραδείγματα από τη Βουλγαρία και τη Σερβία, βλ. σχετικά Χρυσοστόμου Α. 1997, 407-408, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Τα μεμονωμένα ελάσματα ερμηνεύονται ως περιάπτα, ενώ αυτά που απαντούν σε ομάδες θεωρούνται ως εξάρτημα της γυναικείας ενδυμασίας.

²¹⁷ Στη Βεργίνα και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας κατά την ΠΕΣ είναι αρκετά διαδεδομένος ο τύπος της ζώνης με κύριο διακοσμητικό στοιχείο δύο κεντρικά ομφάλια, που πλαισιώνονται από σειρές με προσηλωμένες ασπιδίσκες, βλ. Ανδρόνικος 1972.

²¹⁸ Χρυσοστόμου κ.ά. 2007, 226-228.

- ❖ **Προσανατολισμός:** Α-Δ με κεφαλή στα δυτικά
- ❖ **Διαστάσεις:** 2,60 x 0,70 μ. (εξωτερικές)
- ❖ **Σκελετικά κατάλοιπα:** Δεν αναφέρονται πληροφορίες για την κατάσταση διατήρησης του σκελετού.
- ❖ **Περιγραφή τάφου:** Εξωτερικά αποκαλύφθηκε με τη μορφή ακανόνιστης οριζόντιας στρώσης λίθων (εικ.18). Μετά την απομάκρυνση τους αποκαλύφθηκαν διαδοχικά άλλες δύο παρόμοιες στρώσεις λίθων (εικ. 19).
- ❖ **Κτερίσματα/ευρήματα:** Στο άνω μέρος του κορμού: πολύσπειρα ψέλια, χάλκινο περιλαίμιο (εικ. 20) από στριφτό στέλεχος τετράγωνης διατομής, δύο οκτώσχημες πόρπες, ένας χρυσός σφηκωτήρας (εικ. 21) και δύο μικρές χάλκινες πόρπες προφανώς για τη στερέωση του κεφαλόδεσμου στο πίσω μέρος του κρανίου (εικ. 22). Πάνω στα γόνατα της νεκρής βρέθηκε σύνολο οκτώ χάλκινων αντικειμένων που απαρτίζεται από: **α)** 5 αγκυρόσχημα αντικείμενα με καμπυλόσχημη απόληξη και πεπλατυσμένα άκρα και κεντρικά κάθετο στέλεχος για την προσάρτηση ξύλινου στείλεου (εικ. 23) και **β)** 3 χάλκινα διαμπερή κυλινδρικά αντικείμενα με δύο μικρές κερατόσχημες απολήξεις στο πάνω μέρος τους (εικ. 24). Από την επίχωση του τάφου συγκεντρώθηκαν όστρακα αδιάγνωστου αγγείου.
- ❖ **Παρατηρήσεις:** Παρόμοια αγκυρόσχημα αντικείμενα είναι γνωστά από την Τσαουσίτσα²¹⁹ και τη Βεργίνα,²²⁰ όπου και ερμηνεύονται ως απομιμήσεις πτηνόμορφων περιάπτων.²²¹ Η Χρυσοστόμου υποστηρίζει ότι πρόκειται είτε για μαχαίρια που προορίζονταν για ειδική χρήση, είτε για ανταλλακτικές μονάδες.²²² Τα κυλινδρικά αντικείμενα, με παράλληλα στην Τσαουσίτσα,²²³ εικάζεται ότι αποτελούσαν σύνεργα υφαντικής (εξαρτήματα ρόκας;).²²⁴

3.3 ΒΕΡΓΙΝΑ

Η θέση του αρχαίου οικισμού και του νεκροταφείου

²¹⁹ Casson 1925.

²²⁰ Πέτσας 1961-1962, 277.

²²¹ Σαββοπούλου 1988.

²²² Χρυσοστόμου Α. 2007, 267-268. Ωστόσο, οι Bräuning, Kilian-Dirlmeier δεν συμμερίζονται την άποψη της Χρυσοστόμου, ότι δηλαδή πρόκειται για μαχαίρια, καθώς οι εξωτερικές ακμές τους είναι αμβλείες και δεν είναι ακονισμένες, όπως και θα άρμοζε εάν προορίζονταν για τέτοια χρήση.

²²³ Casson 1925.

²²⁴ Χρυσοστόμου Α. 2007, 268, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Ανατολικά του Αλιάκμονα, στην κοιλάδα στους πρόποδες των Πιέρων ορέων, εκτείνεται το νεκροταφείο των τύμβων της Βεργίνας (**εικ. 25**). Πρώτος, ο Heuzey ήδη από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αι., επεσήμανε τη θέση του νεκροταφείου, το οποίο βρίσκεται ΒΑ του οικισμού των ιστορικών χρόνων, καταλαμβάνοντας μία επικλινή έκταση 2.000 περίπου στρεμμάτων.²²⁵ Η θέση του παλαιότερου οικισμού με το οποίο σχετίζονταν το εν λόγω νεκροταφείο δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί ανασκαφικά.²²⁶

Ιστορικό της έρευνας

Οι ανασκαφικές έρευνες κατά τη δεκαετία του 1950 έως και τις αρχές του 1960 από τον Μ. Ανδρόνικο και μετέπειτα από τον Φ. Πέτσα²²⁷ έφεραν στο φως τους πρώτους προϊστορικούς τύμβους, που έμελλε να αποτελέσουν σημείο αναφοράς για την μελέτη και κατανόηση των ταφικών εθίμων της ΠΕΣ στην περιοχή της Μακεδονίας.²²⁸ Το 1970 ανασκάφηκαν άλλοι πέντε τύμβοι από τη Ρωμιοπούλου,²²⁹ ενώ στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, η ανασκαφή του Μεγάλου Τύμβου οδήγησε στην ανακάλυψη ενός μεμονωμένου τάφου της Εποχής του Σιδήρου.²³⁰ Από το 2000 έως σήμερα οι εργασίες πεδίου στη νεκρόπολη συνεχίζονται αδιάλειπτα.²³¹

Γενικά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τύμβων. Αριθμός, διάρκεια χρήσης, διάταξη, προσανατολισμός

Ο αριθμός των σωζόμενων τύμβων που αντιστοιχούν στις δύο κύριες περιόδους χρήσης του νεκροταφείου (ΠΕΣ-πρώιμη αρχαϊκή περίοδος και ελληνιστική) ανέρχεται στους 540.²³² (**εικ. 26**) Συχνά, βρίσκονται αρκετά διαταραγμένοι λόγω της επανάχρησής τους κατά την Ελληνιστική Περίοδο, της αρχαίας τυμβωρυχίας, αλλά και των σύγχρονων παρεμβάσεων.²³³

---

²²⁵ Ανδρόνικος 1969, 2.

²²⁶ Για τις διάφορες εικασίες σχετικά με τη θέση του νεκροταφείου βλ. Κακαμανούδης 2017, 97. Ενδεικτικά, ο Φάκλαρης (1987, 933) υποστηρίζει ότι η νεκρόπολη της Βεργίνας ήταν ένας συλλογικός ταφικός χώρος για μικρές μετακινούμενες ομάδες, που είχαν τις χειμερινές τους εγκαταστάσεις στις πλαγιές των Πιέρων Ορέων.

²²⁷ Οι σωστικού χαρακτήρα ανασκαφές με επικεφαλής τον Έφορο Αρχαιοτήτων Φ. Πέτσα πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της κατασκευής της σύγχρονης οδού Βεροίας-Μελίκης το διάστημα 1960-1961 και αποκάλυψαν 75 τύμβους στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου, βλ. Πέτσας, 1961/2. Ο Ανδρόνικος ανέσκαψε βορειότερα συνολικά 32 τύμβους, εκ των οποίων οι 23 απέδωσαν ταφές της ΕΣ. Μόνο οι 12 από τους τύμβους που ανέσκαψε ο Πέτσας ανήκουν σε αυτήν την περίοδο.

²²⁸ Ανδρόνικος 1969, 4-5. Για ένα σύντομο ιστορικό της έρευνας στην περιοχή του νεκροταφείου από τον 19^ο αι. μέχρι σήμερα βλ. Καραβασιλειάδου 2020, 96-97, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²²⁹ Rhomiopoulou, Kilian-Dirlmeier 1989.

²³⁰ Φάκλαρης 1987.

²³¹ Για την παρουσίαση άλλων τριών τύμβων της ΠΕΣ που ερευνήθηκαν αυτό το διάστημα, βλ. Κοτταρίδη 2000

²³² Κακαμανούδης 2017, 99. Καραβασιλειάδου 2020, 98.

²³³ Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 105-129. Ανδρόνικος 1969, 2.

Είναι κατασκευασμένοι κυρίως από φερτό κόκκινο αργιλώδες χώμα (terra rosa) και οριοθετούνται ενίοτε από λίθινους κυκλικούς περιβόλους. Κυκλικοί, ελλειψοειδείς ή ακανόνιστοι είναι διατεταγμένοι σε συστάδες, ενώ δεν φαίνεται να ακολουθούν κάποιον συγκεκριμένο κανόνα στη διάταξή τους, καθώς άλλοτε αναπτύσσονται σε απόσταση μεταξύ τους και άλλοτε πάλι εφάπτονται ή τέμνονται.²³⁴ Σε ορισμένους η διάμετρος τους κυμαίνεται από 14 έως 18 μέτρα, ενώ σε δύο τουλάχιστον παραδείγματα ξεπερνάει τα 20 μ.²³⁵ Η εκτίμηση του ύψους τους είναι η λιγότερο τεκμηριωμένη πληροφορία που μπορεί να εξαχθεί από την μελέτη τους.²³⁶ Τουλάχιστον 41 τύμβοι, που απλώνονται σε έκταση μεγαλύτερη των 300 στρεμμάτων και εσώκλειαν συνολικά περίπου 391 ταφές,²³⁷ χρονολογούνται μεταξύ των αρχών του 10^{ου} αι. π.Χ. έως τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.²³⁸ Σύμφωνα με τον Ανδρόνικο η ανάπτυξη του νεκροταφείου πρέπει να ακολούθησε τον άξονα από Β προς Ν.²³⁹ Ο ακριβής προσδιορισμός της διάρκειας χρήσης των τύμβων δεν είναι εφικτός λόγω της απόθεσης κεραμικών και μετάλλινων κτερισμάτων που παρουσιάζουν τυπολογικά μακραίωνη χρήση.²⁴⁰(εικ. 27)

Τυπολογία τάφων

Στο νεκροταφείο εντοπίζονται πέντε τύποι τάφων, οι οποίοι με συχνότητα εμφάνισης είναι οι εξής: **α)** ο λακκοειδής, **β)** ο εγχυτρισμός σε πίθους, **γ)** ο κιβωτιόσχημος με λίθους, **δ)** η δευτερογενής καύση σε τεφροδόχα αγγεία και **ε)** ο κιβωτιόσχημος με ορθοστάτες.²⁴¹

Ανθρωπολογικό υλικό

Η σύσταση του εδάφους επέφερε έντονη αποσάθρωση των σκελετών με αποτέλεσμα τα πενιχρά ανθρωπολογικά κατάλοιπα να μην επαρκούν για τη διεξαγωγή οστεολογικών μελετών. Ως εκ τούτου, ο προσδιορισμός του φύλου και της ηλικίας των

---

²³⁴ Η διάταξη είναι πυκνότερη στο κεντρικό τμήμα του νεκροταφείου με αποτέλεσμα τη δυσχερή διάκριση των ομάδων, βλ. σχετικά Ανδρόνικος 1969, 2. Η Καραβασιλειάδου (2020, 658) θεωρεί ότι είναι πιθανό η ομαδοποίηση που παρατηρείται σε κάποιους από τους τύμβους να δηλώνει την κοινή προέλευση των νεκρών κάθε ομάδας από τον ίδιο οικισμό.

²³⁵ Ανδρόνικος 1969, 3.

²³⁶ Chemsseddoha 2019, κεφ.

²³⁷ Chemsseddoha 2020, 260. Ο Κακαμανούδης (2017, 99) αναφέρει ότι ο συνολικός αριθμός των τάφων της ΠΕΣ-πρώιμης αρχαϊκής περιόδου ανέρχεται στους 410.

²³⁸ Σύμφωνα με την προτεινόμενη χρονολογική κατάταξη των Bräuning, Kilian-Dirlmeier (2013, 135-139, πίν. 55), που τροποποίησε ουσιαστικά την παλαιότερη του Ανδρόνικου, (1969, 275-279) διακρίνονται έξι φάσεις χρήσεις του νεκροταφείου.

²³⁹ Ανδρόνικος 1969, 274-279.

²⁴⁰ Ενδεχομένως να χρησιμοποιήθηκαν για περιορισμένο αριθμό γενεών, βλ. σχετικά Κακαμανούδης 2017, 101. Για τα προβλήματα χρονολόγησης του νεκροταφείου βλ. Chemsseddoha 2014;2019.

²⁴¹ Chemsseddoha 2019, 293-464.

νεκρών βασίστηκε στην παραδοσιακή, αν και λιγότερο αξιόπιστη μέθοδο της τυπολογίας των κτερισμάτων.²⁴² Μόνο οι ταφές σε αγγεία έχουν διατηρηθεί καλύτερα. Μέχρι σήμερα, η μόνη δημοσιευμένη οστεολογική μελέτη προέρχεται από την ανάλυση των σκελετικών καταλοίπων των τάφων που ανασκάφηκαν από τη Ρωμιοπούλου.²⁴³

Ταφικά έθιμα

Στις πρώιμες φάσεις χρήσης του νεκροταφείου διαπιστώνεται περιορισμένο ταφικό ρεπερτόριο με τους νεκρούς να ενταφιάζονται κατά αποκλειστικότητα. Όμως, περίπου στο 800-750 π.Χ. εισάγεται η πρακτική του εγχυτρισμού, κατά κανόνα σε πίθους, με σαφείς επιρροές από τις αιγαιακές παραδόσεις.²⁴⁴ Περιείχαν συνήθως ενταφιασμό και σπανιότερα καύση. Η συντριπτική πλειοψηφία των τύμβων περικλείει αρκετούς τάφους, οι οποίοι διανοίγονταν μετά την ανέγερσή του.²⁴⁵ Ο Ανδρόνικος υποστήριξε ότι οι τύμβοι λειτουργούσαν αποκλειστικά ως τόποι ταφής ατόμων συνδεδεμένων μεταξύ τους με δεσμούς αίματος και κατά συνέπεια οι ομάδες τύμβων αντανakλούσαν ευρύτερες οικογενειακές ομάδες του ίδιου γένους.²⁴⁶ Αντίθετα, οι Bräuning, Kilian-Dirlmeier επισημαίνουν ότι, εφόσον δεν είναι δυνατή η τεκμηρίωση της συγγένειας των νεκρών, δεν αποκλείεται οι τύμβοι να κατασκευάζονταν για να δεχθούν και τις ταφές ατόμων που διαπλέκονταν και με διαφορετικά είδη κοινωνικών σχέσεων.²⁴⁷

Αν και δεν προέκυψε αυστηρός προσανατολισμός των νεκρών, σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται μία ακτινωτή ή ομόκεντρη διάταξη.²⁴⁸ Συνήθως οι ταφές είναι ατομικές, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και παραδείγματα ανακομιδών ή διπλών ταφών.²⁴⁹ Οι νεκροί, όπως συνάγεται κυρίως από τον *in situ* εντοπισμό των κτερισμάτων, εναποτίθενται σε ύπτια εκτεταμένη στάση με το ένα χέρι ή και τα δύο καμπτόμενα στο ύψος του στέρνου ή της κοιλίας.²⁵⁰ Δεν διακριβώθηκε η ύπαρξη ξεχωριστών ταφικών

---

²⁴² Συνεπώς, καθίσταται προβληματική η ταύτιση εκείνων των τάφων με «ουδέτερα» κτερίσματα, καθώς δεν εντάσσονται αμιγώς ούτε στην ανδρική ούτε στη γυναικεία σφαίρα, βλ. σχετικά Delamard-Mariaud 2007, 65-81.

²⁴³ Rhomiopoulou, Kilian-Dirlmeier 1989.

²⁴⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την απόθεση και τη διάταξη των εγχυτρισμών εντός των τύμβων βλ. Chemseddoha 2020, 260.

²⁴⁵ Ανδρόνικος 1969, 150.

²⁴⁶ Ανδρόνικος 1969, 2.

²⁴⁷ Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 125-128, όπου παραθέτοντας την περίπτωση του τύμβου T που περιείχε ταφές οι οποίες ήταν κτερισμένες με όπλα, υποστηρίζουν πως δεν αποκλείεται να προορίζονταν ως η τελευταία κατοικία μιας ομάδας συμπολεμιστών.

²⁴⁸ Ανδρόνικος 1969, 151.

²⁴⁹ Ανδρόνικος 1969, 165. Bräuning, Rhomiopoulou, Kilian-Dirlmeier 1989, 97, 115-117. Kilian-Dirlmeier 2013, 93.

²⁵⁰ Ανδρόνικος 1969, 165.

ζωνών εντός των τύμβων για τους νεκρούς των δύο φύλων.²⁵¹(**εικ. 28-29**) Αντίθετα, διαπιστώνεται η γεινίαση τάφων με παρόμοια κτερίσματα, δηλαδή η χωροθέτηση τους μέσα στον τύμβο υπαγορεύεται από την κοινωνική τους θέση. Οι διαστάσεις των τάφων, η θέση και το μέγεθος των κτερισμάτων σε κάποιες ταφές υποδηλώνουν την συμπερίληψη και κάποιων ανήλικων νεκρών στη νεκρόπολη, οι οποίοι συνυπάρχουν χωρίς διαφοροποίηση με τις ταφές των ενηλίκων.²⁵²

Κτερίσματα

Στη νεκρόπολη της Βεργίνας δεν βρέθηκαν ακτέριστες ταφές. Από τη μελέτη των κτερισμάτων διαπιστώθηκε ότι το 60% επί του συνόλου αφορά σε μετάλλια αντικείμενα.²⁵³ Προφανής είναι η ποσοτική και ποιοτική υπεροχή των χάλκινων κυρίως κοσμημάτων (περίπου 40%), και μάλιστα σε πολλαπλούς συνδυασμούς (**εικ. 30**), στα οποία συγκαταλέγονται: α) εξαρτήματα ένδυσης, όπως πόρπες, περόνες και ζώνες για τη στερέωση των υφασμάτων β) στολίδια κεφαλής και κόμμωσης, όπως σφηκωτήρες, διαδήματα, εξαρτήματα υφασμάτων κεφαλόδεσμων²⁵⁴ (**εικ. 31-32-33**) κλπ. και γ) στολίδια σώματος, όπως περιλαίμια, ενώτια, ψέλια, χάντρες και δαχτυλίδια. Αισθητή είναι όμως και η παρουσία των σιδερένιων επιθετικών όπλων στις ανδρικές ταφές.²⁵⁵ Φαίνεται λοιπόν πως σε όλες τις φάσεις χρήσης του νεκροταφείου είναι διάχυτη η ιδεολογία του πολεμιστή²⁵⁶ που συνυπάρχει με τον βαρύτιμο γυναικείο στολισμό.²⁵⁷ Στις γυναικείες ταφές, ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται στις 100, εκδηλώνεται σε εντονότερο βαθμό η τάση για επίδειξη εν αντιθέσει με τις ανδρικές. Οι τελευταίες χαρακτηρίζονται από πιο απλούς και τυποποιημένους κώδικες, που περιορίζονται

---

²⁵¹ Ειδικής μνείας χρήζουν οι περιπτώσεις των τύμβων LXV και N. Στην πρώτη περίπτωση η αρχαιότερη και κεντρική ταφή του 11^{ου} αι. π.Χ. γύρω από την οποία αναπτύσσονται σε ακτινωτή διάταξη τουλάχιστον 60 ταφές, εικάζεται ότι ανήκει σε γυναίκα, λόγω της παρουσίας εξαρτημάτων κεφαλόδεσμου, βλ. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 110-115. Στον τύμβο N, αν και δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη κεντρικής ταφής, η πρωιμότερη ταφή, όπως επίσης και η πλειονότητα των υπολοίπων, ανήκει σε γυναίκες και μάλιστα πολυτελώς κτερισμένες, βλ. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 115-118. Αυτή μάλιστα η υπερεκπροσώπηση των γυναικών στον εν λόγω τύμβο δεν αποκλείεται να παραπέμπει στο φαινόμενο της πολυγαμίας, βλ. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 124.

²⁵² Οι Bräuning, Kilian-Dirlmeier (2013, 95-96, πίν. 47) αναγνώρισαν στο νεκροταφείο την ύπαρξη τουλάχιστον 56 ταφών ανηλίκων της ΠΕΣ.

²⁵³ Chemsseddoha 2020, 264.

²⁵⁴ Για τα μετάλλια κοσμήματα των κεφαλόδεσμων και τη διάταξή τους πάνω σε αυτά βλ. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 58-62.

²⁵⁵ Αναλυτικά για τις κατηγορίες όπλων βλ. Ανδρόνικος 1969, 154-156.

²⁵⁶ Houby-Nielsen 1992.

²⁵⁷ Chemsseddoha 2014, 71, όπου αναφέρει ότι αυτή η συνύπαρξη, αν και σε μικρότερο βαθμό, παρατηρείται και στο νεκροταφείο της Αγροσυκιάς.

συνήθως στην παρουσία των ίδιων των όπλων.²⁵⁸ Δεν παρατηρείται κάποια διαφοροποίηση των τάφων με κριτήριο την ηλικιακή ομάδα.

Παρά την έκδηλη μεταλλοφορία, δεν απουσιάζουν και οι κεραμικές αποθέσεις. Οι περισσότερες ταφές περιέχουν μόνο δύο αγγεία, που βρέθηκαν τοποθετημένα, ένα στο ύψος της κεφαλής και το άλλο στα πόδια του νεκρού. Αν και το σχηματολόγιο τους²⁵⁹ παραπέμπει ως ένα βαθμό σε συμποτικές πρακτικές, με τις πρόχους και τους κανθάρους να αντιπροσωπεύουν το 65% του συνόλου, εικάζεται ότι η κεραμική διαδραμάτιζε έναν πιο περιφερειακό ρόλο στην έκφραση της ταφικής ιδεολογίας.²⁶⁰

Τάφος AZ VII²⁶¹

- ❖ **Τύμβος AZ:** Βρίσκεται στο βορειότερο άκρο του νεκροταφείου εντός αγροτεμαχίου ιδιοκτησίας Α. Λαζαρίδη (εικ. 34). Η διάμετρος του υπολογίζεται στα 15 μ., ενώ το αρχικό του ύψος-που δεν διατηρείται λόγω της σύγχρονης άρσης του εδάφους-στα 0,80 μ. Αποτελείται από καθαρό κοκκινόχωμα με ελάχιστες προσμίξεις μικρών αργόλιθων. Η επίχωση του απέδωσε ελάχιστα όστρακα κεραμικής και ως εκ τούτου πιθανολογείται ότι παρέμεινε αδιατάρακτος μέχρι την ανασκαφή του. Περιέκλειε συνολικά 13 τάφους που διατάσσονταν σχεδόν ακτινωτά γύρω από μία κεντρική ταφή.²⁶²
- ❖ **Τύπος τάφου:** Ορθογώνιος λακκοειδής (;) με ασαφή όρια.
- ❖ **Προσανατολισμός:** Α-Δ, με το κεφάλι προς τα ανατολικά, όπου το κέντρο του τύμβου.
- ❖ **Διαστάσεις:** 2μ. x 1μ. (βάσει της χωροθέτησης των κτερισμάτων)
- ❖ **Σκελετικά κατάλοιπα:** Δεν διασώζονται. Αναφέρεται η ανεύρεση οδοντικών καταλοίπων στο ανατολικό τμήμα του τάφου. Το φύλο της νεκρής συνάγεται από την τυπολογία των κτερισμάτων. (εικ. 35α-δ)
- ❖ **Περιγραφή τάφου:** Βρίσκεται ΝΔ της κεντρικής ταφής XII του τύμβου. Το δάπεδο του λάκκου της ταφής συμπίπτει με το φυσικό έδαφος.
- ❖ **Κτερίσματα/ευρήματα:** 3 πήλινα αγγεία συνόδευαν τη νεκρή: ένας χειροποίητος κάνθαρος βρέθηκε δίπλα στα πόδια, ένας σκύφος στην μέση της

²⁵⁸ Chemsseddoha 2019.

²⁵⁹ Για αναλυτική παρουσίαση των σχημάτων βλ. 2019, κεφ. 5

²⁶⁰ Chemsseddoha 2014.

²⁶¹ Ανδρόνικος 1969, 72-77. Κοτταρίδη 2012, 71-81.

²⁶² Εξαιτίας της ένδειας των κτερισμάτων της δεν είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την ηλικία, το φύλο και την κοινωνική θέση του νεκρού, βλ. Ανδρόνικος 1969, 77.

και στην περιοχή του στέρνου μία οπισθόμητη πρόχους.²⁶³(**εικ. 36**) Στην περιοχή του κρανίου ανευρέθηκαν εξαρτήματα περιτέχνου κεφαλόδεσμου (1 τοξωτή και 3 χάλκινες οκτώσχημες πόρπες,²⁶⁴ 2 τετραπλές και μία πενταπλή χάλκινη σύριγγα²⁶⁵(**εικ. 37**) κοσμήματα κόμης (χρυσοί πολύσπειροι δακτύλιοι) (**εικ. 38**), χάντρες περιδεραιού από σάρδιο λίθο (**εικ. 39**) χάλκινο περιλαίμιο (**εικ. 40**), και λοιπά στοιχεία κοσμημάτων λαιμού, χάλκινες πόρπες για τη στερέωση των ενδυμάτων (**εικ. 41**), πολύσπειρα ψέλια, χάλκινα αποτμήματα δύο τουλάχιστον δερμάτινων ζωνών (**εικ. 42**) (5 ομφάλια και πολυάριθμα tutuli), 7 συνολικά δαχτυλίδια (**εικ. 43**), μία λίθινη αγνύθα και ένας χάλκινος τροχός με εγγεγραμμένο σταυρό.²⁶⁶(**εικ. 44**)

- ❖ **Παρατηρήσεις:** Στη σύνθετη όψη της περιβολής της νεκρής συσσωρεύονται σχεδόν όλοι οι γνωστοί από την υπόλοιπη Μακεδονία τύποι μετάλλινων κοσμημάτων. Στον βαρύτιμο στολισμό της πρέπει να αντιστοιχούσε και μία ενδυμασία από πολυτελή υφάσματα, που είναι άγνωστο αν τη χρησιμοποιούσε και εν ζωή. Ο συνδυασμός των κοσμημάτων, πέραν της ομορφιάς και του κύρους που προσέδιδαν στη νεκρή, προφανώς διαδραμάτιζε και ενεργό ρόλο στην ατομική της διαφοροποίηση. Στις γυναικείες ταφές της Βεργίνας, το πολύπλοκο κάλυμμα της κεφαλής, θεωρείται διακριτικό μίας ηγετικής θέσης στην κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως αντίστοιχα και τα όπλα στις ανδρικές.²⁶⁷ Η ηλικία και η οικογενειακή κατάσταση της νεκρής, εάν δηλαδή πρόκειται για έγγαμη ή άγαμη γυναίκα, ενδέχεται να σχετίζεται άμεσα με τις ενδυματολογικές

---

²⁶³ Τα δύο τελευταία εικάζεται ότι είχαν αποτεθεί πάνω στο ξύλινο κάλυμμα του τάφου, τα οποία μετά την αποσάθρωση του, κατέληξαν πάνω στο σώμα της νεκρής, συμπαρασύροντας το κρανίο και τα κοσμήματα της κεφαλής στην περιοχή του στήθους, βλ. Κοτταρίδη 2012, 73-74.

²⁶⁴ Πρόκειται για έναν τύπο με ευρύτατη διάδοση από τη βόρεια Ευρώπη μέχρι την Πελοπόννησο και με μακρά διάρκεια χρήσης. Έντονη είναι η παρουσία του και στη Βεργίνα. Η διαφορά στο μέγεθος όπως και η θέση εύρεσης τους μέσα στους τάφους συνεπάγεται πιθανόν και διαφορετική χρήση. Οι μεγάλες οκτώσχημες πόρπες συγκρατούσαν ανά ζεύγη την ενδυμασία στους ώμους, ενώ οι μικρότερες ανήκαν σε καλύμματα κεφαλής, βλ. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 37-44.

²⁶⁵ Ο Ανδρόνικος αποκάλεσε τις σύριγγες ως «το χαρακτηριστικότερο κόσμημα της Βεργίνας». Πρόκειται για σπειροειδή ελάσματα μέσα από τα οποία περνούσε κλωστή ή νήμα. Αυτά σχημάτιζαν μία έως τέσσερις σειρές που έμοιαζαν με στεφάνι. Τα νήματα δένονταν στο πίσω μέρος του κεφαλιού και, στερεωμένα με χάλκινους κρίκους, έπεφταν προς την πλάτη. Για μία εικονιστική αναπαράσταση της χρήσης τους βλ. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 59, **εικ. 11**.

²⁶⁶ Η Κοτταρίδη (2012, 75-76, 81) υποστηρίζει ότι το εν λόγω αντικείμενο αποτελεί πρόδρομο της ύιγγας, που χρησιμοποιούνταν για τα ερωτικά μάγια, την οποία μάλιστα σε εικονιστικές παραστάσεις του 4^{ου} αι. π.Χ. κρατούσε ο Ερμής. Άλλοι τέτοιοι τέσσερις τροχοί βρέθηκαν στη Βεργίνα και προέρχονται επίσης από πλούσια κτερισμένες γυναικείες ταφές. Για παράλληλα, βλ. Ανδρόνικος 1969, 255.

²⁶⁷ Pabst-Dörrer 2007. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 98-100, 157.

της επιλογής.²⁶⁸ Τέλος, η συμβολική απόθεση μίας μόνο λίθινης αγνύθας, απηχεί ενδεχομένως τη συνεισφορά της νεκρής στον εφοδιασμό και την οικονομική ευμάρεια του οίκου της μέσω της παραγωγής υφασμάτων.²⁶⁹

Τάφος Φ ΙΙΙ²⁷⁰

- ❖ **Τύμβος Φ:** Βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα του νεκροταφείου. Η διάμετρος του είναι 16 μ., ενώ το ύψος του υπολογίζεται στο 1,40 μ. Αποτελείται από καθαρό κοκκινόχωμα με ελάχιστες προσμίξεις αργόλιθων, οστράκων κεραμικής και θραύσματα πίθων. Περιέκλειε συνολικά 17 τάφους, 14 λακκοειδείς και 3 εγχυτρισμούς σε πίθους, που διατάσσονται σχεδόν ακτινωτά γύρω από την κεντρική ταφή Ι. (εικ. 45)
- ❖ **Τύπος τάφου:** Λακκοειδής.
- ❖ **Προσανατολισμός:** ΝΑ-ΒΔ (βάσει της χωροθέτησης των κτερισμάτων)
- ❖ **Διαστάσεις:** -
- ❖ **Σκελετικά κατάλοιπα:** Δεν διασώζονται. Αναφέρεται η ανεύρεση οδοντικών καταλοίπων. Το φύλο της νεκρής εικάζεται από την τυπολογία των κτερισμάτων.
- ❖ **Περιγραφή τάφου:** Βρίσκεται ΒΔ της κεντρικής ταφής Ι του τύμβου.
- ❖ **Κτερίσματα/ευρήματα:** Ένα καθαρόσχημο αγγείο και μία πρόχος εκατέρωθεν της κεφαλής και 2 μ. περίπου νοτιότερα εξ αυτών, στο σημείο δηλαδή των ποδιών, ένας αμφορίσκος. Στο ύψος της κεφαλής βρέθηκαν δύο ομάδες επιμήκων σπειροειδών ελασμάτων (σύριγγες) που συνενώνονται στο πάνω μέρος με χάλκινο κομβίο (εξάρτημα κεφαλόδεσμου;), τρεις χρυσοί δακτύλιοι κόμης, δύο μεγάλες οκτώσχημες πόρπες, χάντρες περιδεραιίου, δύο ψέλια, χάλκινος δακτύλιος. (εικ. 46α-β, 47) Από τα ευρήματα ξεχωρίζει ένας τρίδυμος χάλκινος πέλεκυς που εντοπίστηκε στο δεξιό ώμο της νεκρής (εικ. 48).
- ❖ **Παρατηρήσεις:** Οι χάλκινοι τρίδυμοι πέλεκεις έχουν εντοπιστεί αποκλειστικά στην νεκρόπολη της Βεργίνας, με τον συνολικό αριθμό τους να ανέρχεται σε έξι παραδείγματα.²⁷¹ (εικ. 49) Η παρουσία τους συνδέεται αποκλειστικά με ιδιαίτερες πλούσιες γυναικείες ταφές, χωρίς ωστόσο να αποτελούν σταθερό ή

²⁶⁸ Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 155.

²⁶⁹ Κοτταρίδη 2012, 75. Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 154.

²⁷⁰ Ανδρόνικος 1969, 53-54 και πίν. ΙΑ.

²⁷¹ Ανδρόνικος 1969, 248-251.

αναγκαίο στοιχείο του ταφικού εξοπλισμού τους, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα του τάφου AZ-VII, του πλουσιότερου της κατηγορίας, από τον οποίο απουσιάζουν.²⁷² Συνήθως τοποθετούνται στο ύψος του ώμου, με το σύστημα πρόσδεσης στραμμένο, είτε προς τα κάτω είτε προς τα πάνω. Αρκετοί ερευνητές συμφωνούν ότι πρόκειται πιθανότατα για απολήξεις σκήπτρων προσαρτημένες σε ξύλινες βάσεις.²⁷³ Παρότι η ακριβής λειτουργία τους παραμένει ασαφής, το αντικείμενο αυτό, πέραν του κύρους που αντλούσε η κάτοχός του από τη σπανιότητα και την αρτιότητα της κατασκευής του, φαίνεται να ενείχε και έντονη συμβολική διάσταση, συμβάλλοντας στη νομιμοποίηση και την ανάδειξη μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ταυτότητας, η οποία δεν ενέχει απαραίτητα θρησκευτικές συνδηλώσεις.²⁷⁴ Αντίστοιχο διακριτό σύμβολο δεν απαντά στους ανδρικούς τάφους.

3.4 ΤΟΡΩΝΗ

Η θέση του οικισμού και του νεκροταφείου

Το νότιο άκρο της χερσονήσου Σιθωνίας Χαλκιδικής παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από τη μεταβατική περίοδο από τη νεολιθική στην ΕΧ έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο (εικ. 50). Ο σύγχρονος με το υπό μελέτη νεκροταφείο οικισμός εντοπίστηκε αρκετά κατεστραμμένος στο ακρωτήριο της Ληκύθου. Η κατά χώραν εύρεση μεγάλων αποθηκευτικών πύθων σε αδιατάρακτα στρώματα της ΠΕΣ, υποδεικνύει την ύπαρξη οργανωμένων αποθηκευτικών χώρων.²⁷⁵

Ιστορικό της έρευνας

Την χρονική περίοδο 1981-1984 αποκαλύφθηκε το νεκροταφείο κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στο άνδριο V, ΝΑ του οικισμού, εντός των ορίων της οχυρωμένης κλασικής πόλης.²⁷⁶ (εικ. 51-52) Με τον εντοπισμό των ορίων του η συνολική έκταση της νεκρόπολης υπολογίζεται στα 30μ.χ20 μ.²⁷⁷ Συνολικά ήρθαν στο

---

²⁷² Chemsseddoha 2014, 70.

²⁷³ Κοτταρίδη 2012, 76-77.

²⁷⁴ Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 75-77.

²⁷⁵ Papadopoulos 2005, 6 με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

²⁷⁶ Για το ιστορικό των ανασκαφών στην Τωρώνη που διενεργήθηκαν από το Πανεπιστήμιο του Σύδνεϋ, βλ. Cambitoglou κ.ά. 2001.

²⁷⁷ Papadopoulos 2005, 357-368.

φως 134 ταφές που χρονολογούνται από τον 11^ο αι. έως το πρώτο μισό του 9^{ου} αι. π.Χ.²⁷⁸ (εικ. 53)

Ανθρωπολογικό υλικό

Η ανθρωπολογική μελέτη που εκπονήθηκε από τον Musgrave καταδεικνύει ότι στο νεκροταφείο ενταφιάζονται ισότιμα άτομα όλων των ηλικιακών ομάδων.²⁷⁹ Ωστόσο, δεδομένου ότι τη συντριπτική πλειονότητα των ταφών συνιστούν οι καύσεις, δεν κατέστη δυνατόν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τη φυλετική κατανομή και την ακριβή ηλικία των νεκρών. Οι 134 τάφοι περιείχαν τουλάχιστον 147 ταφές με τους ενήλικες να αντιπροσωπεύουν το 67%, τα παιδιά και οι έφηβοι το 10%, τα βρέφη/νήπια το 4%, ενώ αδιευκρίνιστο παραμένει το 18%.²⁸⁰

Τυπολογία των τάφων

Τρεις είναι οι βασικοί τύποι τάφων που βρέθηκαν στο νεκροταφείο²⁸¹:

- α) 118 δευτερογενείς καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία που είχαν τοποθετηθεί σε ορθογώνια ή κεκλιμένη θέση μέσα σε ελλειψοειδείς ή κυκλικούς λάκκους. Για την κάλυψή τους χρησιμοποιήθηκαν βάσεις ή αποτμήματα άλλων μεγάλων αγγείων.
- β) 15 λακκοειδείς τάφοι με ενταφιασμούς που ενίοτε έφεραν κάλυψη από λίθους
- γ) ένας κιβωτιόσχημος τάφος.

Ταφικά έθιμα

Κυρίαρχη θέση στο νεκροταφείο κατέχει το έθιμο της δευτερογενούς καύσης με 118 περιπτώσεις, έναντι μόλις 16 ενταφιασμών σε ύπτια θέση. Και οι δύο πρακτικές πιθανόν εφαρμόζονταν παράλληλα.²⁸² Δεν συνάγεται ότι η επιλογή της πρακτικής σχετίζεται με ηλικιακά ή έμφυλα κριτήρια. Οι ταφές είναι συνήθως ατομικές.²⁸³ Βέβαιη θεωρείται η σήμανση τους, αν και δεν διασώζεται, καθώς ελάχιστοι τάφοι διαταράσσουν τους προγενέστερους. Μολονότι ο προσανατολισμός των τάφων με ενταφιασμό ήταν ποικίλος, διακρίνεται μία τάση για κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ, με το κεφάλι του νεκρού συνήθως στα νοτιοανατολικά. Τα υπολείμματα οστών ζώων, θαλάσσιων

---

²⁷⁸ Σύμφωνα με τον Papadopoulos (2005, 395) η διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου υπολογίζεται στα 200 με 275 χρόνια.

²⁷⁹ Musgrave 2005, 243-316.

²⁸⁰ Musgrave 2005, 245.

²⁸¹ Papadopoulos 2005, 368-372.

²⁸² Ο Papadopoulos (2005, 359) αναφέρει ότι οι ενταφιασμοί είτε ήταν πρωιμότεροι από τις γειτονικές τους καύσεις ή σύγχρονοι με αυτές. Οι 16 τάφοι που περιείχαν ενταφιασμούς ήταν χωρισμένοι σε δύο ομάδες στη δυτική πλευρά του νεκροταφείου.

²⁸³ Για τις περιπτώσεις καύσεων όπου εντοπίστηκαν τα οστά περισσότερων νεκρών βλ. Papadopoulos 2005, 250.

οστρέων και σπόρων στο εσωτερικό ορισμένων τεφροδόχων υποδηλώνουν την τέλεση προσφορών κατά τη διάρκεια της καύσης.²⁸⁴

Κτερίσματα

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως παρά τη μεταγενέστερη διατάραξη τους, κανένας από τους τάφους δε βρέθηκε συλημένος. Στα κτερίσματα διακρίνεται μία σαφής υπεροχή της κεραμικής, στην οποία περιλαμβάνονται χειροποίητα και τροχήλατα αγγεία, εγχώρια ή εισηγμένα, αρκετά εκ των οποίων φέρουν γραπτή διακόσμηση.²⁸⁵

Σχετικά μικρός είναι ο αριθμός των υπόλοιπων κτερισμάτων, τα οποία μάλιστα δεν διακρίνονται για την πολυτέλεια τους και συνεπώς δεν μπορούν να εκληφθούν ως δείκτες κοινωνικής διαφοροποίησης.²⁸⁶ Μεταξύ αυτών αναφέρονται: α) πήλινα σφονδύλια, κομβία, χάντρες και υφαντικά βάρη, β) σιδερένια μαχαίρια, γ) μεταλλικά κοσμήματα και περόνες, δ) λίθινα ακόνια και δίσκοι και ε) μικροαντικείμενα από γυαλί, ήλεκτρο και φαγεντιανή.²⁸⁷

Τάφος 123²⁸⁸

- ❖ **Τύπος τάφου:** Λακκοειδής, με ασαφή όρια, σκαμμένος μέχρι τον φυσικό βράχο. Περιέχει τεφροδόχο αγγείο με δευτερογενής καύση (**εικ. 54**).
- ❖ **Προσανατολισμός:** Το στόμιο του τεφροδόχου αγγείου προς Ν.
- ❖ **Διαστάσεις:** Μήκος 0,35 μ. (μέγιστο σωζόμενο), συνολικό βάθος περ. 0,20 μ. η ταφή εντοπίστηκε σε βάθος 0,28 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.
- ❖ **Σκελετικά κατάλοιπα:** Καμένα ανθρώπινα οστά (βάρους>600 γρ.) εντός του τεφροδόχου αγγείου. Αναγνωρίστηκαν οστά ενήλικης γυναίκας, ηλικίας 18-25 χρονών, που απεβίωσε κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης ή του τοκετού και εμβρύου/νεογνού.²⁸⁹(**εικ. 55-56**) Σημειώθηκαν δύο πιθανόν ζωικά οστά, τα οποία όμως δεν εντοπίστηκαν αργότερα.

²⁸⁴ Δεν έχει ανευρεθεί η θέση της νεκρικής πυράς ή των πυρών. Από την ανθρωπολογική μελέτη προέκυψε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις έγινε σχεδόν τέλεια καύση των νεκρών.

²⁸⁵ Αναλυτικά για την κεραμική, βλ. Papadopoulos 2005, 409-510 και γράφημα 5.1 για τις κατηγορίες κεραμικής. Σύμφωνα με τη Chemsseddoha (2020, 265) η ποσότητα κεραμικής του νεκροταφείου που κατέχει το 85% περίπου επί του συνόλου των ευρημάτων, παρουσιάζει την ίδια περίπου αναλογία με το νεκροταφείο του Κεραμεικού στην Αθήνα. Η έντονη παρουσία επιτραπέζιων αγγείων που σχετίζονται με την κατανάλωση οίνου, σε συνδυασμό με τα άφθονα υπολείμματα ζώων εκτροφής, καταδεικνύουν ενδεχομένως ότι εδώ οι συμποτικές πρακτικές ήταν κυρίαρχο μέρος της ταφικής ιδεολογίας, βλ. σχετικά Chemsseddoha 2019, κεφ. 5.

²⁸⁶ Ο Papadopoulos 2005, 403-404.

²⁸⁷ Για τα λοιπά κτερίσματα, βλ. Papadopoulos 2005, 553-570. Ο ίδιος επισημαίνει επίσης πως δεν προέκυψε από την συνολική μελέτη άμεση συσχέτιση ανάμεσα σε συγκεκριμένους τύπους αγγείων ή άλλων αντικειμένων με κάποιο από τα δύο φύλα.

²⁸⁸ Papadopoulos 2005, 227-228.

²⁸⁹ Musgrave 2005, 304-305. Papadopoulos 2005, 377-378 πίν. 4.2, 378.

- ❖ **Περιγραφή τάφου:** Ο λάκκος ανοίχτηκε σε επίχωση που κατέληγε στον φυσικό βράχο. Το τεφροδόχο αγγείο, τροχήλατος αμφορίσκος με κάθετη λαβή,²⁹⁰ τοποθετήθηκε όρθιο, ελαφρά κεκλιμένο, πάνω στο φυσικό έδαφος (**εικ.57α-β**). Περιμετρικά του αγγείου και μερικώς άνωθεν του βρέθηκαν θραύσματα από τέσσερις τουλάχιστον χειροποίητους τριποδικούς λέβητες (**εικ. 58α-γ**). Μικρή ποσότητα μαυρισμένου χώματος εντοπίστηκε γύρω από τον λάκκο, αλλά όχι στο εσωτερικό του.
- ❖ **Κτερίσματα / ευρήματα:** **α)** τεφροδόχος αμφορίσκος με τα καμένα οστά, **β)** θραύσματα χειροποίητων τριποδικών λεβήτων²⁹¹ (ένα βρέθηκε μετατοπισμένο περίπου 0,30 μ. προς βορρά) **γ)** ένα καμένο όστρακο θαλάσσιου οστρέου (*Cyprae*)²⁹² και ένα **δ)** ακέραιο χερσαίο κέλυφος γαστερόποδου, τα δύο τελευταία εντός του τεφροδόχου, είχαν εναποτεθεί στην πυρά μαζί με τους νεκρούς.
- ❖ **Παρατηρήσεις:** Η παρουσία διπλών ταφών εμβρύου/νεογνού-μητέρας σε ταφικά πλαίσια της ΠΕΣ δεν είναι ασυνήθιστη στον ελλαδικό χώρο.²⁹³ Η ταφή της εύπορης Αθηναίας αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα.²⁹⁴ Ο Papadopoulos, παραλληλίζοντας τις δύο αυτές περιπτώσεις, καταλήγει στο συμπέρασμα πως και η ταφή μητέρας-παιδιού στην Τορώνη εντάσσεται στην κατηγορία των «ειδικών νεκρών», που έχρηζαν αμφότεροι ειδικής ταφικής μεταχείρισης.²⁹⁵ Η ιδιαιτερότητα της ταφής αναδεικνύεται από την μεγάλη συγκέντρωση των θραυσμένων τριποδικών αγγείων,²⁹⁶ που όμοια της δεν απαντά στο νεκροταφείο.²⁹⁷ Η ταφική πρακτική που ακολουθείται δεν φαίνεται να αντικατοπτρίζει άμεσα την κοινωνική θέση της νεκρής, αλλά κυρίως το βαρύ συναισθηματικό και συμβολικό φορτίο δύο «πρώρων θανάτων», μίας νεαρής

²⁹⁰ Papadopoulos 2005, 882, εικ. 179.

²⁹¹ Ο Papadopoulos 2005, 478-479 όπου κατατάσσει τα συγκεκριμένα αγγεία στις τελευταίες φάσεις χρήσης του νεκροταφείου.

²⁹² Papadopoulos 2005, 332, 334, όπου παραθέτει και άλλες περιπτώσεις όπου το συγκεκριμένο όστρακο εντοπίστηκε σε ταφικά περιβάλλοντα.

²⁹³ Papadopoulos 2005, 250. Ωστόσο είναι η μοναδική περίπτωση που μαρτυρείται το νεκροταφείο της Τορώνης. Ο Musgrave αναγνώρισε σκελετικά κατάλοιπα από έξι συνολικά βρέφη, εκ των οποίων τα πέντε είχαν αποτεφρωθεί και ενταφιαστεί σε ατομικούς τάφους.

²⁹⁴ Liston, Papadopoulos 2004.

²⁹⁵ Liston, Papadopoulos 2004, 30.

²⁹⁶ Papadopoulos 2005, 250.

²⁹⁷ Ο Papadopoulos 2005, 380 θεωρεί σκόπιμη τη θραύση των εν λόγω αγγείων στα πλαίσια ενδεχομένως κάποιας τελετουργίας εξαγνισμού ή καθαρμού, είτε μέσω της προετοιμασίας τροφής, είτε μέσω της καύσης θυμιαμάτων, ως απάντηση στο μίσημα που προκάλεσε ο θάνατος μιας επίτοκου.

καταξιωμένης γυναίκας σε αναπαραγωγική ηλικία και ενός αδικοχαμένου διάδοχου και εν δυνάμει κληρονόμου, που διασάλευν την φυσική τάξη των πραγμάτων και την ισορροπία σε ενδοοικογενειακό και ενδοκοινοτικό επίπεδο.²⁹⁸ (εικ. 59)

3.5 ΑΞΙΟΥΠΟΛΗ

Η θέση του νεκροταφείου

Η επίπεδη σύμφωνα με τις ενδείξεις νεκρόπολη που χρονολογείται στον ύστερο 7^ο αι. π.Χ., βρίσκεται βόρεια της σημερινής κωμόπολης της Αξιούπολης (παλαιότερη ονομασία Μποέμιτσα ή Βοέμιτσα) στο νομό Κιλκίς.²⁹⁹

Ιστορικό της έρευνας

Η τοποθεσία που εντάσσεται στον γεωγραφικό χώρο της κοιλάδας του Αξιού, ανακαλύφθηκε τυχαία το 1918 από Γάλλους στρατιώτες. Οι αρχικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από τον Rey, ο οποίος ανέσκαψε 22 τάφους.³⁰⁰ Το 1993 οι ανασκαφικές έρευνες της ελληνικής αρχαιολογικής υπηρεσίας στη θέση Μπαϊρία έφεραν στο φως άλλους 25 τάφους.³⁰¹ (εικ. 59)

Τυπολογία τάφων

Στις δύο ανασκαφικές φάσεις του νεκροταφείου εντοπίστηκαν συνολικά 48 ταφές. Πρόκειται για 30 κιβωτόσχημους τάφους, 16 εγχυτρισμούς σε πίθο³⁰² και μία δευτερογενή καύση σε τεφροδόχο αγγείο με υπολείμματα ανδρικής ταφής.

Ανθρωπολογικό υλικό

Κακή κατάσταση διατήρησης του σκελετικού υλικού. Δεν έχουν διεξαχθεί οστεολογικές μελέτες. Η διάκριση του φύλου γίνεται μόνο στις κτερισμένες ταφές.³⁰³ Οι μικρές διαστάσεις ορισμένων τάφων παραπέμπουν σε ταφές ανηλίκων.

Ταφικά έθιμα

Κυρίαρχη ταφική πρακτική είναι ο ενταφιασμός. Η μοναδική καύση ανήκει σε άνδρα και συνοδεύεται από όπλα.³⁰⁴ Οι ταφές είναι ατομικές. Οι νεκροί, τόσο στους

---

²⁹⁸ Liston, Papadopoulos 2002.

²⁹⁹ Σαββοπούλου 2007, 608.

³⁰⁰ Μέρος του αρχαιολογικού υλικού δημοσιεύτηκε από τον ίδιο το 1932. Τα ευρήματα της ανασκαφής εντάσσονται στην κατηγορία των «μακεδονικών χαλκών» και βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο Λούβρου.

³⁰¹ Σαββοπούλου 1988. 2007.

³⁰² Τα στόμια τους σφραγίζονταν από μικρότερα πιθοειδή αγγεία ή πύραυλους, βλ. Σαββοπούλου 2004, 312 και Σαββοπούλου 2007, 608.

³⁰³ Σαββοπούλου 2007, 609.

³⁰⁴ Σαββοπούλου 2007, 609.

κιβωτιόσχημους, όσο και στους εγγυτρισμούς, κείνται σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια στο πλάι και το κεφάλι στραμμένο προς τα δυτικά, τουλάχιστον στην περίπτωση των γυναικείων ταφών.³⁰⁵

Κτερίσματα

Αισθητή είναι και σε αυτό το νεκροταφείο η αριθμητική υπεροχή των μεταλλικών ευρημάτων που περιλαμβάνουν όλες τις γνωστές από την υπόλοιπη Μακεδονία κατηγορίες κοσμημάτων.³⁰⁶ (εικ. 60) Τα λιγοστά κεραμικά αγγεία είχαν αποθεθεί στη μέση ή τα πόδια των νεκρών. Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση τεσσάρων συνόλων γυναικείων κοσμημάτων, που περιλάμβαναν πόρπες, περόνες, περιλαίμια, βραχιόλια και εξαρτήματα ζώνης. Δεν είναι βέβαιο εάν ανήκουν σε ανακομιδές ή πρόκειται για τελετουργικές αποθέσεις.³⁰⁷

Ταφές Π4 και Π5

Οι ταφές των πύθων Π4 και Π5 υπερείχαν ως προς την ποσότητα και την ποικιλία των κτερισμάτων τους. Οι δύο γυναίκες ενταφιάστηκαν κατάφορτες από κοσμήματα. Τη νεκρή της ταφής Π4 συνόδευαν δύο οκτώσχημες και τρεις τοξωτές πόρπες που συγκρατούσαν τον πέπλο και το επίβλημα,³⁰⁸ δύο σπειροειδή βραχιόλια διαφορετικής διαμέτρου και ποικίλα εξαρτήματα πλούσιας ζώνης από την οποία διασώζονται μια κυκλική κυρτή ασπιδίσκη και διάφορα περιάλπια.³⁰⁹ (εικ. 61α-β) Η εντυπωσιακή ζώνη πέραν από την αισθητική της αξία, ήταν πιθανόν ενδεικτική της κοινωνικής θέσης ή της ιδιότητας της νεκρής.

Την νεκρή του πύθου Π5 (εικ. 62) συνόδευαν τέσσερα βραχιόλια, τρία περιλαίμια από στριφτό σύρμα, χάντρες περιδεραιού μεταξύ των οποίων μία ιδιόμορφη διάτρητη σφαιρική χάντρα, που ίσως κατείχε κεντρική θέση στο εν λόγω κόσμημα (εικ. 63). Εντός του πύθου βρέθηκαν ακόμη χάλκινα εξαρτήματα ζώνης και δύο αδιευκρίνιστης

---

³⁰⁵ Σαββοπούλου 2007, 609. Στα Καραθοδωρεία, μεταξύ των νεκρών των οποίων το φύλο προσδιορίστηκε από τα κτερίσματα, οι ανδρικές ταφές έχουν τα κεφάλια τους προσανατολισμένα προς τα βόρεια, ενώ μια γυναικεία ταφή έχει το κεφάλι της προς τα νότια, βλ. Σαββοπούλου 1994, 254-255. Η συσχέτιση μεταξύ φύλου και προσανατολισμού του σώματος των νεκρών βρίσκεται παράλληλο και στην Ήπειρο, στη νεκρόπολη της Βίτσας Ζαγορίου. Εκεί, οι άνδρες έχουν τα κεφάλια τους προσανατολισμένα προς τα βόρεια, δυτικά ή νοτιοδυτικά, ενώ οι γυναίκες προς τα ανατολικά και τα νότια, βλ. Βοκοτοπούλου 1986.

³⁰⁶ Για τις κατηγορίες των κοσμημάτων βλ. αναλυτικά Σαββοπούλου 2007, 611-612.

³⁰⁷ Σαββοπούλου 2004, 312. Σαββοπούλου 2007, 609-610, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³⁰⁸ Για παραστατικές περιγραφές της γυναικείας ενδυμασίας της εποχής βλ. Ανδρόνικος 1969, 156-160, Βοκοτοπούλου 1986, 344.

³⁰⁹ Σαββοπούλου 2007, 612-612 και εικ. 12, 13.

χρήσης κοσμήματα, εκ των οποίων το ένα ανήκει στον τύπο του «περίαπτου/πυξίδας»³¹⁰ και το δεύτερο στον τύπο του αγκυρόσχημου.³¹¹ Λίγο πιο πάνω από τη μέση της νεκρής βρέθηκαν διαβρωμένα ένα σιδερένιο μαχαίριδιο και ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς.

Τα ιδιότυπα περιάπτα της Αξιούπολης, προϊόντα μάλλον τοπικών εργαστηρίων, αφενός καταδεικνύουν το υψηλό επίπεδο της μεταλλοτεχνίας αυτής της περιόδου και αφετέρου το συμβολικό τους φορτίο απηχούσε τις επικρατούσες θρησκευτικές ή κοινωνικές αντιλήψεις της περιοχής.³¹² (εικ. 64)

3.6 ΤΑΦΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟ ΤΟ ΜΟΣΧΟΧΩΡΙ ΠΙΕΡΙΑΣ

Το 2007 μετά από πληροφορίες για τη δράση αρχαιοκάπηλων στην κεντρική Πιερία, διενεργήθηκε μικρής κλίμακας αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή Αδριανός πλησίον της Κατερίνης, όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα νεκροταφείου ιστορικών χρόνων. Παράλληλα, οι δοκιμαστικές τομές στη θέση Κάστρο Νεοκαισάρειας απέδωσαν μεταξύ άλλων ευρημάτων και όστρακα κεραμικής της YEX και της ΠΕΣ.³¹³ Με την ολοκλήρωση της έρευνας παραδόθηκε από κάτοικο της γειτονικής περιοχής ένα εντυπωσιακό ταφικό σύνολο με τόπο προέλευσης το Μοσχοχώρι, που απέχει ελάχιστα από το Κάστρο Νεοκαισάρειας.³¹⁴ (εικ. 65) Εκεί, το 2005 κατά τη διάνοιξη αρδευτικού αγωγού, αποκαλύφθηκε ένας λακκοειδής (;) τάφος με έναν σκελετό πιθανόν γυναικείο σε ύπτια θέση.³¹⁵ Στη δεξιά πλευρά της κεφαλής υπήρχε ένας χειροποίητος κάρθαρος και εκατέρωθεν αυτής χρυσοί σφηκωτήρες, ενώ ένας μεγάλος αριθμός χάλκινων κοσμημάτων διαφόρων τύπων βρέθηκε πάνω στο στήθος. Αναφέρονται τρεις μακρές περόνες, τέσσερα μεγάλα και δεκάδες μικρά κοίλα ομφάλια και πολλές μικρές δακτυλιόσχημες χάντρες και σφηκωτήρες. Δίπλα στο χέρι υπήρχαν τρία βραχιόλια δύο διαφορετικών τύπων (εικ. 66). Η ταφή που χρονολογείται βάσει της τυπολογίας των κτερισμάτων της στη μετάβαση από την YEX στην ΠΕΣ θεωρείται ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα πλουσιοκτέριστων γυναικείων ταφών της Βόρειας Ελλάδας.³¹⁶

³¹⁰ Bouzek 1973, 24-37. Τέτοια περιάπτα είναι γνωστά και από τις ανασκαφές στην Τσαουσίτσα. Για τον τρόπο λειτουργίας και χρήσης τους βλ. Mitrevski 1991, 86-89.

³¹¹ Σαββοπούλου 2007, 613-614, εικ. 15.

³¹² Σαββοπούλου 2001; 2004, 315; 2007, 614-616.

³¹³ Γιματζίδης, Jung 2008, 211-217.

³¹⁴ Γιματζίδης, Jung 2008, 217-218. Gimatzidis 2010, 217.

³¹⁵ Οι πληροφορίες προέρχονται από το χειριστή του εκσκαφικού μηχανήματος.

³¹⁶ Γιματζίδης, Jung 2008, 218. Gimatzidis 2010, 217-221.

3.7 ΝΕΑ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑ

Η θέση του οικισμού και του νεκροταφείου

Στο ΒΔ τμήμα του νομού Θεσσαλονίκης, στον οικισμό της Νέας Φιλαδέλφειας είχε ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αι. επισημανθεί από τον Rey στην κοιλάδα του Γαλλικού (αρχαίος Εχέδωρος) η ύπαρξη μίας τούμπας της ΕΧ (τούμπα Νάρες) και ΒΑ αυτής η Τράπεζα Νάρες με κατοίκηση από την ΠΕΣ έως τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Δίπλα στην τούμπα αποκαλύφθηκε σε φυσικό ύψωμα γεωμετρικός οικισμός, ενώ στην έκταση ανάμεσα σε αυτήν και την τράπεζα ερευνήθηκαν κατάλοιπα εποχιακών εγκαταστάσεων της ΕΣ και νεκροταφεία. (εικ. 67) Το νεκροταφείο της ΠΕΣ πιθανόν σχετίζεται με την παρακείμενη τράπεζα, χωρίς όμως να αποκλείεται η χρήση του και από τον πληθυσμό της ευρύτερης αγροτικής περιοχής.³¹⁷

Ιστορικό της έρευνας

Το διάστημα 1995-2001 ερευνήθηκε κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας στα πλαίσια της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Αλεξανδρούπολης τμήμα του νεκροταφείου της ΠΕΣ.

Τυπολογία νεκροταφείου/ τάφων

Εκτεταμένη επίπεδη νεκρόπολη, συνολικής έκτασης 12 στρεμμάτων περίπου³¹⁸. Μέχρι σήμερα έχουν ερευνηθεί 2.228 τάφοι,³¹⁹ που πιστοποιούν την αδιάκοπη χρήση του νεκροταφείου από τον 9^ο αι. έως τον 7^ο αι.-πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.³²⁰ (εικ. 68) Βάσει της χωροθέτησης των τάφων κατέστη δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια το βόρειο, το νότιο και το δυτικό όριο του νεκροταφείου.³²¹ Οι τάφοι βρίσκονται σε πυκνή διάταξη, αλλά χωρίς προτιμώμενο προσανατολισμό.³²² Συνολικά εντοπίστηκαν λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι, μικρός αριθμός εγχυτρισμών και 54

³¹⁷ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 259-268.

³¹⁸ Υπολογίζεται ότι η συνολική έκταση του νεκροταφείου ήταν τουλάχιστον διπλάσια, βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 38.

³¹⁹ Η Καραβασιλειάδου (2020, 656) χρησιμοποιώντας τον μαθηματικό τύπο του Morris (1987, 74-75), υπολογίζει τον πληθυσμό της ομάδας που είχε πρόσβαση στο νεκροταφείο στα 247 άτομα.

³²⁰ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998;2004;2008, 37. Τάφοι μεταγενέστερων φάσεων εντοπίζονται στο ΝΔ τμήμα του νεκροταφείου.

³²¹ Σύμφωνα με τη Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (1998, 265-266) αυτός ο αυστηρός διαχωρισμός πιθανόν να συνδέεται με την ύπαρξη μιας μορφής πρωτοαστικής οργάνωσης του οικισμού.

³²² Ο προσανατολισμός ανάλογα με το φύλο εμφανίζεται στο αρχαϊκό νεκροταφείο της Ν. Φιλαδέλφειας. Όπως και στο νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής, οι άνδρες έχουν το κεφάλι στραμμένο προς το βορρά και οι γυναίκες στο νότο, βλ. σχετικά Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2011, 24.

δευτερογενείς καύσεις σε τεφροδόχα, τοποθετημένα σε λιθόκτιστες θήκες ή πάνω στις καλυπτήριες πλάκες άλλων τάφων.

Ανθρωπολογικό υλικό

Η διατήρηση των οστών είναι ιδιαίτερος αποσπασματική. Στην οστεοαρχαιολογική μελέτη του υλικού εξετάστηκαν δείγματα από 234 ταφές. Στο νεκροταφείο αντιπροσωπεύονται όλες οι ηλικιακές ομάδες, με τα ενήλικα άτομα να συνιστούν το 72% και τα ανήλικα το 28% (εικ. 69). Τα ποσοστά θνησιμότητας είναι μεγαλύτερα στις μεσαίες ηλικιακές ομάδες, με τις γυναίκες να υπερτερούν έναντι των ανδρών. Από τις μόλις 34 περιπτώσεις στις οποίες κατέστη εφικτή η φυλετική κατανομή το 54% ανήκει σε γυναίκες έναντι 45% των ανδρών.³²³(εικ. 70) Η διαφορά των ποσοστών παθήσεων και αλλοιώσεων των οστών, των μυών και των δοντιών μεταξύ των δύο φύλων υποδηλώνει διαφοροποίηση στη σωματική δραστηριότητα και τη διατροφή.³²⁴

Ταφικά έθιμα

Ο ενταφιασμός είναι η επικρατούσα πρακτική σε ενήλικες και παιδιά. Σε μικρότερη κλίμακα εφαρμόζεται και η δευτερογενής καύση. Οι ταφές είναι κατά κανόνα ατομικές. Σπάνια απαντούν λάκκοι με δυο ή τρεις νεκρούς. Οι νεκροί τοποθετούνται ανάσκελα με τα χέρια ανάμεσα στους μηρούς και συχνά τους αστραγάλους τους δεμένους.

Κτερίσματα

Μόνο το 40% των ανεσκαμμένων τάφων απέδωσε κτερίσματα, τα οποία μάλιστα παρουσιάζονται άνισα κατανομημένα. Οι τάφοι ήταν είτε σχετικά φτωχοί, είτε πολύ πλούσιοι, με τους τελευταίους να εκτιμάται ότι ανήκουν σε γυναίκες.³²⁵ Αυτή η ανομοιογένεια στην ποιότητα και την ποσότητα των κτερισμάτων θα μπορούσε να φανερώνει την ύπαρξη κάποιας στοιχειώδους κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αλλά κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται από τη διάταξη των τάφων.³²⁶ Αξιομνημόνευτη είναι η απουσία όπλων από τις ανδρικές ταφές. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται πήλινα αγγεία, πήλινα σφονδύλια, χάλκινα, χρυσά και σιδερένια κοσμήματα, ελάχιστα εξαρτήματα οπλισμού.

---

³²³ Για τους λόγους της συχνής υπερεκπροσώπησης των γυναικών σε ταφικά σύνολα της βόρειας Ελλάδας την περίοδο αυτή βλ. Triantaphyllou 2001, 44.

³²⁴ Μίλκα, Παπαγεωργοπούλου 2004, 271-555.

³²⁵ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 264.

³²⁶ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2004, 41.

Ταφές 514 και 948³²⁷

Μεταξύ των πολυάριθμων πλουσιοκτέριστων γυναικείων ταφών του νεκροταφείου ξεχωρίζουν δύο περιπτώσεις. Στον τάφο 514 βρέθηκαν 40 επιχρυσωμένα ομφάλια που διακοσμούσαν το πάνω μέρος του ενδύματος της νεκρής. Στα χέρια η γυναίκα φορούσε χάλκινα βραχιόλια και δακτυλίδια, ενώ στον αριστερό ώμο της βρέθηκαν δυο μικρογραφικοί χάλκινοι διπλοί πέλεκεις.³²⁸(εικ. 71α-β) Στον κιβωτιόσχημο τάφο 948 του 7ου αι. π.Χ. ανακαλύφθηκαν συνολικά 32 αντικείμενα, τα περισσότερα εκ των οποίων είχαν συγκεντρωθεί σε μία γωνία του τάφου. Μεταξύ των κοσμημάτων που προσφέρθηκαν στη νεκρή ξεχωρίζουν δυο πολύσπειρα βραχιόλια και ένας χάλκινος τροχός. Για τη διακόσμηση της κεφαλής χρησιμοποιήθηκαν οι σπειροειδείς σωληνίσκοι, γνωστοί με τον όρο σύριγγες, ενώ τέσσερα περιλαίμια και ένα περιδέριαι με αμφικωνικές χάντρες κοσμούσαν το λαιμό και το στήθος της. Τη στερέωση των ενδυμάτων εξυπηρετούσαν λεπτές περόνες, δυο διαφορετικού τύπου πόρπες, καθώς και μερικά ακόμη δισκοειδή κοσμήματα.³²⁹ (εικ. 72)

3.8 ΤΖΑΜΑΛΑ IV

Η θέση του οικισμού και των νεκροταφείων

Στην ΝΑ πλαγιά του Βερμίου με την ονομασία Τζαμάλα, πάνω από την στενή κοιλάδα του Αλιάκμονα αποκαλύφθηκαν σε μία έκταση 2,3 χλμ. οικιστικά κατάλοιπα διαφόρων εποχών σε απάνεμες περιοχές και δύο νεκροταφεία σε υψίπεδα. Το νεκροταφείο Τζαμάλα ΙΑ χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ., ενώ το νεκροταφείο Τζαμάλα IV στην ΥΕΧ και στην ΠΕΣ.³³⁰(εικ. 73)

Ιστορικό της έρευνας

³²⁷ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 264; 2004, 41-41, 44.

³²⁸ Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012. Ανευρέθηκαν συνολικά 10 παραδείγματα σε πέντε γυναικείους τάφους της νεκρόπολης. Δύο έχουν βρεθεί στους τάφους 514, 972 και 2076, τρεις στον τάφο 1482 και ένας στον τάφο 1943. Οι μικροσκοπικοί διπλοί πέλεκεις εμφανίζονται στη βόρεια Ελλάδα από το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου αποκλειστικά σε ταφικά πλαίσια. Στην Εποχή του Σιδήρου, η περιοχή διάδοσής τους είναι ευρύτερη (Βίτσα Ζαγορίου, κεντρική Ελλάδα, Αλβανία, Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας). Κατά καιρούς έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες σχετικά με τη χρήση τους: ξυράφια, φυλαχτά, θρησκευτικά ή λατρευτικά σύμβολα, βλ. σχετικά Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012 και Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 75-76, με τη σχετική βιβλιογραφία. Στη νεκρόπολη Ulanci-Dimov Grob η ανεύρεση μεγάλου αριθμού διπλών πελέκεων κατά μήκος της μέσης της νεκρής σε δύο ταφές, ενισχύουν την άποψη ότι συνιστούσαν εξαρτήματα ζωνών. Σύμφωνα με τον Mitrevski (2006, 86-91) αυτές οι ζώνες φοριόντουσαν από γυναίκες που είχαν έναν ιδιαίτερο θρησκευτικό ρόλο στην κοινότητα (ιέρειες;).

³²⁹ Τα κοσμήματα των τάφων παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτά που βρέθηκαν στη Βεργίνα και την Τσαουσίτσα, βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 265.

³³⁰ Antikas και Αντίκας 2002, 509. Κοτταρίδη 2001-2004, 420. Κοτταρίδη 2009, 219.

Το διάστημα 2002-2003 κατά τη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή της Εγνατίας οδού ερευνήθηκαν μόνιμες και εποχικές εγκαταστάσεις από την ΠΕΣ έως τους υστεροελληνιστικούς χρόνους και δύο νεκροταφεία.

Τυπολογία τύμβων/τάφων

Πρόκειται για νεκρόπολη τύπου τύμβου με δύο φάσεις χρήσης. Μια πρώτη που χρονολογείται στα τέλη της ΕΧ (12ος-11ος αι. π.Χ.) και περιλαμβάνει έναν μόνο τύμβο, και μια δεύτερη την ΠΕΣ με δέκα τουλάχιστον τύμβους που σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση. Διακρίνονται δύο τύποι τύμβων: **α)** ο μεμονωμένος τύμβος με δύο λίθινους περιβόλους (εξωτερικό και εσωτερικό) γύρω από έναν κεντρικό τάφο³³¹ και **β)** ο τύμβος με δύο λίθινους περιβόλους και ένα είδος χαμηλού τοιχαρίου που δημιουργεί κυψελωτό χώρο σε σχήμα τροχού.³³²

Αναφέρονται 16 κιβωτιόσχημοι τάφοι με τοιχώματα κατασκευασμένα από πλάκες σχιστόλιθου και σπανιότερα ασβεστόλιθου (**εικ. 74**).

Ανθρωπολογικό υλικό

Η επιμελημένη κατασκευή των τύμβων και των τάφων, σε συνδυασμό με τη σύσταση του εδάφους, συνέβαλλαν στην πολύ καλή διατήρηση των σκελετικών υπολειμμάτων. Πραγματοποιήθηκε οστεολογική μελέτη 26 ατόμων, εκ των οποίων τα 20 ανήκουν στην ΕΣ. Αναγνωρίστηκαν 13 άνδρες, 4 γυναίκες και 3 βρέφη/παιδιά. Η μέση ηλικία θανάτου ανδρών και γυναικών υπολογίστηκε στα 35 έτη. Σε ορισμένους ανδρικούς σκελετούς διαπιστώθηκαν τραυματικά περιστατικά και σε άλλους η κατάσταση των μηριαίων οστών υποδηλώνει έντονη ιππική δραστηριότητα. Από τη μελέτη των γυναικείων οστών συνάγεται ότι η διατροφή τους ήταν φτωχή σε πρωτεΐνες και παράλληλα ότι υποβάλλονταν σε συνεχή επίπονη εργασία. Τα ευρήματα καταδεικνύουν στο σύνολο τους ότι πρόκειται για μία μικρή γεωργοκτηνοτροφική κοινωνία.³³³

Ταφικά έθιμα

Εφαρμόστηκε αποκλειστικά η πρακτική του ενταφιασμού. Οι τάφοι είχαν κυρίως προσανατολισμό Α-Δ και σπανιότερα κατά τον άξονα Β-Ν. Στην πρώτη περίπτωση οι άνδρες έχουν το κεφάλι στραμμένο προς Δ. και οι γυναίκες προς Α., ενώ στη δεύτερη

---

³³¹ Κάθε τύμβος κάλυπτε συνήθως μία ταφή τοποθετημένη στο κέντρο του. Σε ορισμένες περιπτώσεις όμως διαπιστώθηκε η παρουσία και άλλων περιφερειακών ταφών (π.χ τύμβοι ΙΖ και Ζ), βλ. Κοτταρίδη 2004, 421, 424.

³³² Κοτταρίδη 2004, 421.

³³³ Antikas και Αντίκας 2002, 509-518.

κείτονται όλοι, ανεξαρτήτως φύλου, με το κεφάλι προς Ν.³³⁴ Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια θέση, συχνά με τα χέρια λυγισμένα στο στήθος ή στην κοιλιά. Οι ταφές ήταν ατομικές, ενώ δεν λείπουν και οι ανακομιδές. Αναφέρεται και μία περίπτωση στην οποία μία γυναίκα είχε ενταφιαστεί με ένα νήπιο.³³⁵

Κτερίσματα

Λίγα πήλινα αγγεία συνήθως στην περιοχή των ποδιών και σπανιότερα στην περιοχή του κεφαλιού συνόδευαν τους νεκρούς. Οι άνδρες ήταν κτερισμένοι με ένα ή περισσότερα σιδερένια μαχαίρια ή σπανιότερα με ένα σιδερένιο ξιφίδιο, ενώ μερικοί φορούσαν χάλκινα δακτυλίδια. Χαρακτηριστική είναι η απουσία μεταλλικών κοσμημάτων από τις γυναικείες ταφές.³³⁶

Τάφος 10³³⁷ (τύμβος ΙΖ)

- ❖ **Τύπος τάφου:** Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος, με τοιχώματα κατασκευασμένα από κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πλάκες. Κάλυψη από λιθωφόρο.
- ❖ **Προσανατολισμός:** Α-Δ με το κεφάλι στα ανατολικά.
- ❖ **Διαστάσεις:** 1,35 μ. x 0,45 μ. x 0,35 μ.
- ❖ **Σκελετικά κατάλοιπα:** Σκελετός ανήλικου κοριτσιού ηλικίας 7-8 ετών σε ύπτια εκτεταμένη στάση στο επιστρωμένο με βότσαλα δάπεδο του τάφου. Δεν αναφέρονται περαιτέρω πληροφορίες για την ακριβή κατάσταση διατήρησής του.
- ❖ **Περιγραφή τύμβου/τάφου:** Η ταφή εντοπίζεται ΝΑ του κεντρικού τάφου 11 του τύμβου ΙΖ, που εκτιμάται ότι ανήκει σε άνδρα ηλικίας περίπου 35 ετών, εντός ενός ειδικά διαμορφωμένου περιφερειακού λίθινου διάχωρου.³³⁸ (εικ. 75)
- ❖ **Κτερίσματα / ευρήματα:** Δύο πρόχοι είχαν αποθεθεί η μία δίπλα στο κεφάλι της νεκρής και η άλλη στο ύψος των ποδιών της. Στο κρανίο της βρέθηκαν δύο χρυσοί σφηκωτήρες και δύο χάλκινες σύριγγες, στα χέρια της χάλκινο σπειροειδές βραχιόλι και δακτυλίδι, ενώ στην περιοχή του στήθους δύο χάλκινα

³³⁴ Κοτταρίδη 2004, 421.

³³⁵ Κοτταρίδη 2001, 504.

³³⁶ Κοτταρίδη 2004, 423.

³³⁷ Κοτταρίδη 2004, 423-424.

³³⁸ Σύμφωνα με την Κοτταρίδη (2004, 421) η λειτουργία των διαχωρών ήταν μάλλον περισσότερο πρακτική, παρά συμβολική.

κομβία, δακτύλιος από λεπτό ταινιωτό έλασμα και ένα επίμηκες χάλκινο έλασμα.³³⁹

- ❖ **Παρατηρήσεις:** Οι λόγοι της ιδιαίτερης μεταθανάτιας διαχείρισης ενός μικρού κοριτσιού με την απόθεση του πιο πλούσιου κτερισματικού συνόλου του νεκροταφείου δεν έχουν ακόμη εξακριβωθεί από την έρευνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι γυναίκες της μικρής κοινότητας της Τζαμάλας, φαίνεται ότι αποκλείονται από τη γενικότερη ατμόσφαιρα χλιδής που αποπνέουν την ίδια περίοδο οι γυναικείες ταφές της γειτονικής Βεργίνας. Εδώ, τα λιγοστά κοσμήματα φοριούνται αποκλειστικά από άνδρες, καθώς και από ένα νεαρό κορίτσι, που ήταν προορισμένο να συνεχίσει τη γενιά του σε μία ορεινή ολιγοπληθή κοινότητα. Σε ένα τέτοιο απομονωμένο περιβάλλον, με πρόσβαση ωστόσο στα δίκτυα ανταλλαγών, ο θάνατος μίας μελλοντικής μητέρας θα συνιστούσε σοβαρό πλήγμα για τη διατήρηση της δημογραφικής ισορροπίας και την επιβίωση της ομάδας.³⁴⁰

Τέλος, ενδιαφέρουσα θα ήταν η διενέργεια εξειδικευμένων οστεοαρχαιολογικών αναλύσεων, προκειμένου να αποσαφηνιστούν οι συνθήκες θανάτου της άωρης νεκρής, ο βαθμός συγγένειας της με τον ενήλικο κάτοχο του παρακείμενου τάφου 11 και η συγχρονικότητα των δύο ταφών.

---

³³⁹ Κοτταρίδη 2004, 424.

³⁴⁰ Chemsseddoha 2019, κεφ. 5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Παραδείγματα από τη νότια Ελλάδα

4.1 Διακεκριμένες γυναικείες ταφές ή ταφές διακεκριμένων γυναικών;

Το φαινόμενο των διακεκριμένων γυναικείων ταφών στη νότια Ελλάδα κατά την ΠΕΣ αποτελεί ένα από τα πλέον μελετημένα και αμφιλεγόμενα ζητήματα της αρχαιολογικής έρευνας. Η τάση αυτή εκδηλώνεται κατά την υπομυκηναϊκή περίοδο και διαρκεί μέχρι τα μέσα περίπου του 8^{ου} αι. π.Χ. Παρόλο που παλαιότερα θεωρούνταν ότι επιχωρίαζε αυστηρά στην Αττική, ανάλογα ευρήματα των επόμενων δεκαετιών και από άλλες περιοχές όπως το Λευκαντί, η Ερέτρια³⁴¹ και η Ελεύθερα Κρήτης, ανέτρεψαν την εκτίμηση αυτή.³⁴² Σε μια εποχή που η πιο διαδεδομένη και αναγνωρίσιμη ταυτότητα στα ταφικά πλαίσια ήταν αυτή του άνδρα-πολεμιστή,³⁴³ η εμφάνιση γενναιόδωρων, τόσο σε ποσότητα όσο και σε ποιότητα, αποθέσεων σε επιβεβαιωμένες γυναικείες ταφές,³⁴⁴ ανέτρεψαν παγιωμένες αντιλήψεις για την κοινωνική οργάνωση και ιεραρχία, εγείροντας παράλληλα ερωτήματα σχετικά με έμφυλους ρόλους και ταυτότητες, ζητήματα ιδιοκτησίας και διεργασίες κοινωνικής ανάδειξης.³⁴⁵

Η Αττική, και κυρίως η Αθήνα με το νεκροταφείο του Κεραμεικού, αποτέλεσε για πολλές δεκαετίες την αποκλειστική πηγή για τη μελέτη των γυναικείων ταφών της ΠΕΣ.³⁴⁶ Η εξέλιξη τους από την υπομυκηναϊκή έως την αρχαϊκή περίοδο παρουσιάζει σημαντικά στάδια που αντανακλούν αλλαγές στα ταφικά έθιμα και στις αντιλήψεις γύρω από το φύλο και την κοινωνική διαστρωμάτωση.

Οι πρώτες ερμηνείες, υπερτόνιζαν την άμεση σχέση τέτοιων ευρημάτων με την οικονομική ευρωστία και το κύρος της οικογένειας των νεκρών γυναικών. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η κατάθεση κοσμημάτων από πολύτιμα μέταλλα, περίτεχνων αγγείων και εξωτικών αντικειμένων, εκλαμβάνονταν ως μηχανισμός επιβεβαίωσης και

---

³⁴¹ Οι πρόσφατες οστεολογικές αναλύσεις στο σκελετικό υλικό από παλαιότερες ανασκαφές στο Ηρώον της Ερέτριας, κατέδειξαν ότι οι γυναίκες της τοπικής ελίτ ενταφιάζονταν στο νεκροταφείο σε ίση σχεδόν αναλογία με τους άνδρες και μάλιστα με εφάμιλλα κτερίσματα, καταλαμβάνοντας έτσι μια διακριτή θέση στη συλλογική μνήμη της κοινότητας, βλ. Bladin 2007, 51-52.

³⁴² Langdon 2003, 3. Gimatzidis 2010, 212-213.

³⁴³ Whitley 1996, 217-220.

³⁴⁴ Η μετάβαση από τις πολλαπλές ταφές στις ατομικές και η επικράτηση του εθίμου της καύσης στον 11ο αι. π.Χ. κατέστησαν τις γυναίκες αρχαιολογικά ορατές. Η νέα αυτή πρακτική επέτρεψε τη ασφαλέστερη αναγνώριση του φύλου, μέσα σε ένα πλαίσιο που αντανακλούσε πρωτίστως ανδρικές επιλογές και προνόμια βλ. Gimatzidis 2010, 211.

³⁴⁵ Whitley 1991α.

³⁴⁶ Για μία σύνοψη και κριτική του συνόλου των μελετών που έχουν εκπονηθεί για το συγκεκριμένο νεκροταφείο βλ. Papadopoulos 1993.

προβολής της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης, όχι των ίδιων των γυναικών, αλλά των πατεράδων ή συζύγων τους.³⁴⁷ Συνεπώς, η ταυτότητα των νεκρών προσδιορίζονταν πάντα με σημείο αναφοράς κάποιον ισχυρό άνδρα του οικογενειακού ή ευρύτερου συγγενικού τους περιβάλλοντος.³⁴⁸

Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή, η παρουσία τελετουργικών αγγείων, όπως για παράδειγμα οι κάλαθοι, που συγκαταλέγονται στα δημοφιλέστερα αναθήματα στα ιερά της περιόδου, σε ορισμένες διακεκριμένες γυναικείες ταφές, είναι σαφής υπαινιγμός στο ιερατικό αξίωμα που κατείχαν οι νεκρές.³⁴⁹

Εντούτοις, η σύγχρονη ολιστική επαναπροσέγγιση των αρχαιολογικών δεδομένων της ΠΕΣ, κατέδειξε ότι η παραδοσιακή ερμηνεία τους μέσα από τα στερεότυπα σχήματα της «ιέρειας» ή της «πριγκίπισσας»³⁵⁰ είναι περιοριστική και αναπαράγει μια ανδροκεντρική οπτική, η οποία εγκλωβίζει τις γυναίκες σε περιφερειακούς ρόλους, αποστερώντας τις έτσι από την αυτονομία και την πολυπλοκότητα της κοινωνικής τους υπόστασης.³⁵¹

4.2 Λευκαντί. Η γυναικεία ταφή στο κτίριο της Τούμπας

Το 1980 ανασκάφηκε στον λόφο της Τούμπας στο Λευκαντί της Ερέτριας ένα μνημειακών διαστάσεων περίπτερο αψιδωτό οικοδόμημα, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 10^{ου} αι. π.Χ. Το κτίριο βρίσκεται δυτικά του σημαντικού νεκροταφείου της ΠΓ περιόδου (950-900 π.Χ.), που προορίζονταν ως χώρος ταφής μίας τοπικής ελίτ.³⁵² Η ιδιότυπη για την εποχή αρχιτεκτονική του μορφή έχει αποτελέσει αντικείμενο διεξοδικών μελετών, χωρίς εντούτοις να έχει προκύψει ομόφωνο συμπέρασμα για τη λειτουργία του.³⁵³ Στο κεντρικό του τμήμα αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδή ορύγματα.

---

³⁴⁷ Ο McHugh (1999, 34-36) παραθέτοντας τη σχετική βιβλιογραφία, θέτει υπό αμφισβήτηση την σύνδεση του επιδεικνυόμενου status στις γυναικείες ταφές με το κύρος του συζύγου ή πατέρα.

³⁴⁸ Gimatzidis 2010, 216.

³⁴⁹ Η Langdon (2003, 3-20), συνυπολογίζοντας και τους συμβολικούς συσχετισμούς κάποιων ευρημάτων με γεωργικές δραστηριότητες, διατύπωσε την άποψη πως οι πλούσιες γυναικείες ταφές ανήκαν σε συζύγους ισχυρών ανδρών, των οποίων οι οίκοι ήταν υπεύθυνοι και για τα λατρευτικά δρώμενα της κοινότητας. Σύμφωνα με την ίδια, η ανεύρεση δύο παρόμοιων γυναικείων τάφων από την Ελευσίνα, όπου υπάρχει το περίφημο ιερό της θεάς Δήμητρας, ενισχύει την πεποίθηση της ότι οι ένοικοι των διακεκριμένων τάφων της Αττικής ήταν ιέρειες της Δήμητρας και της Περσεφόνης.

³⁵⁰ Σταμπολίδης, Γιαννοπούλου 2012.

³⁵¹ Gimatzidis 2010, 215-216. Liston, Papadopoulos 2004.

³⁵² Για μία σύνοψή την ερμηνειών που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη λειτουργία του βλ. Mazarakis-Ainian 2006, 188-193, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Το κτίριο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ελάχιστα μετά την κατασκευή του. Μετά την εγκατάλειψή του ακολούθησε η εν μέρει καταστροφή του και η κάλυψή του με τεχνητό τύμβο, βλ. σχετικά Porham κ.ά. 1993, 55-56.

³⁵³ Lemos 2002, 165.

Στο εσωτερικό του νότιου ορύγματος βρέθηκε διπλή ταφή που περιείχε την καύση ενός άνδρα³⁵⁴ σε χάλκινο λέβητα, κυπριακής προέλευσης, και τον ενταφιασμό μιας γυναίκας. Στο βόρειο όρυγμα εντοπίστηκαν οι σκελετοί τεσσάρων αλόγων, που προφανώς εντάσσονταν στο πλαίσιο της τέλεσης νεκρικών εθίμων προς τιμή του ζεύγους των νεκρών.³⁵⁵

Τη νεκρή, που είχε εναποτεθεί σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια λυγισμένα στο ύψος της κοιλιάς και τα πόδια της καμπύμενα, συνόδευε ένα εντυπωσιακό σύνολο κτερισμάτων.³⁵⁶ Την περιοχή του στήθους κάλυπταν δύο χρυσά δισκοειδή ελάσματα (**εικ. 80**) που συνδέονταν με χρυσό μνηοειδές έλασμα.³⁵⁷(**εικ. 81**) Τα τρία αυτά ελάσματα συνιστούν ένα σύνθετο επιστήθιο κόσμημα που ήταν ραμμένο στα ρούχα της νεκρής. Τον στολισμό του στήθους συμπλήρωνε ένα περιδέριο (**εικ. 82**) με χρυσό περίαπτο και χάντρες από χρυσό, φαγεντιανή και ορεία κρύσταλλο.³⁵⁸ Το περιδέριο, που βρίσκεται παράλληλα σε περιοχές της Συρίας και της Μεσοποταμίας,³⁵⁹ χρονολογείται γύρω στο 1760-1700 π.Χ. και σε συνδυασμό με τον τεφροδόχο λέβητα, που είναι προγενέστερος της καύσης τουλάχιστον κατά 100 χρόνια, είναι ενδεικτικά του προνομιακού *status* των νεκρών.³⁶⁰ Δεν αποκλείεται δηλαδή να ήταν μέλη μιας ισχυρής οικογένειας που νομιμοποιούσε την εξουσία της μέσω της ικανότητας να διασφαλίζει την εμπορική δραστηριότητα, την ανταλλαγή και τον εφοδιασμό σε μέταλλα, καθώς και σε άλλα σπάνια αντικείμενα, εισηγμένα από την Ανατολή. Με τον τρόπο αυτόν ανταποκρινόταν στις εκλεπτυσμένες προτιμήσεις της τοπικής αριστοκρατίας για εξωτικά αντικείμενα.³⁶¹ Στα υπόλοιπα κτερίσματα της νεκρής συγκαταλέγονται: ζεύγος χρυσών σπειρών (**εικ. 83**), εννέα περόνες από διάφορα υλικά (**εικ. 84**), δύο δακτυλίδια, ένα από χρυσό και ένα από ήλεκτρο, που θεωρούνται προϊόντα τοπικών εργαστηρίων.³⁶² Οι κατά καιρούς εικασίες σχετικά με τις συνθήκες

---

³⁵⁴ Δίπλα από τον λέβητα βρέθηκαν ένα ξίφος, μία αιχμή βέλους, ένα ξυράφι και ένα ακόνι, τυπικά κτερίσματα στις ταφές πολεμιστών της περιόδου.

³⁵⁵ Μια δεύτερη περίπτωση ενταφιασμού αλόγων στο Λευκαντί προέρχεται από τον τάφο 68 του ίδιου νεκροταφείου της Τούμπας, βλ. σχετικά Porham, Lemos 1996, πίν. 22. Lemos 2002, 166.

³⁵⁶ Porham κ.ά. 1993, 20-21.

³⁵⁷ Για παράλληλα βλ. Κοσμά 2012, 61. Για αναλυτική παρουσίαση των ελασμάτων, βλ. Κοσμά 2012, 61, 65.

³⁵⁸ Κοσμά 2012, 66.

³⁵⁹ Κοσμά 2012, 62.

³⁶⁰ Τα ευρήματα αυτά ερμηνεύονται είτε ως οικογενειακά κειμήλια, που παρέμεναν για πολλές γενιές στην κατοχή της ίδιας οικογένειας, είτε ως αντικείμενα που μεταβιβάζονταν από άτομο σε άτομο στο πλαίσιο πρακτικών ανταλλαγής δώρων ή ακόμη και ως καταβολές λύτρων, βλ. Whitley 2002, 226. Lemos 2002, 132.

³⁶¹ Mazarakis-Ainian 2006, 193.

³⁶² Lemos 2002, 133-134. Για αναλυτική παρουσίαση των κοσμημάτων, βλ. Κοσμά 2012, 66-69.

θανάτου της γυναίκας-εάν δηλαδή θανατώθηκε για να ακολουθήσει τον νεκρό σύζυγό της³⁶³ ή εάν αυτοκτόνησε υπό το βάρος της απώλειας του³⁶⁴-συγκλίνουν στην υποδεέστερη θέση της στον οίκο και στην κοινωνική ιεραρχία. Μέσα σε αυτό το μονολιθικό ερμηνευτικό πλαίσιο, η πολυτελής ταφή της νεκρής εκλαμβάνονταν ως ένα επιβεβλημένο στάδιο μίας αρμόζουσας στην προσωπικότητα του ισχυρού άνδρα (*big man*)³⁶⁵ ταφικής τελετουργίας³⁶⁶ και δεν υπονοούσε επ' ουδενί την κατοχή οποιασδήποτε εξουσίας από μέρους της.³⁶⁷

4.3 Ελευσίνα. Ο τάφος της Ίσιδος.

Στα τέλη του 19^{ου} αι. εντοπίστηκε και ερευνήθηκε στο νότιο νεκροταφείο της Ελευσίνας μία από τις πλουσιότερες γυναικείες ταφές της ΠΕΣ στην Αττική.³⁶⁸ Η νεκρή είχε ενταφιαστεί σε κιβωτιόσχημο τάφο, προσανατολισμένο στον άξονα Α-Δ.³⁶⁹ Η ασυνήθιστη απόθεση της σε ανακεκλιμένη προς τα αριστερά στάση δεν φαίνεται ότι υπαγορεύτηκε από τη στενότητα του χώρου, αλλά μάλλον συνδέεται με την τήρηση κάποιου οικογενειακού εθίμου ή τη διαιώνιση στη συλλογική μνήμη κάποιας ιδιαίτερης ιδιότητας που κατείχε εν ζωή η νεκρή.³⁷⁰ Ανάμεσα στα ευάριθμα κοσμήματα της ταφής ξεχωρίζει ένα ζεύγος χρυσών λεμβόσχημων ενωτίων διακοσμημένα με

---

³⁶³ Porham κ.ά. 1993, 21. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από την ανεύρεση δίπλα στο κρανίο της νεκρής ενός μοναδικού τυπολογικά στην περιοχή σιδερένιου εγχειριδίου με οστέινη λαβή και από την επιλογή της πρακτικής του ενταφιασμού, έναντι της καύσης.

³⁶⁴ Η θέση των κάτω άκρων της δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει την εκδοχή της αυτοκτονίας, βλ. Mazarakis-Ainian 1997, 56.

³⁶⁵ Sahlins 1963. Qviller 1982, 116-117. Ο όρος *Big Man* προέρχεται από την κοινωνική ανθρωπολογία και χρησιμοποιείται για να περιγράψει άτομα που στήριζαν την εξουσία τους στις προσωπικές τους ικανότητες, το κύρος, τον πλούτο, την πολεμική δύναμη και την ανταλλαγή δώρων, μέσω των οποίων δημιουργούσαν σχέσεις πίστης και υποχρέωσης. Ο Whitley (1991β) συνέδεσε το θεωρητικό μοντέλο του Qviller με αρχαιολογικά δεδομένα, υποστηρίζοντας ότι τα συστήματα των Big Men ήταν ασταθή και κατέρρεαν μετά τον θάνατο του εκάστοτε ηγέτη. Παράλληλα, εντόπισε αντίστοιχα παραδείγματα σε αρχαιολογικές θέσεις όπως το Λευκαντί, ο Βροντάς (Κρήτη) και τα Νιχώρια (Πελοπόννησος).

³⁶⁶ Καθώς δεν είναι σαφές εάν οι ταφές προηγούνται ή έπονται χρονολογικά της ανέγερσης του κτιρίου, δεν έχει διευκρινιστεί ακόμη εάν το οικοδόμημα είχε αποκλειστικά ταφική χρήση, ή αν είχε κατασκευαστεί για να στεγάσει εν ζωή τον τοπικό άρχοντα και μετά το θάνατό του διαμορφώθηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελέσει την τελευταία κατοικία του. Η άποψη ότι πρόκειται για ηρώο έχει πλέον αποδυναμωθεί, βλ. Mazarakis-Ainian 1997, 57. Lemos 2002, 167.

³⁶⁷ Gimatzidis 2010, 213.

³⁶⁸ Το νεκροταφείο εντοπίστηκε στις νότιες υπώρειες της αρχαίας ακρόπολης του οικισμού. Συνολικά ερευνήθηκαν 160 τάφοι, που ανάγονται όλοι στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, κάποιοι εκ των οποίων συγκαταλέγονται στους πλουσιότερα κτερισμένους όλης της Αττικής, βλ. Παπαγγελή 2012, 105.

³⁶⁹ Οι πληροφορίες για τον τάφο διασώζονται μόνο από τις περιγραφές του ανασκαφέα Α. Σκιά, καθώς ελλείπουν οι φωτογραφικές και σχεδιαστικές τεκμηριώσεις, βλ. Σκιάς 1898, 105-109.

³⁷⁰ Παπαγγελή 2012, 106.

συρματερή και κοκκιδωτή τεχνική.³⁷¹(**εικ. 85**) Το πιο απροσδόκητο εύρημα, από το οποίο προέρχεται και η συμβατική ονομασία του τάφου, συλλέχθηκε από την περιοχή των κάτω άκρων. Πρόκειται για ένα μικρό ειδώλιο από φαγεντιανή, που παριστάνει όρθια γυναικεία αιγυπτιακή θεότητα, με ποδήρες ένδυμα σε στάση βηματισμού.³⁷² (**εικ. 86**) Πλησίον του ειδωλίου εντοπίστηκαν τρεις σκαραβαίοι από το ίδιο υλικό με χαραγμένα ιερογλυφικά σύμβολα. Δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για αυθεντικά προϊόντα αιγυπτιακών εργαστηρίων ή φοινικικές απομιμήσεις. Μία υδρία είχε τοποθετηθεί πάνω στην καλυπτήρια πλάκα, πιθανόν ως ταφικό σήμα. Εντός του τάφου είχαν αποθεθεί 67 πήλινα αγγεία διαφόρων σχημάτων, που χρονολογούνται στις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ.³⁷³ Ξεχωρίζουν τρεις κάλαθοι (**εικ. 87**), τυπικό κτέρισμα των γυναικείων ταφών και δύο ομοιώματα τριποδικών λεβητών (**εικ. 88**). Η κτέριση της ταφής παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον δεύτερο πλουσιότερο τάφο του ίδιου νεκροταφείου (τάφος α).³⁷⁴ Η ταυτότητα της νεκρής, είτε ήταν ιέρεια, είτε μέλος μιας αριστοκρατικής ελίτ, παραμένει αινιγματική. Η πολυτέλεια των κτερισμάτων παραπέμπει αναμφίβολα σε ανώτερη κοινωνική θέση, χωρίς όμως να είναι σαφές εάν αντικατοπτρίζει την ατομική της καταξίωση ή το γόητρο της οικογένειάς της. Η ανεύρεση πλούσια κτερισμένων ταφών στην Ελευσίνα, στα Σπάτα και στην Ανάβυσσο έχει ερμηνευθεί ως ένδειξη της σταδιακής ανακατανομής του πλούτου από το άστυ της Αθήνας προς την περιφέρεια της Αττικής. Κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου ενδέχεται να διαμορφώθηκε μια μορφή παναττικής συνείδησης, η οποία καλλιεργήθηκε μέσω των στενών αλληλεπιδράσεων και δικτυώσεων των τοπικών ελίτ.³⁷⁵

4.4 Αθήνα. Η ταφή της πλούσιας Αθηναίας

Στη βόρεια κλιτύ του Άρειου Πάγου³⁷⁶, στη ΝΔ γωνία της μετέπειτα Αγοράς (**εικ. 76**), στη συμβολή της Νότιας οδού και της οδού Αρείου Πάγου, αποκαλύφθηκε το 1967 μία

---

³⁷¹ Παπαγγελή 2012, 106, 113. Η τεχνική αυτή, που ήταν γνωστή ήδη από την μυκηναϊκή εποχή, επανεμφανίζεται στα μέσα του 9^{ου} αι. π.Χ. Παρόμοια ενώτια προέρχονται από τον τάφο της πλούσιας Αθηναίας, από μία γυναικεία ταφή στην Ανάβυσσο, καθώς από τον τάφο α του νεκροταφείου της Ελευσίνας, βλ. σχετικά Παπαγγελή 2012, 109-110.

³⁷² Παπαγγελή 2012, 106.

³⁷³ Coldstream 1968, 21.

³⁷⁴ Παπαγγελή 2012, 115.

³⁷⁵ Valdès Guía 2012, 80.

³⁷⁶ Η περιοχή αυτή χρησιμοποιήθηκε ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους μέχρι και το τέλος της γεωμετρικής περιόδου ως χώρος ταφής κάποιας τοπικής ελίτ.

εντυπωσιακή γυναικεία ταφή καύσης που χρονολογείται γύρω στο 850 π.Χ.³⁷⁷ Η ταφή ανήκει στον τύπο *trench-and-hole* (εικ. 89-90), δηλαδή εντός του αβαθούς ταφικού λάκκου διαμορφώνεται μία τετράπλευρη κοιλότητα για την τοποθέτηση του τεφροδόχου αγγείου.³⁷⁸

Τα κτερίσματα, που ξεπερνούν τα 80, περιλαμβάνουν τόσο εισηγμένα πολυτελή αντικείμενα, όσο και υψηλής ποιότητας εγχώρια τεχνουργήματα, που καταδεικνύουν την ευημερία της αθηναϊκής κοινωνίας και την ανάπτυξη εμπορικών επαφών με περιοχές του Αιγαίου και της Ανατολής. Ως τεφροδόχος χρησιμοποιήθηκε μεγάλων διαστάσεων αμφορέας με γεωμετρική διακόσμηση (εικ. 91). Το στόμιο του ήταν επιμελώς σφραγισμένο με κυάθιο. Στο εσωτερικό του εκτός από τα οστικά κατάλοιπα της νεκρής και ζώων εκτροφής, βρέθηκαν, χωρίς ίχνη καύσης, κοσμήματα μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν: τέσσερα χρυσά δαχτυλίδια (εικ. 92), ζεύγος χρυσών ενωτίων με κοκκιδωτό και συρματερό διάκοσμο (εικ. 93), ένα περιδέραιο από υαλόμαζα και φαγεντιανή,³⁷⁹(εικ. 94) δύο οστέινοι σφραγιδόλιθοι και ένα οστέινο περίαπτο-φυλακτό με διακόσμηση οφθαλμού.³⁸⁰ Μέσα στο ταφικό όρυγμα, δίπλα στον ταφικό αμφορέα είχε αποτεθεί σημαντική ποσότητα αγγείων (κάλαθοι, λήκυθοι, αμφορείς, οινοχόες, σκύφοι, πυξίδες). Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η παρουσία ενός τύπου αμφορέα, ο οποίος αποτελεί τυπικό τεφροδόχο αγγείο στις ανδρικές καύσεις της Πρωτογεωμετρικής περιόδου.³⁸¹ Το πιο εντυπωσιακό όμως εύρημα της ταφής είναι μία πλήληνη κιβωτιόσχημη πυξίδα, που φέρει στο πάμα της πέντε συμφυή ωοειδή εξάρματα (εικ. 95). Η ερμηνεία τους ως απομιμήσεις σιτοβολώνων θεωρήθηκε επί σειρά ετών ως μία συμβολική αναφορά στην αριστοκρατική καταγωγή και την κοινωνική τάξη του οίκου στον οποίο ανήκε η νεκρή.³⁸²

Η προ εικοσαετίας επανεξέταση του ανθρωπολογικού υλικού της ταφής κατέδειξε ότι ανήκει σε γυναίκα ηλικίας 30-35 ετών (εικ. 96), που διένυε τον 8^ο με 9^ο μήνα της

---

³⁷⁷ Η ανασκαφή του τάφου H 16:6 πραγματοποιήθηκε από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, υπό την εποπτεία του αρχαιολόγου G.V. Lalonde. Ένα χρόνο αργότερα ακολούθησε η δημοσίευση του από την Smithsonian (1968, 77-116) και έκτοτε έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστάμενων μελετών με κυριότερες τις: Coldstream 1995, 391-493. Morris, Papadopoulos 2004, 225-242. Liston, Papadopoulos 2004, 7-38.

³⁷⁸ Ο τύπος αυτός υιοθετείται στον Κεραμεικό από τον 10^ο αι. π.Χ., βλ. σχετικά Whitley 1991, 102.

³⁷⁹ Σαραγά 2012, 101.

³⁸⁰ Smithsonian 1968, 115-116.

³⁸¹ Smithsonian 1968, 85.

³⁸² Smithsonian 1968, 96.

εγκυμοσύνης.³⁸³ **(εικ. 97)** Ο θάνατός της πιθανόν να επήλθε από επιπλοκές της κύησης. Τα οστά της γυναίκας δεν παρουσίαζαν εκφυλιστικές ή άλλου είδους αλλοιώσεις που προκαλούνται από την ενασχόληση με βαριές καθημερινές σωματικές εργασίες. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την καλή κατάσταση της υγείας της νεκρής, φαίνεται να επιβεβαιώνει την υψηλή κοινωνική της θέση.³⁸⁴

Η αναγνώριση της εγκυμοσύνης της νεκρής μετέβαλλε ριζικά την ανάγνωση του ταφικού συνόλου, μετατοπίζοντας ουσιαστικά την ερμηνεία από μια απλή προβολή του πλούτου σε μια πιο σύνθετη ανάγνωση, όπου η μητρότητα και η αναπαραγωγική λειτουργία της γυναίκας αποκτούν κεντρική θέση. Ο τάφος αναδεικνύεται έτσι σε μαρτυρία όχι μόνο της κοινωνικής διάκρισης, αλλά ταυτόχρονα και της βιολογικής και έμφυλης εμπειρίας, υπογραμμίζοντας τον πρωταρχικό ρόλο των γυναικών στην αναπαραγωγή και τη διατήρηση του οίκου τους.³⁸⁵

4.5 Ελεύθερα Κρήτης. Οι γυναικείες ταφές από το κτίριο Μ της Ορθής Πέτρας.

Στη βόρεια πλευρά του νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερα (αρχές του 9^{ου} αι.-μέσα 6^{ου} αι. π.Χ.) **(εικ. 99-100)** ανακαλύφθηκε λιθόκτιστο τετράγωνο οικοδόμημα (κτίριο Μ), η αρχική χρήση του οποίου τοποθετείται στα τέλη του 8^{ου} με αρχές 7^{ου} αι. π.Χ.³⁸⁶ **(εικ. 101)** Σε μεταγενέστερη φάση το κτίριο καλύφθηκε από επιχώσεις και χρησίμευσε ως χώρος ταφής. Στην ανατολική του πλευρά, σε ειδικά διαμορφωμένο τμήμα, όπου εντοπίστηκαν πεσσοί-βάσεις **(εικ. 102-103)** και μια ακανόνιστη ορθογώνια κατασκευή με αβαθείς οπές στους γωνιακούς λίθους, βρέθηκαν τα οστά τεσσάρων γυναικών.³⁸⁷ Η ηλικία θανάτου των νεκρών προσδιορίζεται περίπου στα 13,5 έτη για τη νεότερη (νεκρή Η), 16 έτη για τη δεύτερη (νεκρή Ν), 28 έτη για την τρίτη (νεκρή Υ) και 72 έτη για την τέταρτη (νεκρή Γ).³⁸⁸ Η εναπόθεση των σορών φαίνεται ότι δεν ήταν τυχαία αλλά βασίστηκε σε ηλικιακά κριτήρια, με τη νεότερη να βρίσκεται στα ανατολικά, να ακολουθούν δυτικότερα οι δύο επόμενες, και τη γηραιότερη να καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα. Σύμφωνα με τη θέση των σκελετικών

---

³⁸³ Liston, Papadopoulos 2004, 15, 19. Η κατάσταση διατήρησης των οστών του εμβρύου, δηλώνει ότι δεν είχε προλάβει να γεννηθεί, αλλά βρισκόταν μέσα στο σώμα της μητέρας του κατά τη διαδικασία της καύσης.

³⁸⁴ Liston, Papadopoulos 2004, 18.

³⁸⁵ Liston, Papadopoulos 2004, 33.

³⁸⁶ Για τη νεκρόπολη της Ελεύθερας βλ. Σταμπολίδης 2012, 175-177.

³⁸⁷ Ο Σταμπολίδης (2012, 181-182) διατυπώνει διάφορες ερμηνείες σχετικά με τη χρηστική λειτουργία των κατασκευών αυτών, θεωρώντας πιθανότερη την εκδοχή να συνιστούν στηρίγματα νεκρικής κλίνης.

³⁸⁸ Αγελαράκης 2012, 190.

καταλοίπων και οι τέσσερις είχαν το κεφάλι στραμμένο προς βορρά και τα πόδια προς νότο. Οι νεκρές Η και Ν βρέθηκαν σε ύπτια εκτεταμένη στάση, ενώ η νεκρή Ν σε συνεσταλμένη. Εντύπωση προκαλεί η σχεδόν καθιστή στάση της τελευταίας νεκρής. Η συγχρονικότητα των ταφών παραμένει ακόμη ανοιχτό ζήτημα στην έρευνα. Σύμφωνα με την ανθρωπολογική μελέτη, τα κοινά γενετικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται στα οδοντικά κατάλοιπα των τριών νεότερων γυναικών μαρτυρούν τη συγγενική τους σχέση.³⁸⁹ Διαπιστώθηκε επίσης ότι όλες τους είχαν πρόσβαση σε τροφές με μεγαλύτερη διατροφική αξία συγκριτικά με τις άλλες γυναίκες της περιοχής. Στις δύο μεγαλύτερες γυναίκες παρατηρήθηκαν καταπονήσεις στον άνω κορμό και στα χέρια, που ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα της συνεχούς ενασχόλησης τους με την υφαντική παραγωγή.³⁹⁰

Τις νεκρές συνόδευε ένα εντυπωσιακό σύνολο κτερισμάτων, χωρίς ωστόσο να είναι εφικτή η ακριβής αντιστοίχιση τους σε κάθε γυναίκα. Αναφέρονται ευάριθμα πήλινα και χάλκινα αγγεία (**εικ. 104**), με κυρίαρχα σχήματα τα ληκύθια, τα κύπελλα και τις φιάλες, καθώς επίσης και πληθώρα κοσμημάτων και εξαρτημάτων αμφίσεσης από χρυσό, ασήμι, χαλκό και ημιπολύτιμους λίθους, σφραγιδόλιθοι και σκαραβαίοι.³⁹¹ (**εικ. 105-112**)

Η επιλογή αυτής της εξεζητημένης ταφικής πρακτικής, που όμοια της δεν απαντά αυτήν την εποχή στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, υπαγορεύτηκε προφανώς από τη διακριτή και σεβάσμια θέση των γυναικών στον δημόσιο βίο της πόλης. Καθώς όμως δεν έχουν αποσαφηνιστεί ακόμη από την έρευνα τα ακριβή αίτια θανάτου τους, η μεταξύ τους σχέση και η ταυτόχρονη ή μη απόθεση τους, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το λόγο της μεταθανάτιας συνύπαρξής τους.

4.6 Ομοιότητες και διαφορές. Συνέχειες και ασυνέχειες.

Μέσα από τη συγκριτική ανάλυση των υπό μελέτη περιπτώσεων από τη βόρεια και τη νότια Ελλάδα αναδεικνύονται τόσο τα κοινά χαρακτηριστικά, όσο και οι αποκλίσεις ανάμεσα στις δύο γεωγραφικές ενότητες. Καταρχάς, και στις δύο περιοχές η συμπερίληψη των γυναικών εντός των ορίων οργανωμένων νεκροπόλεων,³⁹² συνιστά

---

³⁸⁹ Αγελαράκης 2012, 192-201, όπου υπογραμμίζει την αυξημένη πιθανότητα η συγγένεια ανάμεσά τους να διαμορφώθηκε μέσα από τη σύναψη επιγαμικών σχέσεων.

³⁹⁰ Αγελαράκης 2012, 201-203.

³⁹¹ Σταμπολίδης 2012, 205-233.

³⁹² Εξαίρεση αποτελεί η ταφή του Μοσχοχωρίου, καθώς δεν έχει τεκμηριωθεί ακόμη η σχέση της με κάποιο παρακείμενο γνωστό νεκροταφείο της ΠΕΣ.

από μόνη της μία μορφή κοινωνικής διάκρισης. Η ένταξή τους σε ένα περιβάλλον που λειτουργεί ως φορέας συλλογικής μνήμης και κοινωνικής ιεράρχησης, πιθανόν αντανακλά μια ευρύτερη αποδοχή και θεσμοθετημένη αναγνώριση της γυναικείας συνεισφοράς σε ενδοκοινοτικό επίπεδο. Η είσοδος σε μια νεκρόπολη αποτελούσε ζήτημα οικογενειακής ή κοινοτικής απόφασης και ως εκ τούτου δεν είχαν όλοι οι νεκροί το δικαίωμα να ταφούν στο κοινό νεκροταφείο.³⁹³

Σε μια εποχή μάλιστα όπου τόσο στην κεντρική Μακεδονία, όσο και στην Αττική, την Εύβοια και την Κρήτη η κυρίαρχη ταφική ιδεολογία ήταν αυτή του πολεμιστή,³⁹⁴ η έντονη παρουσία πλούσιων γυναικείων ταφών και η συνύπαρξή τους με τέτοια ταφικά σύνολα, δηλώνει ενδεχομένως ότι οι κάτοχοι τους αναγνωρίζονταν ως ισότιμα μέλη της κοινότητας με δυνατότητα κοινωνικής προβολής και επιβεβαίωσης ακόμη και μετά θάνατον.³⁹⁵

Μία άλλη ομοιότητα είναι ότι σε καμία από τις δύο περιοχές δεν διαπιστώνεται ειδική μέριμνα στην κατασκευή τέτοιων τάφων, οι οποίοι κατά κανόνα συμμορφώνονται τυπολογικά με τους υπόλοιπους τάφους του νεκροταφείου.³⁹⁶ Το πολυτελές περιεχόμενο τους που δεν συνάδει με την εξωτερική τους μορφή είναι ο βασικός δείκτης της διαφοροποίησής τους. Η απόσυρση ευάριθμων πολύτιμων τεχνουργημάτων από την κυκλοφορία και η συσσώρευση τους σε ταφικά περιβάλλοντα υποδεικνύει την εφαρμογή μίας κοινής πολιτικής κατάθεσης.³⁹⁷ Φαίνεται λοιπόν πως και στις δύο γεωγραφικές ενότητες οι τοπικές κοινότητες ακολουθούν μέσα από το επιλεγμένο ταφικό τελετουργικό μία παρόμοια στρατηγική προβολής της κοινωνικής ταυτότητας των γυναικών.³⁹⁸

Η ιδιαιτερότητα του ταφικού χάρτη της κεντρικής Μακεδονίας αλλά και της βόρειας Ελλάδας εν γένει, έγκειται στην ποιότητα και την ποσότητα των μετάλλινων αντικειμένων που συνόδευαν τις ταφές σχεδόν σε ολόκληρη της επικράτεια της, μία πρακτική που απαντά με μεγάλη συχνότητα την ίδια περίοδο και στα κεντρικά Βαλκάνια.³⁹⁹ Η παρουσία σιδερένιων κυρίως όπλων σε ανδρικές ταφές και πληθώρας

---

³⁹³ Ο Morris (1987, 57-155) μέσα από την εξέταση των εννοιών της ταφικής ορατότητας και της πρόσβασης στην ταφή, καταλήγει στην αμφισβήτηση της δημογραφικής αντιπροσωπευτικότητας των αττικών νεκροπόλεων της ΠΕΣ. Οι μεταβολές στον αριθμό των νεκροπόλεων αλλά και των τάφων που περικλείουν σχετίζονται με το βαθμό πρόσβασης σε μία επίσημη ταφή.

³⁹⁴ Whitley 1996, 214-221.

³⁹⁵ Papadopoulos 2005, 404-405.

³⁹⁶ Για την περίπτωση του Λευκαντίου και της Ελεύθερνας βλ. παραπάνω.

³⁹⁷ Testart 2004.

³⁹⁸ Chemsseddoha 2014;2019.

³⁹⁹ Chemsseddoha 2014; 2017; 2019; 2020.

χάλκινων κοσμημάτων και εξαρτημάτων ενδυμασίας και κεφαλής στις γυναίκες, είναι αυτήν την χρονική περίοδο η ειδοποιός διαφορά του ελληνικού Βορά με τον Νότο,⁴⁰⁰ όπου η παρουσία της κεραμικής στα ταφικά πλαίσια διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στη σφυρηλάτηση και την επαναδιαπραγμάτευση ταυτοτήτων, σχέσεων και ιεραρχιών.⁴⁰¹ Η ανάπτυξη της μεταλλουργίας στη Μακεδονία κατά την ΠΕΣ που καταγράφεται στις αρχαίες πηγές και τεκμηριώνεται αρχαιολογικά ήδη από την ΥΕΧ,⁴⁰² πιθανότατα να σχετίζεται με την ανάδυση και την εδραίωση τοπικών ελίτ με πρωταγωνιστικό ρόλο στην κυκλοφορία των μετάλλων. Η ταφική ορατότητα των γυναικών με τις πλουσιοκτέριστες ταφές τους, είναι πολύ πιθανόν να υποδηλώνει την ισότιμη και ενεργή συμμετοχή τους στον έλεγχο των δικτύων διακίνησης.⁴⁰³

Σε αντίθεση με τη νότια Ελλάδα, όπου ανάμεσα στα γυναικεία κτερίσματα ξεχωριστή θέση κατέχουν τα εξωτικά αντικείμενα, στη Μακεδονία είναι πολύ περιορισμένη η παρουσία αντίστοιχων τεχνουργημάτων.⁴⁰⁴ Παρά την απουσία αρχαιομετρικών αναλύσεων, τα τυπολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά των κεραμικών και μετάλλινων αποθέσεων, συνηγορούν στην εγχώρια παραγωγή τους από πρώτες ύλες της περιοχής.⁴⁰⁵ Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι τοπικές κοινότητες δεν συμμετείχαν κατά την ΠΕΣ σε εμπορικές δραστηριότητες στο βόρειο Αιγαίο,⁴⁰⁶ αλλά ότι μάλλον η οικονομία της περιοχής δεν βασιζόταν τόσο σε υπερτοπικές ανταλλαγές.⁴⁰⁷

Στην Μακεδονία το φαινόμενο των διακεκριμένων γυναικείων ταφών με επιβεβαιωμένη παρουσία ήδη από τον 11^ο αι. π.Χ. συνεχίζεται αμείωτα και μετά το τέλος της ΠΕΣ. Στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο μικρότερες ή μεγαλύτερες αποθέσεις χάλκινων κοσμημάτων προσωπικού καλλωπισμού εξακολουθούν να συνοδεύουν τις γυναίκες στο επέκεινα. Ξεχωριστή είναι η περίπτωση γυναικείας ταφής από το νεκροταφείο της τράπεζας της Πολίχνης (Λεμπέτ), όπου το συνολικό βάρος των μετάλλινων ευρημάτων υπολογίζεται στα 2,5 κιλά.⁴⁰⁸ Επίσης, στην ύστερη αρχαϊκή και

---

⁴⁰⁰ Χαρακτηριστική εξαίρεση συνιστά το νεκροταφείο της Τορώνης όπου στα κτερίσματα παρατηρείται σαφής υπεροχή των πήλινων αγγείων.

⁴⁰¹ Για την περίπτωση του Κεραμεικού βλ. Belletier 2003.

⁴⁰² Papadopoulos 1996. Θέμελης 2000. Chemsseddoha 2019, 272-273.

⁴⁰³ Chemsseddoha 2020, 265-266.

⁴⁰⁴ Bräuning/Kilian-Dirlmeier 2013, 73-74.

⁴⁰⁵ Ανδρόνικος 1969, 182, 224. Bräuning/Kilian-Dirlmeier 2013, 26, 132-134, 149.

⁴⁰⁶ Ενδεικτικά για την παρουσία πρωτογεωμετρικών/γεωμετρικών εμπορικών αμφορέων στην περιοχή δυτικά του Αξιού βλ. Gimatzidis 2010, 263.

⁴⁰⁷ Saripanidi 2024, 85.

⁴⁰⁸ Λιούτας, Γιματζίδης 2013, 345-346.

την πρώιμη κλασική περίοδο σε αρκετές περιοχές της κεντρικής Μακεδονίας, όπως η Σίνδος, η Βεργίνα, το Αρχοντικό, η Θέρμη και η Αγία Παρασκευή τα χάλκινα κοσμήματα στους γυναικείους τάφους αντικαθίστανται από εντυπωσιακά χρυσά σύνολα, που περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων, μάσκες, επιστόμια και επιρράμματα ενδυμάτων και υποδημάτων.⁴⁰⁹

Αντίθετα, στην Αθήνα οι γυναικείες ταφές στον Κεραμεικό στα τέλη του 11^{ου} αι. π.Χ. συνοδεύονται από λιτά κτερίσματα, τα οποία μάλιστα δεν διαφοροποιούνται έντονα από τα αντίστοιχα ανδρικά. Στο διάστημα από τον 10^ο έως τον 8ο αι. π.Χ. οι γυναίκες ενταφιάζονται με πολυτέλεια, ισάξια ή και μεγαλύτερη από εκείνη των ανδρών. Μια σημαντική αλλαγή παρατηρείται γύρω στο 760 π.Χ., όταν και μειώνεται αισθητά ο ταφικός εξοπλισμός, ενώ παράλληλα συγκεκριμένοι τύποι μνημειακών αγγείων, που χρησιμοποιούνται για τη σήμανση των τάφων, λειτουργούν παράλληλα και ως έμφυλοι δείκτες.⁴¹⁰ Γύρω στο 700 π.Χ. οι πλούσιες ταφές εξαφανίζονται και η παρουσία των μετάλλινων κτερισμάτων σε όλους τους τάφους της εποχής γίνεται ιδιαίτερος σπάνια.⁴¹¹

Τόσο η διατήρηση του φαινομένου των διακεκριμένων ταφών στη βόρεια Ελλάδα, όσο και η σταδιακή υποχώρηση και εξαφάνιση του στην Αττική κατά την αρχαϊκή περίοδο, συνδέεται μάλλον με τις διαφορετικές κατά τόπους, αλλά εξίσου σημαντικές, κοινωνικοπολιτικές αλλαγές της εποχής και όχι απαραίτητα με κάποια ουσιώδη μεταβολή της θέσης των γυναικών στην τοπική κοινωνία. Αυτές οδήγησαν με τη σειρά τους στην ανάδυση ενός νέου ιδεολογικού κώδικα, που αποτυπώνεται εύγλωττα και στις ταφικές πρακτικές,⁴¹²

---

⁴⁰⁹ Για τα ταφικά έθιμα της Μακεδονίας στους αρχαϊκούς χρόνους βλ. Saripanidi 2017;2020;2024, όπου συγκεντρωτικά και η σχετική βιβλιογραφία.

⁴¹⁰ Για μία αναδρομή στην εξελικτική πορεία των ταφικών εθίμων της Αττικής κατά την ΠΕΣ βλ. Alexandridou 2016;2017.

⁴¹¹ Για τις αλλαγές που σημειώνονται αυτήν την περίοδο στα ταφικά έθιμα της Αττικής βλ. Alexandridou 2015.

⁴¹² Βλ. Morris 1987, 72-73, Whitley 1996, 229, Gimatzidis 2010, 211-214, όπου συγκεντρωμένη και η σχετική βιβλιογραφία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στόχος της παρούσας εργασίας ήταν η σκιαγράφηση της διακριτής κοινωνικής ταυτότητας των γυναικών στην περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας κατά την ΠΕΣ μέσα από την ανάλυση των ταφικών συμφραζομένων. Μακριά από αναχρονισμούς και προκαταλήψεις και με βασικό άξονα τις σύγχρονες επιστημολογικές εξελίξεις, που τεκμηριώνουν ότι η συνεισφορά των γυναικών στις προϊστορικές κοινωνίες δεν περιορίζονταν στην ιδιωτική σφαίρα, επιχειρήθηκε να καταδειχθεί η-αν όχι ανώτερη-τουλάχιστον ισότιμη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία.

Η απαρχή της ΠΕΣ στη Μακεδονία σημαδεύτηκε από την εμφάνιση εκτεταμένων νεκροπόλεων και την ποικιλομορφία στις ταφικές πρακτικές, που απηχούν πλουραλιστικές επιλογές στη διαχείριση των νεκρών. Η ανομοιομορφία που παρουσιάζει ο ταφικός χάρτης της κεντρικής Μακεδονίας έρχεται σε αντίθεση με την ομοιογένεια της περιρρέουσας ταφικής ιδεολογίας, κυρίως μέσω της ιδιαίτερης αξίας που αποδίδεται στα μέταλλα.

Η ιδιομορφία αυτή αποκρυσταλλώνεται τόσο στην ταφική αναπαράσταση του πολεμιστή, η οποία λειτουργεί ως σημείο αναφοράς για τις ανδρικές ελίτ, όσο και στα πλούσια κοσμήματα που συνοδεύουν τη γυναικεία αριστοκρατία σχεδόν σε ολόκληρη την υπό εξέταση περιοχή. Αντίθετα, η ιδεολογία του συμποσίου, όπως αποτυπώνεται στις ευάριθμες κεραμικές αποθέσεις, φαίνεται ότι είχε ενσωματωθεί πλήρως μόνο στις ταφές της Χαλκιδικής και της Πιερικής ακτής, περιοχές που από πολύ νωρίς δέχθηκαν την επίδραση του ελληνικού αποικισμού.

Μέσα από τη συνδυαστική παράθεση των ταφικών εθίμων κάθε νεκροταφείου και των περιπτώσεων των διακεκριμένων γυναικείων ταφών διαφωτίστηκαν ενδιαφέρουσες πτυχές των τρόπων συγκρότησης και αποτύπωσης των κοινωνικών ιεραρχιών και των έμφυλων ρόλων κατά την ΠΕΣ. Παράλληλα, διακριβώθηκε ότι το φαινόμενο των πλουσιοκτέριστων γυναικείων ταφών δεν συνιστά μια ιδιάζουσα πρακτική που περιορίζεται μόνο στο νεκροταφείο της Βεργίνας, όπου εντοπίζεται άλλωστε η πλειονότητα των περιπτώσεων. Οι τύμβοι της Βεργίνας σηματοδοτούν την διαιώνιση της μνήμης μιας ομάδας ανθρώπων, ανεξαιρέτως φύλου, και η κατασκευή τους αποτελεί μία κοινοτική επένδυση, ενώ η ατομική επένδυση επικεντρώνεται στα μέταλλα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς.

Ελλείπει οστεολογικών αναλύσεων ή καλά διατηρημένων σκελετικών καταλοίπων, οι ερευνητές της πλειονότητας των νεκροταφείων που εξετάστηκαν, κατέφυγαν

συμπληρωματικά και στη μελέτη των κτερισμάτων, τα οποία ερμηνεύθηκαν μέσα από «επαναλαμβανόμενα συστήματα συμβολικών αντιθέσεων»⁴¹³ (π.χ. στολίδια/γυναίκες, όπλα/άνδρες), καθώς και μέσα από ειδικούς δείκτες φύλου.⁴¹⁴ Ωστόσο, η χρήση κτερισμάτων για τον προσδιορισμό του βιολογικού/κοινωνικού φύλου είναι εφικτή μόνο στις πλούσιες ταφές, στις οποίες εντοπίζονται σαφώς διαφοροποιημένα αντικείμενα που μπορούν να συσχετισθούν με μεγαλύτερη ασφάλεια με κάποιο από τα δύο φύλα.

Η μεγάλη απόθεση μετάλλινων αντικειμένων σε ταφές της ΠΕΣ συνιστά αναμφίβολα μία βόρεια ιδιαιτερότητα. Σχεδόν σε ολόκληρη την έκταση της υπό μελέτη περιοχής διακρίνονται δύο *πολιτικές κατάθεσης*, ανάλογα με το φύλο του νεκρού. Η λιτότητα που διέπει την κτέριση των ανδρικών ταφών με τα ελάχιστα σιδερένια όπλα έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την πολυτέλεια των γυναικείων. Η απόσυρση των περίτεχνων κοσμημάτων από τα δίκτυα κυκλοφορίας και η συσσώρευση τους στις ταφές, πέραν από τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της *social persona* των νεκρών, λειτουργεί και ως μηχανισμός κοινωνικής επίδειξης, μέσω του οποίου οι ζώντες διατρανώνουν την πρόσβασή τους σε δίκτυα απόκτησης και ελέγχου μετάλλων και πρώτων υλών.

Φαίνεται λοιπόν πως εκείνη την εποχή η εμφάνιση και ο τρόπος ενδυμασίας των γυναικών είχε αναχθεί σε εμβληματικό δείκτη αλληλοεπικαλυπτόμενων ταυτοτήτων, ατομικών, συλλογικών και περιφερειακών. Οι διαφορετικοί συνδυασμοί και η παρουσία ή η απουσία παραπληρωματικών στοιχείων της αμφίεσης, υποδηλώνουν ως «δείκτες χρονικότητας και σταθμοί του κύκλου ζωής»,⁴¹⁵ και πιθανές διαφοροποιήσεις ως προς τους διακριτούς κοινωνικούς ρόλους.

Τα πολυάριθμα χάλκινα κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης, με έκδηλες βαλκανικές και κεντροευρωπαϊκές επιρροές, αντανακλούν, παρά τις όποιες τοπικές παραλλαγές, κοινούς ενδυματολογικούς κώδικες. Η περιβολή και τα κοσμήματα των γυναικών της κεντρικής Μακεδονίας-με πιο αντιπροσωπευτική την περίπτωση της Βεργίνας-δεν μπορούν να ιδωθούν απλώς ως στοιχεία καλλωπισμού ή ετερότητας, αλλά ως μέσα διαρκούς επιτέλεσης και επιβεβαίωσης του κοινωνικού τους φύλου.⁴¹⁶ Η χρήση συγκεκριμένων ενδυματολογικών μοτίβων και η ενσωμάτωσή τους σε ταφικά τελετουργικά, καταδεικνύουν ότι η «θηλυκότητα» δεν νοούνταν ως μία φυσική

---

⁴¹³ De Polignac 2007, 352.

⁴¹⁴ Strömberg 1993, 100.

⁴¹⁵ Sofaer-Derevenski 1997, 394-397.

⁴¹⁶ Butler 1990.

σταθερά, αλλά ως αποτέλεσμα πολιτισμικά καθορισμένων πρακτικών, που εξακολουθούσαν να επιδρούν ακόμη και μετά τον θάνατο.

Η ταφή 27 από το νεκροταφείο του Άγρα, δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως μία απλή εξαίρεση από τον κανόνα, αλλά ως ένδειξη της ποικιλομορφίας και της ρευστότητας της κοινωνικής ταυτότητας των γυναικών της Μακεδονίας. Η τεκμηρίωση ότι μια γυναίκα συνοδεύτηκε στον θάνατο από όπλα, καταρρίπτει τα παραδοσιακά πρότυπα και υπογραμμίζει την ανάγκη να αντιμετωπίζονται οι ταφές όχι ως παγιωμένες αναπαραστάσεις φύλου, αλλά ως σύνθετα σύνολα με κοινωνικούς και ιδεολογικούς συμβολισμούς και προεκτάσεις. Η εναπόθεση όπλων σε μία οστεολογικά επιβεβαιωμένη γυναικεία ταφή, ενδεχομένως να υποδηλώνει την εμπλοκή της νεκρής σε κατεξοχήν «ανδρικές» δραστηριότητες, όπως το κυνήγι, ή εναλλακτικά να προβάλλει μία εξειδανικευμένη εικόνα της, λόγω της θέσης ισχύος και ευθύνης που αυτή κατείχε εν ζωή.

Η ειδική ταφική μεταχείριση της γυναίκας και του εμβρύου/νεογνού από την ταφή 123 της Τορώνης, αναδεικνύει συμβολικά τη διακοπή δύο κρίσιμων μεταβάσεων του κύκλου ζωής, την ένταξη της γυναίκας στο ρόλο της μητρότητας και την ενσωμάτωση και αποδοχή του παιδιού-διαδόχου ως μέλους της κοινότητας. Η εναπόθεση μεγάλης ποσότητας σκοπίμως θραυσμένων τριποδικών αγγείων εν είδει διαβατήριας τελετής,⁴¹⁷ αντικατοπτρίζει την ανάγκη των πενθούντων να αποκαταστήσουν και να επιτελέσουν τελετουργικά τη φυσιολογική μετάβαση που ανατράπηκε από τους δύο πρόωρους θανάτους.

Σε όλα τα νεκροταφεία που εξετάστηκαν δεν παρατηρείται κάποια ιδιαιτερότητα στην πρακτική της ταφής ή στην τυπολογία του τάφου ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, την οικονομική ή την κοινωνική θέση των νεκρών. Η καύση εφαρμόζεται κυρίως σε ενήλικες και των δύο φύλων, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται τον πλήρη αποκλεισμό των ανηλίκων από αυτήν την τελετή. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του νεκροταφείου της Τορώνης. Στην Αξιούπολη, το μοναδικό παράδειγμα καύσης ανήκει σε μία ανδρική ταφή στον τύπο του πολεμιστή. Η μεγάλη ποσότητα και η υψηλή ποιότητα των κτερισμάτων απαντά χωρίς εξαιρέσεις σε εγχυτρισμούς, ενταφιασμούς και καύσεις.

Καμία ηλικιακή ομάδα δεν φαίνεται να αποκλείεται από καμία κατηγορία κτερισμάτων. Αυτή η τάση είναι εντονότερη στις γυναικείες ταφές.. Χαρακτηριστικό

---

⁴¹⁷van Gennep 1960.

παράδειγμα είναι ταφή του μικρού κοριτσιού στον τύμβο ΙΖ της Τζαμάλας. Η πλούσια κτερίσή της δεν αποκλείεται να αποτελεί ένδειξη της πλήρους αποδοχής της νεαρής ως ενεργού μέλους της κοινωνίας πριν ακόμη ενηλικιωθεί. Παράλληλα, ο θάνατος της πριν από την ηλικία τεκνοποίησης, καταλογίζεται στη συλλογική συνείδηση ως μία σημαντική απώλεια για την μακροήμερευση της μικρής κοινότητας. Αντίστοιχα, η παντελής απουσία αποθέσεων στις υπόλοιπες γυναικείες ταφές του νεκροταφείου, ενδέχεται να σχετίζεται με την ώριμη ηλικία των νεκρών και την συνακόλουθη εκπλήρωση του αναπαραγωγικού τους ρόλου. Μία άλλη πιθανή εκδοχή, είναι τα χάλκινα κτερίσματα της ανήλικης νεκρής να αποτελούν συμβολικούς δείκτες της οικονομικής ανέλιξης της οικογένειας της μέσα στα πλαίσια μιας ορεσίβιας κοινότητας, που δεν φαίνεται να είχε ευρεία πρόσβαση στα δίκτυα ανταλλαγών και διακίνησης των μετάλλων.

Η αριθμητική υπεροχή των γυναικών που παρατηρείται σε ορισμένα νεκροταφεία, όπως στον Άγρα, τη Βεργίνα και τη Νέα Φιλαδέλφεια δεν τεκμηριώνεται ότι αντανακλά την πραγματική σύνθεση του πληθυσμού, αλλά ίσως σχετίζεται με τους ισχυρούς δεσμούς που αυτές αναπτύσσουν με τον τόπο κατοικίας/καταγωγής τους, σε συνδυασμό με τη συχνή απουσία των ανδρών λόγω της συμμετοχής τους σε εμπορικές ή στρατιωτικές δραστηριότητες. Ωστόσο, στο νεκροταφείο της Τζαμάλας, η πλειοψηφία των νεκρών είναι άνδρες και το υπόλοιπο ποσοστό μοιράζεται σε γυναίκες και παιδιά. Ως εκ τούτου, είναι πιο πιθανόν η υψηλή αναλογία των γυναικών στα νεκροταφεία να συνδέεται με το βαθμό ορατότητας των ταφών τους, λόγω άλλωστε της φύσης των κτερισμάτων τους.

Μέσα από την παράθεση αντίστοιχων δημοσιευμένων περιπτώσεων από την Αττική, την Εύβοια και την Κρήτη επισημάνθηκε ότι το φαινόμενο των διακεκριμένων γυναικείων ταφών κατά την ΠΕΣ δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως μια τοπική παράδοση περιορισμένης γεωγραφικής εμβέλειας, αλλά αντιθέτως ως μια πολιτισμική «κοινή» με ευρεία διάδοση.⁴¹⁸ Η συστηματική παρουσία γυναικείων ταφών με πολυτελή ή σημασιολογικά φορτισμένα κτερίσματα σε διαφορετικές περιοχές του αιγαιακού χώρου, υποδεικνύει ότι οι γυναίκες, τόσο στο Βορρά όσο και στο Νότο, μπορούσαν να καταλάβουν ισάξια καίριες θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία.

Η εργασία αυτή προσφέρει μία σύγχρονη οπτική στη διερεύνηση του φύλου μέσα από τις ταφικές πρακτικές, αναδεικνύοντας παράλληλα τα ερμηνευτικά προβλήματα που

---

⁴¹⁸ Sourvinou-Inwood 1975, 168.

απορρέουν από την απουσία περαιτέρω διεπιστημονικών μελετών. Σε μία περιοχή μάλιστα του ελλαδικού χώρου που διαθέτει άφθονο υλικό για τη μελέτη της ταυτότητας των γυναικών της ΠΕΣ, η συνδυαστική χρήση οστεοαρχαιολογίας, αρχαιομετρίας και έμφυλων προσεγγίσεων μπορεί να ενισχύσει την ακρίβεια των συμπερασμάτων, αντισταθμίζοντας σε μεγάλο βαθμό την έλλειψη γραπτών πηγών. Η εμπειριστατωμένη δημοσίευση και των υπόλοιπων ανεσκαμμένων νεκροταφείων της περιόδου από την κεντρική Μακεδονία και ολόκληρο το γεωγραφικό διαμέρισμα της Μακεδονίας, κρίνεται επιτακτική για την προαγωγή της επιστημονικής γνώσης μέσα από την αποσαφήνιση της θέσης και των ρόλων των γυναικών σε οικογενειακό, ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό επίπεδο.

Παράλληλα, η ενσωμάτωση ενός διαθεματικού πλαισίου ανάλυσης στην ανάγνωση του αρχαιολογικού υλικού, θα συμβάλει τα μέγιστα στη βαθύτερη κατανόηση της δυναμικής του φύλου και των σχέσεων εξουσίας στις προϊστορικές και πρωτοιστορικές κοινωνίες. Μέσα από τη συνεξέταση της ηλικίας, του κοινωνικού φύλου, αλλά και των συνδυασμών, της τυπολογίας και της χωροθέτησης των κοσμημάτων και των λοιπών τεχνουργημάτων, μπορούν να προκύψουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες, καθώς όπως συνάγεται κυρίως από την περίπτωση της Βεργίνας, η οριζόντια διαφοροποίηση είναι πιο έντονη ανάμεσα σε γυναίκες διαφορετικών ηλικιακών ομάδων.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημανθεί ο κίνδυνος που ενέχει η υπερεστίαση της έρευνας στις πλουσιοκτέριστες γυναικείες ταφές, οι οποίες λόγω της ορατότητας και της διατήρησής τους, ενίοτε υπερεκπροσωπούνται στο αρχαιολογικό υλικό. Η έμφαση στη μεταθανάτια επιδεικτική κατανάλωση των μελών των τοπικών ελίτ, σε συνδυασμό με την περιορισμένη καταγραφή των ταφών «χαμηλού κύρους» από το ίδιο νεκροταφείο, προκαταβάλλει αφενός την ύπαρξη εναλλακτικών κοινωνικά αποδεκτών μορφών εξουσίας και συσκοτίζει άλλες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, όπως για παράδειγμα οι τοπικές και συγγενικές σχέσεις, που αφήνουν ασθενέστερα αρχαιολογικά ίχνη. Προτείνεται λοιπόν συμπληρωματικά και η διενέργεια μικρο-περιφερειακών μελετών, στα πλαίσια των οποίων θα συνεξετάζονται με τα ίδια κριτήρια όλες οι ταφές του εκάστοτε νεκροταφείου, ανεξάρτητα από το επίπεδο της κτέρισής τους.⁴¹⁹

Τέλος, αφού προταχθεί η υιοθέτηση κοινών μεθοδολογικών εργαλείων και ενιαίου θεωρητικού υπόβαθρου, η επέκταση της συγκριτικής μελέτης και σε άλλες περιοχές

---

⁴¹⁹ Arnold 2021.

του αιγαιακού χώρου θα συνεισφέρει καθοριστικά, μέσα από την βαθύτερη κατανόηση των διαφοροποιήσεων και των ομοιοτήτων των ταφικών εθίμων, στη σύνθεση του ταφικού χάρτη του αιγαιακού χώρου της ΠΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Alberti, B. 2006: “Archaeology, Men and Masculinities” στο Nelson S. M. (επιμ.) *Handbook of Gender in Archaeology*.

Alexandridou, A., 2015: “Shedding light on early archaic Attika via the evidence of mortuary practices. The case of the offering trenches”, στο D.C. Haggis και C.M. Antonaccio (επιμ.), *Classical Archaeology in Context. Theory and Practice in Excavation in the Greek World.*, 121-147.

Alexandridou, A., 2016: “Funerary Variability in Late Eighth-Century Attica (Late Geometric II)”, *AJA* 120, 333-360.

Alexandridou, A., 2017: Some Insights into the early Attic society (10th-7th centuries BC), στο Mazarakis-Ainian A., Alexandridou και A. Charalambidou X. (επιμ.) *Regional stories towards a new perception of the early Greek world, Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos 18-21 June 2015*, 155-176.

Arnold, B. 1991: “The Deposed Princess of Vix: The Need for an Engendered European Prehistory” στο D. Walde και N. D. Willows (επιμ.) *The Archaeology of Gender. Proceedings of the 22nd Annual Chacmool Conference*. Calgary, 366–374.

Arnold, B. 2006: “Gender and Archaeological Mortuary Analysis”, στο Nelson S.M. (επιμ.) *Handbook of gender in archaeology*, 137-170.

Arnold, B. 2012: “The Vix Princess redux: a retrospective on European Iron Age gender and mortuary studies”, στο Torreira L.P. (επιμ.), *La Arqueología funeraria desde una perspectiva de género*. Madrid, 215-232.

Arnold, B. 2021: “Intersectionality and elite identity in Iron Age West-Central European mortuary contexts” στο Brun P., Chaume B. και Sacchetti F. (επιμ.), *Vix et le phénomène princier. Actes du colloque de Châtillon*. Bordeaux, 199- 209.

Διαθέσιμο διαδικτυακά στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://una-editions.fr/intersectionality-and-elite-identity/>

- Barrett, J. C. 1996: “The living, the dead and the ancestors: Neolithic and Early Bronze Age mortuary practices”, στο Preucel R. και Hodder I. (επιμ.), *Contemporary Archaeology in Theory: A Reader*. Oxford, 394-414.
- Belletier, M.P. 2003: “La ‘politique de la mort’. Observation sur les tombes attiques aux époques géométrique et archaïque”, *Pallas* 61, 71-82.
- Blandin, B. 2007: *Eretria XVII. Fouilles et recherches: Les pratiques funéraires époques géométrique à Erétrie*. Gollion: Ecole Suisse d’Archéologie en Grèce
- Bouzek, I. 1973: *Graeco-Macedonian Bronzes*. Praha.
- Bräuning A., Kilian-Dirlmeier I., 2013: *Die eisenzeitlichen Grabhügel von Vergina. Die Ausgrabungen von Photis Petsas 1960–1961*, Mainz.
- Brown, R. 2024: “Gender identity and mortuary analysis in prehistory: Challenging the heteronormative complex”, *COMPASS*, Volume 4, Issue 1, 18-32.
- Butler, J., 1990: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London.
- Butler, J., 1993: *Bodies that Matter. On the Discourse Limits of “Sex”*. London.
- Cambitoglou, A., J.K. Papadopoulos και O.T. Jones 2001: *Torone I. The excavations of 1975, 1976, and 1978*. Αθήνα.
- Carrington-Smith J., Βοκοτοπούλου I. 1989: «Ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς», *AEMΘ* 3, 439-454.
- Casson, S. 1919-1920: “Excavation in Macedonia”, *BSA* 24, 1-32.
- Casson, S. 1923–1925: “Excavation in Macedonia”, *BSA* 26, 1-29.
- Chavela, K. 2018: “Transformations and Formations around the Thermaic Gulf in the Late Bronze and Early Iron Age. The Evidence of Burial Practices”, στο St. Gimatzidis, M. Pieniazec και S. Mangalolu-Votruba (επιμ.), *Archaeology across Past and Present Borders. Fragmentation, Transformation and Connectivity in the North Aegean and the Balkans during the Late Bronze and Early Iron Age, Oriental and European Archaeology* 9, 159-186.
- Chemsseddoha, A.Z. 2014: “Quelques observations sur les thématiques funéraires en Macédoine à l’âge du Fer: le cas de la nécropole de Vergina.”, *Pallas* 94, 63-86.

Διαθέσιμο διαδικτυακά στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<https://journals.openedition.org/pallas/1560?lang=en>

Chemsseddoha, A.Z. 2017: “New Perspectives on the Burial Customs in Macedonia during the Early Iron Age, στο Mazarakis-Ainian, A. και Alexandridou, A. και Charalambidou, X. (επιμ.) *Regional Stories Towards a New Perception of the Early Greek World. Acts of an International Symposium in Honour of Professor Jan Bouzek*, Volos 18–21 June 2015. Volos, 381-394.

Chemsseddoha, A.Z. 2020: “Connections between the Balkans and the Aegean: The case of Iron Age Burial Customs in Northern Greece” στο Gavranovic M., Heilman D. και Vercik M. (επιμ.) *Spheres of Interaction: Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze/Iron Age (13th-5th Centuries BCE). Proceedings of the Conference held at the Institute of Archaeology, Belgrade 15-17 September 2017*, 253-269.

Chemsseddoha, A.Z. 2021: *Les pratiques funéraires de l'âge du Fer en Grèce du Nord: étude d'histoires regionals*. Bordeaux.

Claassen, C., 1992: *Exploring gender through archaeology. Selected papers from the Boon conference*, Madison, (Monographs in world archaeology 11).

Coldstream, J. V. 1968: *Greek Geometric Pottery: A Survey of the Ten Local Styles and their Chronology*, London.

Coldstream, J. V. 1995: “The Rich Lady of the Areiopagos and Her Contemporaries: A Tribute in Memory of Evelyn Lord Smithson,” *Hesperia* 64, 391-403.

Conkey, M.W., Spector J.D. 1984: “Archaeology and the study of gender”, στο Schiffer M.B. (επιμ.), *Advances in archaeological method and theory* 7. New York, 1-38.

Conkey, M.W. και J.W. Gero, 1991: “Tensions, pluralities, and engendering archaeology. An introduction to women in prehistory”, στο Gero J.W. και Conkey M.W. (επιμ.), *Engendering archaeology. Women and prehistory*. Oxford, 3-30.

Crielaard, J.P. 2009: “The Ionians in the Archaic period. Shifting identities in a changing world”, στο T. Derks και N. Roymans (επιμ.), *Ethnic Constructs in Antiquity*. Amsterdam, 37-84.

Crielaard, J.P. 2016: “Living heroes: metal urn cremations in Early Iron Age Greece, Cyprus and Italy” στο Gallo F. (επιμ.) *Omero: quaestiones disputata (Ambrosiana Graecolatina 5)*, 43-78.

Delamard, J., Mariaud, O., 2007: “Le silence des tombes. Masculin et féminin dans la documentation archéologique funéraire en Grèce géométrique et archaïque”, στο V. Sebillotte Cuchet και N. Ernoult (επιμ.), *Problème du genre en Grèce ancienne*, Publications de la Sorbonne. Paris, 65-82.

Diaz-Andreu, M. 2005: “Gender Identity” στο Diaz-Andreu M., Lucy S. και Babic S. (επιμ.) *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status ethnicity and religion*. London, 13-42.

Dempsey, K. 2022: *Gender and Archaeology*. Oxford Bibliographies in Anthropology. New York.

Geller, P. L. 2005: “Skeletal analysis and theoretical complications”, *World Archaeology* 37 (4), 597–609.

Geller, P. 2009: “Identity and Difference: Complicating Gender in Archaeology”, *Annual Review of Anthropology* 38, 65-81.

Georganas, I. 2009: “Dying in Early Iron Age Thessaly” στο *Από την Προϊστορία στη σύγχρονη εποχή, Πρακτικά 2^{ης} Αρχαιολογικής συνάντησης για τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα 2003-2005*. Βόλος, 195-205.

Gero, J.M. 1991: “Genderlithics: women’s roles in stone tool production” στο Gero J. και Conkey M. (επιμ.), *Engendered Archaeology: Women in Prehistory*. Oxford, 163-193.

Gilchrist, R. 1999: *Gender and Archaeology: Contesting the Past*. London.

Gilchrist, R. 2019: “The Archaeology of Sex and Gender” στο Cunliffe B., Cosden C. και Joyce R. (επιμ.) *The Oxford Handbook of Archaeology*, 1029-1047.

Ghisleni, L., Jordan, A. και Fiocoprile, E., 2016: “Introduction to ‘Binary Binds’: Deconstructing Sex and Gender Dichotomies”, *Archaeological Practice Journal of Archaeological Method and Theory* 23, 765-787.

Ekengren, F. 2013: “Contextualising grave goods” στο Tarlow S. και Stutz L.N. (επιμ.) *The Oxford Handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford, 173-192.

Fahlander, F. 2012: “Facing Gender, Corporeality, Materiality, Intersectionality and Resurrection” στο Back Danielsson I.M και Thedéen S. (επιμ.), *To Tender gender: the Pasts and Futures of Gender Research*. Stockholm, 137–152.

Fotiadis, M. 2001: “Imagining Macedonia in Prehistory, ca. 1900–1930”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 14/2, 115-135.

Gimatizidis S. 2017: “Big Women and the Gender Conflict in the Early Iron Age: A View from Greece and its Northern Periphery”, στο Keller C. και Winger K. (επιμ.), *Frauen an der Macht? Neue interdisziplinäre Ansätze zur Frauen und Geschlechterforschung für die Eisenzeit Mitteleuropas*. Bonn, 207-269.

Hall, J.M. 1997: *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge.

Hammond, N.G.L. 1972: *A History of Macedonia*, Volume I, Oxford.

Heurtley, W. A. 1939: *Prehistoric Macedonia*. Cambridge.

Hitchcock L., Nikolaidou M. 2013: “Gender in Greek and Aegean Prehistory” στο D. Bolger (επιμ.), *A Companion to Gender Prehistory*, Chichester, 502-525.

Hjørungdal, T. 1994: “Poles Apart: Have there been any Male and Female Graves?” *Current Swedish Archaeology* 2, 141-148.

Houby-Nielsen, S. 1992: “Interaction between Chieftains and Citizens? VIIIth century BC Burial Customs in Athens”, *ActaHyp*, 4, 343-363.

Insoll, T. 2007: *The Archaeology of Identities: A Reader*. London.

Joyce, R. A. 2005: “Archaeology of the body”, *Annual Reviews in Anthropology* 34, 139-158.

Joyce, R. A. 2008: *Ancient bodies, ancient lives: sex, gender and archaeology*, New York.

- Kilian, K. 1975: «Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria», *PZ* 50, 9-140.
- Knapp, B. 1998: “Who’s come a long way, baby?”, *Archaeological Dialogues* 2, 91-106.
- Kokkinidou, D. 2009: “Feminism and Greek Archaeology: An Encounter Long Over-Due” στο Katerina Kopaka (επιμ.), *FYLO: Engendering Prehistoric “Stratigraphies” in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an International Conference, University of Crete, Rethymno, 2-5 June 2005* (Aegaeum 30), 25-37.
- Kopaka, K. 2009: *FYLO: Engendering Prehistoric “Stratigraphies” in the Aegean and the Mediterranean. Proceedings of an International Conference, University of Crete, Rethymno, 2–5 June 2005* . Aegaeum 30. Liège.
- Langdon S., 2003: “Views of Wealth, a Wealth of Views: Grave Goods in Iron Age Attica” στο Lyons D. και Westbrook R. (επιμ.), *Women and Property in Ancient Near Eastern and Mediterranean Societies*. Cambridge, 1-27.
- Luce, J. M. 2007: “Géographie funéraire et identités ethniques dans le monde grec à l’âge du fer”, στο Luce, J. M. και Rico C. (επιμ.) *Identités ethniques dans le monde grec antique. Actes du Colloque International de Toulouse organisé par le CRATA 9–11 Mars 2006, Pallas* 73. Toulouse, 39-51.
- Kotsakis, K. 1998: “The Past is Ours: images of Greek Macedonia”, στο Meskell L. (επιμ.), *Archaeology Under Fire: Nationalism, Politics, and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*. London and New York, 44-67.
- Liston M.A., Papadopoulos J. 2004: “The «Rich Athenian Lady» Was Pregnant: The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered”, *Hesperia* 73, 7-38.
- Luce, J.-M., 2007: “Géographie funéraire et identités ethniques à l’Âge du fer en Grèce”, *Pallas* 73, 39-51.
- Matic, U., 2024: “Gender and Queer Archaeology” στο Nikita, E. και Rehren, T. (επιμ.) *Encyclopedia of Archaeology*, 2nd Edition, London, 342-357.

- Mazarakis-Ainian, A. 1997: "From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)" *SIMA* 122, Jonsered.
- Mazarakis-Ainian, A. 2006: "The archaeology of *basileis*" στο Deger-Jalkotzy S. και Irene S. Lemos (επιμ.) *Ancient Greece. From the Mycenaean palaces to the age of Homer*. Edinburgh, 181-212.
- McHugh, F. 1999: *Theoretical and quantitative approaches to the study of mortuary practice*. Oxford.
- Meskell, L.M., Joyce, R. 2003: *Embodied Lives: Figuring Ancient Egypt and the Classic Maya*. London.
- Mitrevski, D. 1991: *Dedeli. Early Iron Age Necropolis in the Lower Vardar Basin*. Skopje.
- Mitrevski, D. 2006 «Genesis of the Iron Age Culture in Macedonia», *Folia Archaeologica Balkanica* 1, 85-96.
- Montón-Subías, S. 1998: "Maintenance Activities, Technological Knowledge and Consumption Patterns: A View of Northeast Iberia (2000-500 Cal BC)", *Journal of Mediterranean Archaeology*, 11, 53-80.
- Moral, E. 2016: "Qu(e)rying sex and gender in archaeology: a critique of the "third" and other sexual categories", *Journal of Archaeological Method and Theory* 23(3), 788-809.
- Morris, I. 1987: *Burial and ancient society: the rise of the Greek city-state*. Cambridge University Press.
- Morris, S. P., Papadopoulos J. K. 2004: "Of Granaries and Games: Egyptian Stowaways in an Athenian Chest," στο A. P. Chapin (επιμ.) *XAPIΣ. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, (Hesperia Suppl.33). Princeton, 225-242.
- Musgrave, J. 2005: "Appendix A: An anthropological assessment of the inhumanations and the cremations from the Early Iron Age cemetery at Torone" στο Papadopoulos J. (επιμ.) *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, 243-316.

Nelson, S.M., 2005: “Gender Archaeology” στο Renfrew C. και Bahn P. (επιμ.) *Archaeology: The Key Concepts*. London, 95-99.

Nikolaidou, M., Kokkinidou, D., 2007: “Epos, History, Meta-History in Aegean Bronze Age Studies” στο Morris S. και Laffineur R. (επιμ.) *EPOS: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA, the J. Paul Getty Villa, 20–23 April 2006*, 35 – 48, Liège.

Pabst-Dörrer, S. 2007: “Zur sozialen Implikation der früheisenzeitlichen Frauentrachten von Vergina in Zentralmakedonien”, *Blečić*, 643-656.

Papadopoulos, J. K. 1993: “To Kill a Cemetery: The Athenian Kerameikos and the Early Iron Age in the Aegean” *Journal of Mediterranean Archaeology* 6/2, 175-206.

Papadopoulos, J. K. 1996: “Euboians in Macedonia? A Closer Look”, *OJA* 15, 151-181.

Papadopoulos, J. K. 2005: *The Early Iron Age Cemetery at Torone: Excavations Conducted by the Australian Archaeological Institute at Athens in Collaboration with the Athens Archaeological Society*, Los Angeles.

Pape, E., Ialongo N. 2024: “Error or Minority? The Identification of Non-binary Gender in Prehistoric Burials in Central Europe”, *Cambridge Archaeological Journal*, 34, 43-63.

Parker Pearson, M. 1999: “The powerful dead: relationships between the living and the dead”, *Cambridge Archaeological Journal* 3, 203-229

Parker Pearson, M. 2003: *The Archaeology of Death and Burial*, Sutton Publishing.

Polignac, F. de 2007: “Sexe et genre dans les rites funéraires grecs: quelques aperçus”, στο L. Baray, P. Brun, και A. Testard (επιμ.), *Pratiques funéraires et sociétés. Nouvelles approches en archéologie et en anthropologie sociale*. Dijon, 351-358.

Popham, M.R. Lemos I.S. 1996: “Lefkandi III: the Toumba Cemetery. The Excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-4”, *BSA Suppl.* 29, Oxford.

Qviller, B. 1981: "The dynamics of the Homeric society", *SymbOsl* 56. Oslo, 109-155.

Rhomiopoulou, K., Kilian-Dirlmeier I. 1989. "Neue Funde aus der eisenzeitlichen Hügelnekropole von Vergina, Griechisch Makedonien", *PZ* 64, 1, 86-151.

Rey, L. 1917-1919: "Observations sur les premiers habitats de la Macédoine recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient, 1916-1919 (région de Salonique)", *BCH*, 41-43.

Rey, L. 1932: "Bohemica (Bohemitsa)", *Albania*, 4, 40-61.

Robb, J., Harris, O. J., 2018: "Becoming gendered in European prehistory: was Neolithic gender fundamentally different?" *American Antiquity* 83, 128-147.

Sahlins, M. 1963: "Poor Man, Rich Man, Big Man, Chief; Political Types in Melanesia and Polynesia", *Comparative Studies in Society and History* 5, 285-303, Cambridge.

Saripanidi, V. 2017: "Constructing Continuities with a "Heroic" Past. Death, Feasting and Political Ideology in the Archaic Macedonian Kingdom", στο Tsingarida, A. και Lemos, I. S. (επιμ.) *Constructing Social Identities in Early Iron Age and Archaic Greece. Études d'Archéologie* 12. Brussels, 73-135.

Saripanidi, V. 2020: "Genre, status social et pouvoir dans la Macédoine archaïque", στο Algrain, I. (επιμ.) *Archéologie du genre. Construction sociale des identités et culture matérielle*. Brussels, 73-109.

Saripanidi, V. 2024: "Power Structures and Death Rituals in Archaic Lower Macedonia," στο Gavranović M., Heilmann D., Verčič M. και Ardjanliev P. (επιμ.) *The Mechanism of Power: The Bronze and Iron Ages in Southeastern Europe, Proceedings of the 3rd PeBA Conference held in Ohrid, 25–28 May 2022*, 81-104.

Schmidt, R.A., Voss, B. L. 2001: *Archaeologies of Sexuality*. London, Routledge.

Scott, J. W. 1986: Gender: "A Useful Category of Historical Analysis", *American Historical Review* 91, 1035-75.

Shields, S.A.: "Gender. An Intersectionality Perspective", *Sex Roles: A Journal of Research*, 59, 301-311.

- Smithson, E.L. 1968: "The Tomb of a Rich Athenian Lady, ca 850 B.C." *Hesperia* 37, 1968, 77-116.
- Snodgrass, A.M. 1971: *The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries BC*, Edinburgh.
- Sofaer-Derevenski, J. 1997: "Linking gender and age as social variables", *Ethnographisch-Archäologischen Zeitschrift*, 38, 1-12.
- Sofaer-Derevenski, J. 2000: "Rings of life: the role of early metalwork in mediating the gendered life course," *World Archaeology* 31, 389-406.
- Sofaer, J., Sørensen, M. L. S., 2013: "Death and Gender" στο L. Nilsson Stutz και Tarlow S. (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford University Press, 527-541.
- Sørensen, M. L. S. 2000: *Gender Archaeology*, Cambridge
- Sørensen, M. L. S. 2006: "The Archaeology of Gender" στο Bintliff J. (επιμ.) *A Companion to Archaeology*, 75-91.
- Stratton, S. 2016: "Seek and You Shall Find": How the Analysis of Gendered Patterns in Archaeology Can Create False Binaries: A Case Study from Durankulak", *Journal of Archaeological Method and Theory*, 23, 788–812.
- Strömberg, A. 1993: *Male or Female?: A Methodological Study of Grave Gifts as Sex-indicators in Iron Age Burials from Athens*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, University of Gothenburg.
- Talalay, L. 2000: "Archaeological Ms-Conceptions: Contemplating Gender and Power in the Greek Neolithic" στο Donald M. και Hurcombe L. (επιμ.), *Representations of Gender from Prehistory to the Present*. London, 3-16.
- Testart, A. 2004: "Deux politiques funéraires. Dépôt ou distribution", στο L. Baray (επιμ.), *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques. Actes de la table ronde de Glux-en-Glenne, Juin 2001*. Glux-en-Glenne, 303-316.
- Triantaphyllou, S., 1998α: "An Early Iron Age Cemetery in Ancient Pydna, Pieria: What Do the Bones Tell Us?" *BSA* 93, 353-364.

Triantaphyllou, S., 1998β: “Prehistoric cemetery populations from Northern Greece: a breath of life for the skeletal remains”, στο K. Branigan (επιμ.) *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1*. Sheffield, 150-164.

Triantaphyllou, S., 2001: *A Bioarchaeological Approach to Prehistoric Cemetery Populations from Western and Central Greek Macedonia*, Bar International Series 976.

Turek, J. 2013: “Age and gender identities in European Copper Age: an anthropological perspective”, *Indian Anthropologist* 43, 73-86.

Valdès Guía, M. 2012: *La Formación de Atenas. Gestación, nacimiento y desarrollo de una polis*, Zaragoza.

van Gennep, A. 1960: *The Rites of Passage* (μτφρ. Vizedom M. B. – Caffee G. L.), London.

Voss, B.L. 2006: “Engendered Archaeology: Men, Women, and Others” στο Hall M. και Silliman S.W. (επιμ.) *Historical Archaeology*, 107-127.

Voutsaki, S. 2005: “Age and gender in the southern Greek mainland, 2000 - 1500 BC”, *Ethnographisch-Archäologische Zeitung* 46, 339-363.

Wardle, K.A. 1997: “The Prehistory of Northern Greece: A Geographical Respective from the Ionian Sea to the Drama Plain”, στο *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, (Παράρτημα Μακεδονικών 7)*. Θεσσαλονίκη, 509-536.

Whitley, J. 1991α: *Style and Society in Dark Age Greece. The Changing Face of a Pre-literate Society 1100–700 BC*, Cambridge.

Whitley, J. 1991β: “Social diversity in Dark Age Greece”, *BSA* 86, 341-365.

Whitley, J. 1996: “Gender and Hierarchy in early Athens. The Strange Case of the Disappearance of the Rich Female Grave”, *Anthropologie des mondes grecs anciens* 11, 209-232.

Whitley, J. 2002: "Objects with attitude: biographical facts and fallacies in the study of Late Bronze Age and Early Iron Age warrior graves", *Cambridge Archaeological Journal* 12, 217-232.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αγελαράκης, Α.Π., 2012: «Απόκρυφοι ψίθυροι από τον μνημειακό τάφο Μ στην Ορθή Πέτρα Ελεύθερνας: Συνεισφορά της ανθρωπολογικής έρευνας», στο Σταμπολίδης Ν. και Γιαννοπούλου Μ. (επιμ.), "Πριγκίπισσες" της Μεσογείου στην αυγή της ιστορίας. Αθήνα, 189-204.

Αδάμ-Βελένη, Π. 2008: «Από το βασίλειο της Μακεδονίας στην επαρχία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», στο Αδάμ-Βελένη Π. (επιμ.) *Τα Καλίνδοια. Μια αρχαία πόλη στη Μακεδονία*, Κατάλογος περιοδικής έκθεσης. Θεσσαλονίκη.

Αθανασίου, Α. 2006: *Φεμινιστική θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα.

Ανδρέου, Στ. και Κωτσάκης Κ. 1987: «Διαστάσεις του χώρου στην κεντρική Μακεδονία. Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης» στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Ανδρόνικο*. Θεσσαλονίκη, 57-88.

Ανδρέου Στ. και Κωτσάκης Κ., 1999: «Μυκηναϊκή Παρουσία; Μυκηναϊκή Περιφέρεια; Η Τούμπα της Θεσσαλονίκης, μια θέση της εποχής χαλκού στη Μακεδονία», στο *Η περιφέρεια τον μυκηναϊκού κόσμου. Α' διεθνές διεπιστημονικό συνέδριο, Λαμία 1994*, 107-116.

Ανδρόνικος, Μ, 1969: *Βεργίνα Ι: το νεκροταφείο των τύμβων*. Αθήνα.

Ανδρόνικος, Μ, 1972: «Θυσανόεσσα», *Κέρνος, Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη*, 1-5.

Antikas, L.W., Αντίκας Θ.Γ., 2002: «Τζαμάλα IV: κοινά και τραυματικά περιστατικά σε σκελετούς της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και Πρώιμης Εποχής Σιδήρου», *AEMΘ* 16, 509-518.

Βοκοτοπούλου, Ι., 1986: *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης*, τόμοι 3. Αθήνα.

Βοκοτοπούλου, Ι., Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993: «Η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (11^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.)» στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία, Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Marché Bonsecours, Μοντρεάλ, 7 Μαΐου - 19 Σεπτεμβρίου 1993. Αθήνα.

Γιματζίδης Σ., Jung R. 2008: «Νέα στοιχεία για την Εποχή Χαλκού και Σιδήρου από την Πιερία: Κάστρο Νεοκαισάρειας 2007», *ΑΕΜΘ* 22, 211-218.

Θέμελης Π., 2000: «Μεταλλοτεχνία Μακεδονική», στο *Μύρτος. Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*. Θεσσαλονίκη, 495-517.

Hodder, I., Hutson S., 2010: *Διαβάζοντας το παρελθόν*, μτφρ Κούρκουλος Ν., Αθήνα.

Κακαμανούδης, Α. 2017: *Οργάνωση των χώρων ταφής στην αρχαία Μακεδονία. Από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως την Ελληνιστική περίοδο*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Κακολύρης, Γ. 2020: “Το φύλο ως επιτέλεση” στο Παπάνης Ε. και Μπούνα Α. (επιμ.), *Διαστάσεις της αρρενωπότητας, ήδυνεπεια*. Αθήνα, 124-140.

Καραβασιλειάδου, Ζ. 2020: *Ταφικά τοπία και τελετές στην αρχαία Μακεδονία. Νεκροταφεία και έθιμα ταφής από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως τη Μέση Ελληνιστική Περίοδο*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Καρλιάμπας Γ., Μπέσιος Μ. και Τριανταφύλλου Σ. 2004: «Νεκροταφεία της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου στη βόρεια Πιερία» στο Σταμπολίδης, Ν. και Γιαννικούρη, Α. (επιμ.) *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου*, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Αθήνα, 341-352.

Κοκκινίδου Δ., Νικολαΐδου Μ., 1993: *Η αρχαιολογία και η κοινωνική ταυτότητα του φύλου. Προσεγγίσεις στην Αιγαιακή Προϊστορία*. Θεσσαλονίκη.

Κοκκινίδου, Δ. 2012: *Οι γυναίκες στην αρχαιολογία. Ιστορίες στο ημίφως*. Αθήνα.

Κοσμά, Μ. 2012: «Η αρχόντισσα του Λευκαντιού» στο Σταμπολίδης Ν. και Γιαννοπούλου Μ. (επιμ.), *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της ιστορίας*. Αθήνα, 59-69.

Κοτταρίδη, Α. 2000: «Από τη νεκρόπολη των Αιγών στον νεολιθικό οικισμό των Περίων», *AEMΘ* 14, 527-535.

Κοτταρίδη, Α. 2001: «Τζαμάλα 1999/2000», *AEMΘ* 15, 501-507.

Κοτταρίδη, Α. 2002: «Η ανασκαφή στη Τζαμάλα Βερμίου το 2001. Μεγάλα έργα και αρχαιότητες», *AEMΘ* 16, 501-508.

Κοτταρίδη, Α. 2004: «Θέση Τζαμάλα Βερμίου», *ΑΔ* 56-59, *Χρονικά Β΄3* (Μακεδονία-Θράκη), 419-426.

Κοτταρίδη, Α. 2009: «Η ορεινή Ημαθία στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου (11ος-7ος αι. π.Χ.)», στο Δρούγου Σ., Ευγενίδου Δ., Κριτζάς Χ., Καλτσάς Ν., Πέννα Β., Τσούρτη Η., Γαλάνη-Κρίκου Μ. και Ράλλη Ε. (επιμ.) *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ: Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*. Αθήνα, 215-225.

Κοτταρίδη, Α. 2012: «Η Αρχόντισσα του Τάφου ΑΖVΠ των Αιγών», στο Σταμπολίδης Ν. και Γιαννοπούλου Μ. (επιμ.), *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της ιστορίας*. Αθήνα, 71-81.

Λαμπροθανάση, Ε., Παπαγιάννη Ε., 2001: «Νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης», *AEMΘ* 15, 263-270.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2014: «Η αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου. Απολογισμός και προοπτικές», στο Στεφανή, Ε., Μερούσης Ν. και Α. Δημουλά 2014 (επιμ.), *1912-2012. Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012*. Θεσσαλονίκη, 153-178.

Μίλκα, Ε., Παπαγεωργοπούλου Χ., 2004: «Ανθρωπολογική μελέτη του σκελετικού υλικού της Νέας Φιλαδέλφειας», στο Γραμμένος Δ. και Τριανταφύλλου Σ. (επιμ.) *Ανθρωπολογικές μελέτες από τη Βόρεια Ελλάδα*, 271-555.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β., 1998: «Νέα Φιλαδέλφεια. Ανασκαφική έρευνα στην «τράπεζα» και στο νεκροταφείο Εποχής Σιδήρου», *AEMΘ* 12, 259-268.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2004: «Νέα Φιλαδέλφεια», στο Γραμμένος Δ. και Τριανταφύλλου Σ. (επιμ.) *Ανθρωπολογικές μελέτες από τη Βόρεια Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη, 265-269.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β.. 2008: «Νέα Φιλαδέλφεια. Οικιστικές εγκαταστάσεις και νεκροταφεία στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης», στο Αικατερινίδης Γ. (επιμ.) *Αρχαιολογικές τροχιδορομήσεις από τη Θεσσαλονίκη στον Πλαταμόνα*. Αθήνα, 24-69.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2008: *Χάλκινα κοσμήματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β.. 2012: «Ο διπλός πέλεκυς στο νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας», *Δινήσσσα, Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, 471-480.

Μπέλλας, Ι.Ν., 2018: *Τόξα, βέλη και φαρέτρες στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ευδόπουλος, Ι. 2018. «Οι Μακεδόνες στα ανατολικά του Αξιού», στο Τσιγαρίδα Μπ. και Σ. Νανόγλου (επιμ.), *Πριν από τη Μεγάλη Πρωτεύουσα, Πρακτικά Ημερίδας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας, 12 Απριλίου 2016*. Θεσσαλονίκη, 73-80.

Παντερμαλής Δ., 1997: *Δίον. Αρχαιολογικός χώρος και Μουσείο*. Αθήνα.

Παπαγγελή, Κ. 2012: «Η Ιέρεια (;) του Τάφου της Ίσιδος» στο Σταμπολίδης Ν. και Γιαννοπούλου Μ. (επιμ.), *“Πριγκίπισσες” της Μεσογείου στην αυγή της ιστορίας*. Αθήνα, 104–115.

Πέτσας, Φ. 1961/62. «Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνης (1960-61)», *ΑΔ* 17, Α΄, Μελ., 218-288.

Πουλάκη-Παντερμαλή Ε., 2013: *Μακεδονικός Όλυμπος: Μύθος, Ιστορία, Αρχαιολογία*. Θεσσαλονίκη.

Σαββοπούλου, Θ. 1988: «Νέα στοιχεία από το νεκροταφείο του Παλαιού Γυναικόκαστρου», *ΑΕΜΘ* 2, 219-229.

Σαββοπούλου, Θ. 1994: «Καραθοδωρέικα», στο *ΑΕΜΘ* 8, 253-262.

Σαββοπούλου, Θ. 2001: «Παλαιό Γυναικόκαστρο. Το νεκροταφείο των «περιβόλων», στο Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την*

Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Συμποσίου. Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999. Αθήνα, 169-186.

Σαββοπούλου, Θ., 2004: «Η Περιοχή του Αξιού στην Εποχή του Σιδήρου», στο Σταμπολίδης, Ν. και Γιαννικούρη, Α. (επιμ.) *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 307-316.

Σαββοπούλου, Θ. 2007: «Απ' Αξιού ευρύ ρέοντος Αξιού, ου κάλλιστον ύδωρ επικίδναται αίαν», *Αρχαία Μακεδονία VII*. Θεσσαλονίκη, 605-624.

Σαραγά, Ν. 2012: « Η Ταφή της Εύπορης Αθηναίας», στο Σταμπολίδης Ν. και Γιαννοπούλου Μ. (επιμ.), *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της ιστορίας*. Αθήνα, 88-103.

Σκαρλατίδου, Ε., 1999: «Θέρμη», *ΑΔ* 54, 532-536.

Σκαρλατίδου, Ε., 2007: *ΘΕΡΜΗ. Το αρχαίο νεκροταφείο κάτω από τη σύγχρονη πόλη*. Αθήνα.

Σκιάς Α., 1898: «Παναρχαία Ελευσινιακή Νεκρόπολις», *ΑΕ*, 29-122.

Σουρέφ, Κ. 2011: *Τοπογραφικά και αρχαιολογικά κεντρικής Μακεδονίας*. Θεσσαλονίκη.

Σταμπολίδης, Ν. Χ., 2012: «Ελευθερνα. Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας. Ταφές κτηρίου Μ» στο Σταμπολίδης Ν. και Γιαννοπούλου Μ. (επιμ.), *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της ιστορίας*. Αθήνα, 205-233.

Τιβέριος, Μ. 2017: «Εποχή του Σιδήρου (1050-480 π.Χ.)» στο Βλαχόπουλος Α. και Τσιαφάκη Δ. (επιμ.) *Αρχαιολογία. Μακεδονία και Θράκη*. Αθήνα, 46-55.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 2001: «Καύσεις νεκρών στην Άκανθος» στο Σταμπολίδης Ν. Χ. (επιμ.) *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*. Αθήνα, 345-358.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 2004: «Η Άκανθος στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στο Σταμπολίδης Ν.Χ. και Γιαννικούρη Α. (επιμ.) *Το Αιγαίο στην Πρώιμη*

Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Αθήνα, 265-276.

Φάκλαρης, Π. 1987: «Ταφή Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στη Βεργίνα», *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη, 923-934.

Χρυσοστόμου, Α. 1991: «Νεκροταφείο της Εποχής Σιδήρου στην Αγροσυκιά Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 5, 127-136.

Χρυσοστόμου, Α. 1997: «Ζώνη εποχής του Σιδήρου από την Αγροσυκιά Γιαννιτσών», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, Παράρτημα Μακεδονικών αρ. 6*, 407-417.

Χρυσοστόμου, Α. 1999: «Οι περιοχές της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας την εποχή του Σιδήρου», *Αρχαία Μακεδονία VI*, 259-280.

Χρυσοστόμου, Α. 2000: «Οι περιοχές της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας στην Εποχή Σιδήρου και τα αρχαϊκά χρόνια. Παραδείγματα ταφικών τύπων», στο Αδάμ-Βελάνη Π. (επιμ.) *ΜΥΡΤΟΣ: Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*. Θεσσαλονίκη, 229-242.

Χρυσοστόμου, Α. 2011: «Αρχαία Αλμωπία. Τα νεκροταφεία των τύμβων», στο Mazarakis-Ainian, Α. (επιμ.) *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, 14-7 June 2007*. Βόλος, 579-593.

Χρυσοστόμου, Α., 2018. «Οι περιοχές της Βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας την Εποχή του Σιδήρου (1996-2016). Τα νεότερα ευρήματα και οι στόχοι του Μέλλοντος», στο Τσιγαρίδα Μπ. και Νανόγλου Σ. (επιμ.), *Πριν από τη Μεγάλη Πρωτεύουσα, Πρακτικά Ημερίδας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας, 12 Απριλίου 2016*. Θεσσαλονίκη, 55-70.

Χρυσοστόμου, Α. 2021: *Άγρας-Έδεσσα στην Εποχή του Σιδήρου*. Έδεσσα.

Χρυσοστόμου Π., Ασλάνης Ι. και Χρυσοστόμου Α., 2007: *Αγροσυκιά, ένας οικισμός των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων*. Βέροια.

Χαβέλα, Κ. 2004: «Τεφρόχρωμη Τροχήλατη Κεραμική της Εποχής του Σιδήρου από την Τούμπα Θεσσαλονίκης» στο Ν. Χ. Σταμπολίδης, Α. Γιαννικουρή (επιμ.),

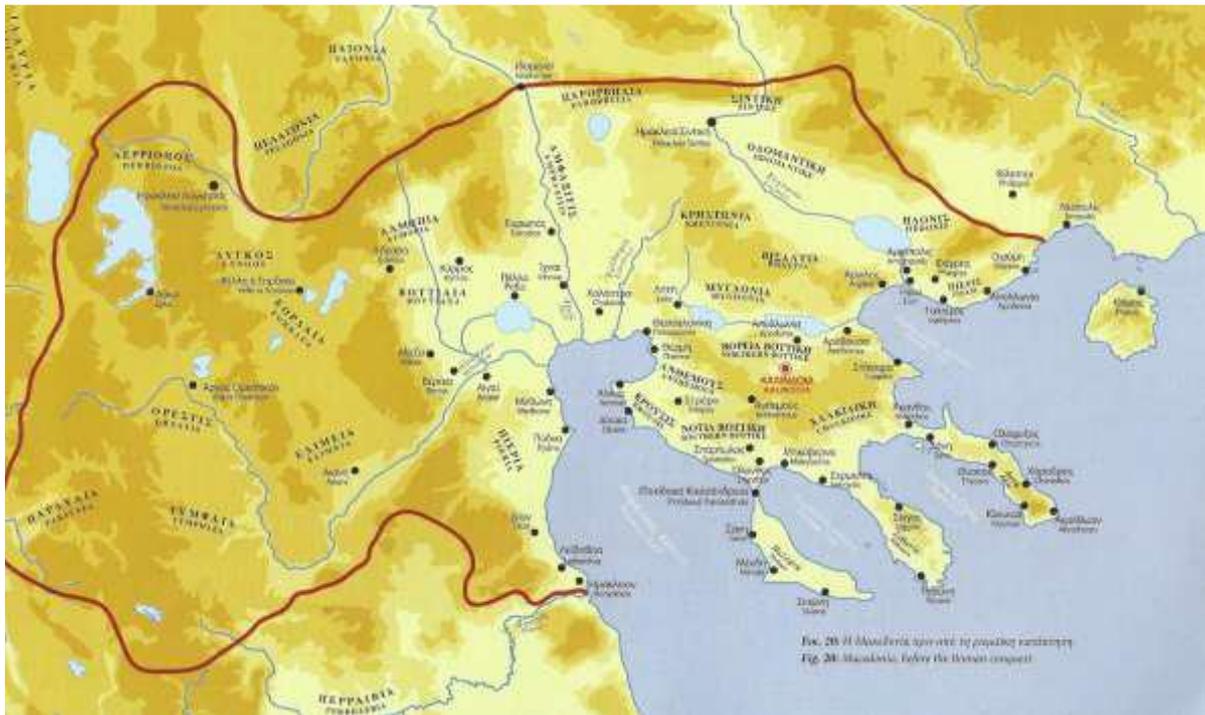
Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002. Αθήνα, 329-339.

Χαβέλα, Κ. 2007: *Η χωροχρονική διάσταση του αρχαίου πολισματος στην Τούμπα Θεσσαλονίκης. Η κεραμική ως «πιλότος» ερμηνείας*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη.

Χαβέλα, Κ. 2012: «Τα ταφικά έθιμα ως δείκτης διακοινοτικών και διαπολιτισμικών επαφών στο χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας κατά την Εποχή Σιδήρου», στο Σταμπολίδης Ν. και Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Αθανασία. Ο Άνω, ο Υπεράνω και ο Κάτω κόσμος στη Μεσόγειο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Ρόδος, 28-31 Μαΐου 2009*. Ηράκλειο, 307-322.

Χαβέλα, Κ., Σουέρεφ Κ. 2019: «Ταφικές πρακτικές της προκασσάνδρειας Θεσσαλονίκης. Το παράδειγμα του αρχαίου νεκροταφείου στην Τούμπα Θεσσαλονίκης» στο Κουντούρη Ε. και Γκαδόγλου Α. (επιμ.) *Ι. Τα νεκροταφεία: Χωροταξική οργάνωση. Ταφικά έθιμα. Τελετουργίες*. Αθήνα, 23-62.

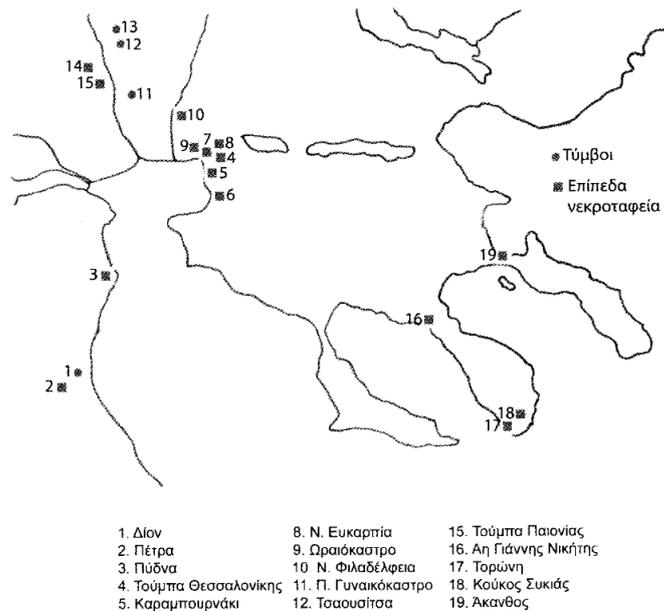
ΕΙΚΟΝΕΣ

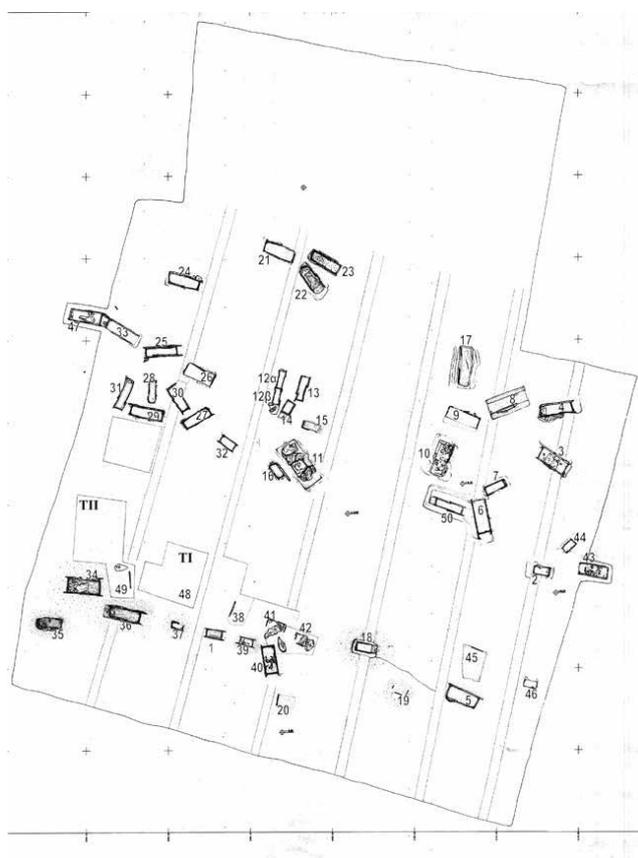
Εικόνα 1: Χάρτης με τα όρια της Μακεδονίας πριν την ρωμαϊκή κατάκτηση.

Εικόνα 2: Χάρτης με τα νεκροταφεία της ΠΕΣ στη Μακεδονία.

Εικόνα 3: Επίπεδα νεκροταφεία και νεκροταφεία τύμβων στην κεντρική Μακεδονία (Ν. Πιερίας, Θεσ/νίκης, Χαλκιδικής, Κιλκίς).

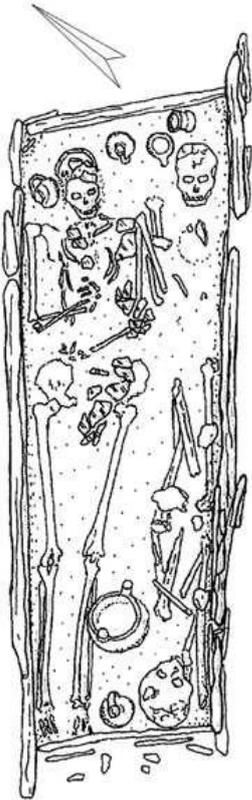
Εικόνα 4: Κάτοψη νεκροταφείου Άγια κατά την ανασκαφή του 1998.

Εικόνα 5: Άποψη των τάφων από Β. προς Ν.

Τάφος	Ενήλικοι Ανδρες	Ενήλικες Γυναίκες	Ενήλικες ταφές (αγνώστου φύλου)	Ανήλικα άτομα (έφηβοι/ παιδιά/ βρέφη)	Ταφές με λιγαστά οστά
1				+	
2				+, +	
3			+	+	
4		+			
5		+	+, +		
6	+				
7				+, +	
8					
9					
10			+, +, +		
11		+, +	+	+	
12 A				+, +, +	
12 B			+	+	
13				+	
14				+	
15				+	
16				+++	
17					
18				+, +	
19 A			+		
19 B			+		
20	++	++		+	
21	+, +	+			
22	+	+, +			
23	+	+			
24		+, +			
25			+		
26			+		
27		+	+, +		
28			+		
29	+	+, +			
30					+
31	+				
32				+	
33 A			+, +		
33 B			+		
34	+, +, +, +	+, +	+		
35					+
36		+, +	+		
37				+, +	
38					
39				+	
40		+	+		
41					
42				+, +	
43			+, +		
44				+	
45	+		+, +		
46				+	
47	+	+		+	
48		+	+		
49			+		
50		+, +, +		+	
Σύνολο	15	25	27	30	

Εικόνα 6: Ηλικιακή κατανομή πληθυσμού ανά τάφο.

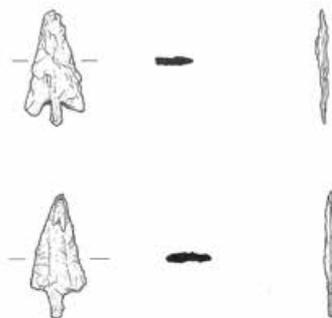
Εικόνα 7: Σχεδιαστική αναπαράσταση τάφου 27.

Εικόνα 8: Αποψη του τάφου από Ν.

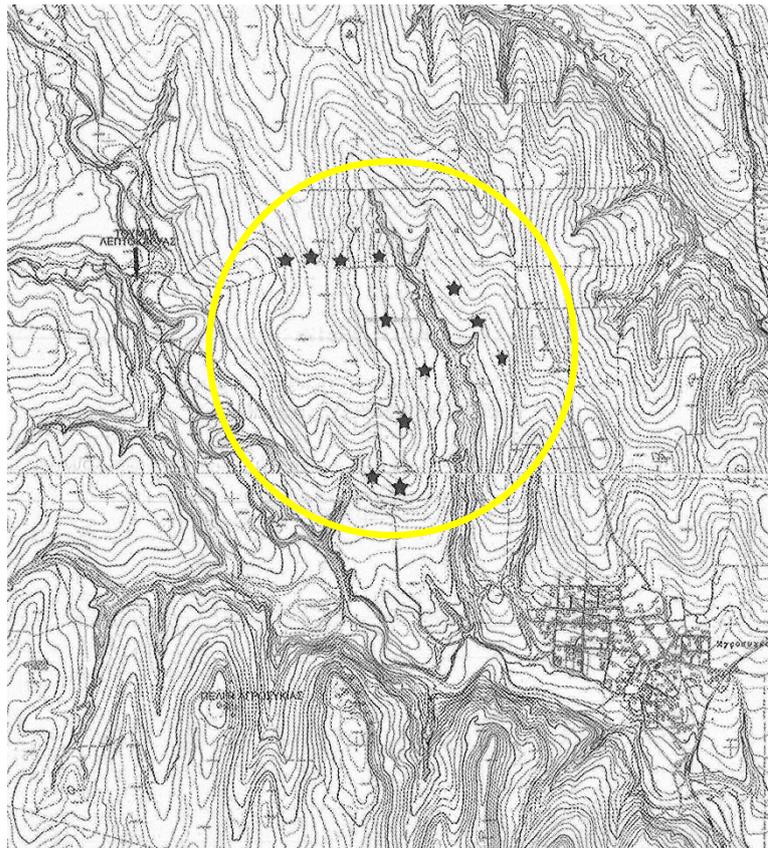
Εικόνα 9: Αποψη του τάφου από Β.

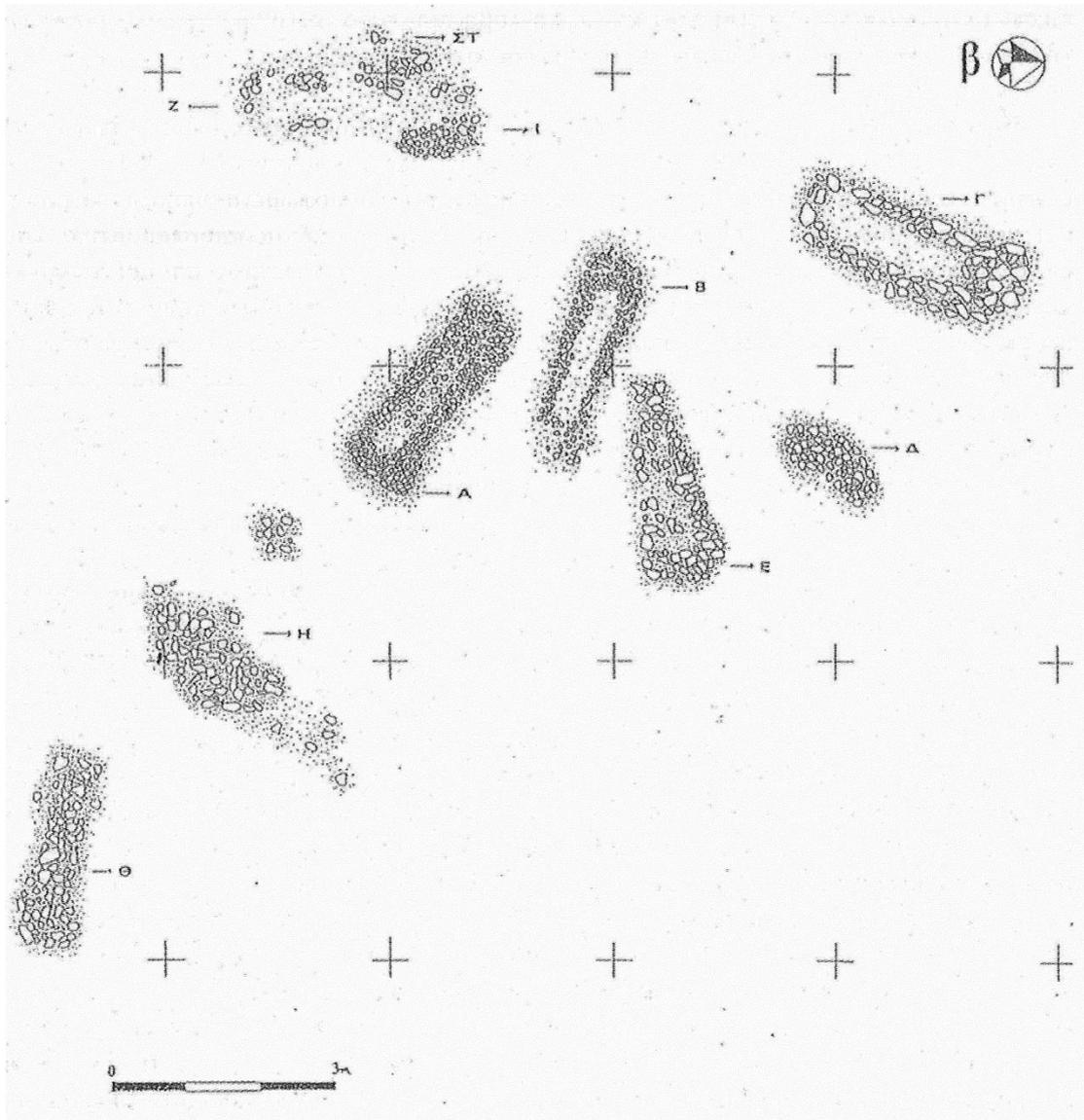
Εικόνα 10: Σιδερένιες αιχμές βελών από την ταφή Κ2.

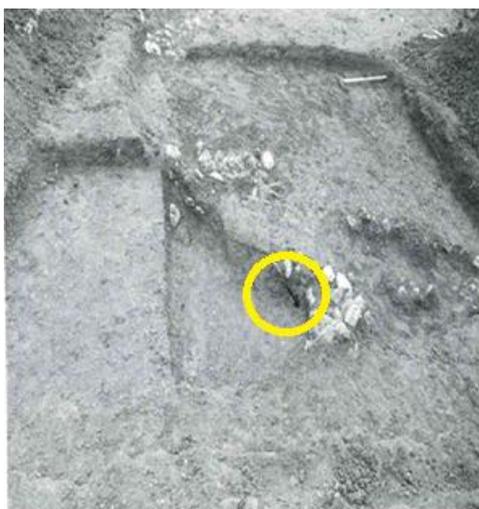
Εικόνα 11: Ο λόφος «Πελίτι» με τον αρχαίο οικισμό.

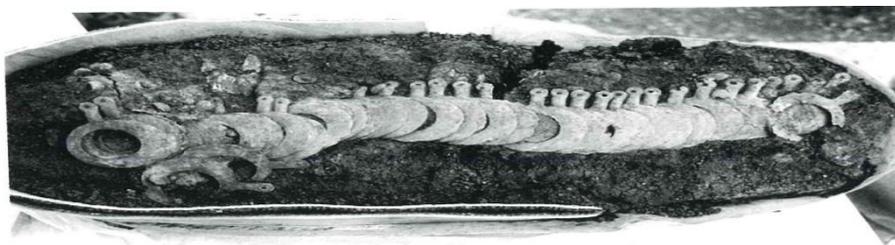
Εικόνα 12: Η περιοχή του νεκροταφείου (σημειώνεται με τους αστερίσκους) στη θέση «Αμπέλια» μεταξύ Αγροσυκιάς και Λεπτοκαρυάς.

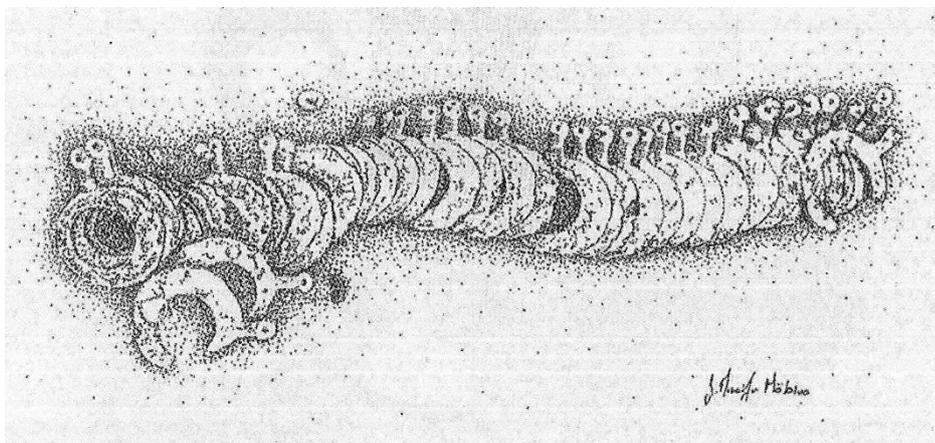
Εικόνα 13: Σχεδιαστική αποτύπωση των τάφων από τον αγρό Κοσμά Στυλιανίδη.

Εικόνα 14: Άποψη από Α. της ανασκαφής του τάφου ΣΤ, με σημειωμένη τη θέση ανεύρεσης της ζώνης.

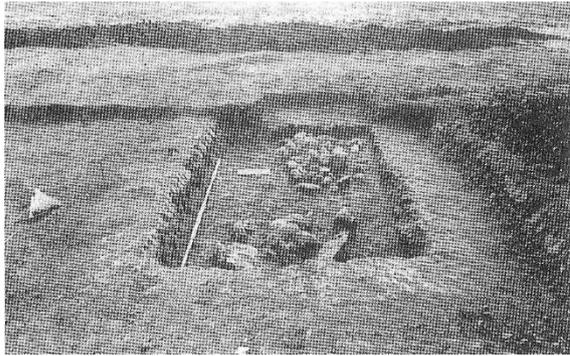
Εικόνα 15: Η χάλκινη ζώνη πριν τις εργασίες συντήρησης.

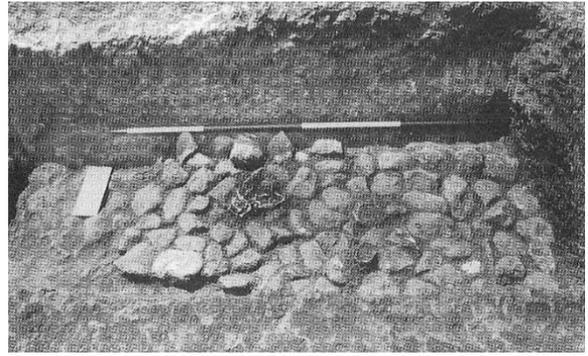
Εικόνα 16: Ελεύθερη σχεδιαστική αποτύπωση της ζώνης.

Εικόνα 17: Η ζώνη μετά την αποκατάσταση των ελασμάτων και των κομβίων.

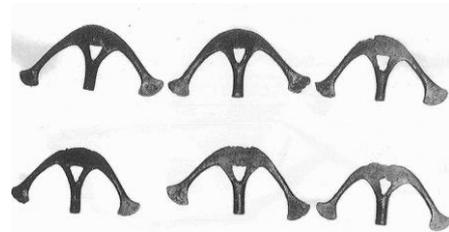
Εικόνα 18: Ο τάφος Θ.

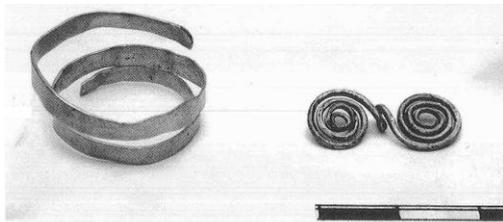
Εικόνα 19: Το δάπεδο του τάφου.

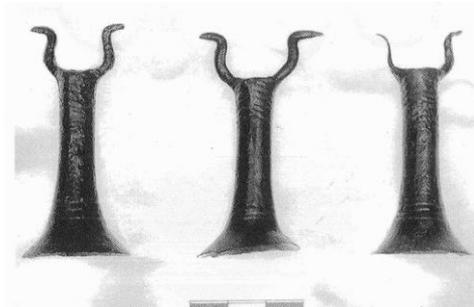
Εικόνα 20: Περιλαίμιο και χάλκινα ψέλια.

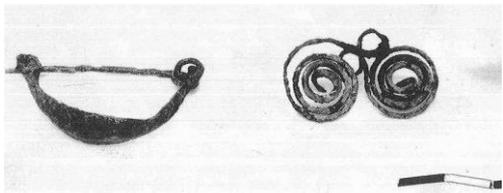
Εικόνα 23: Αγκυρόσχημα αντικείμενα.

Εικόνα 21: Σφηκωτήρας και οκτώσχημο κόσμημα κεφαλής.

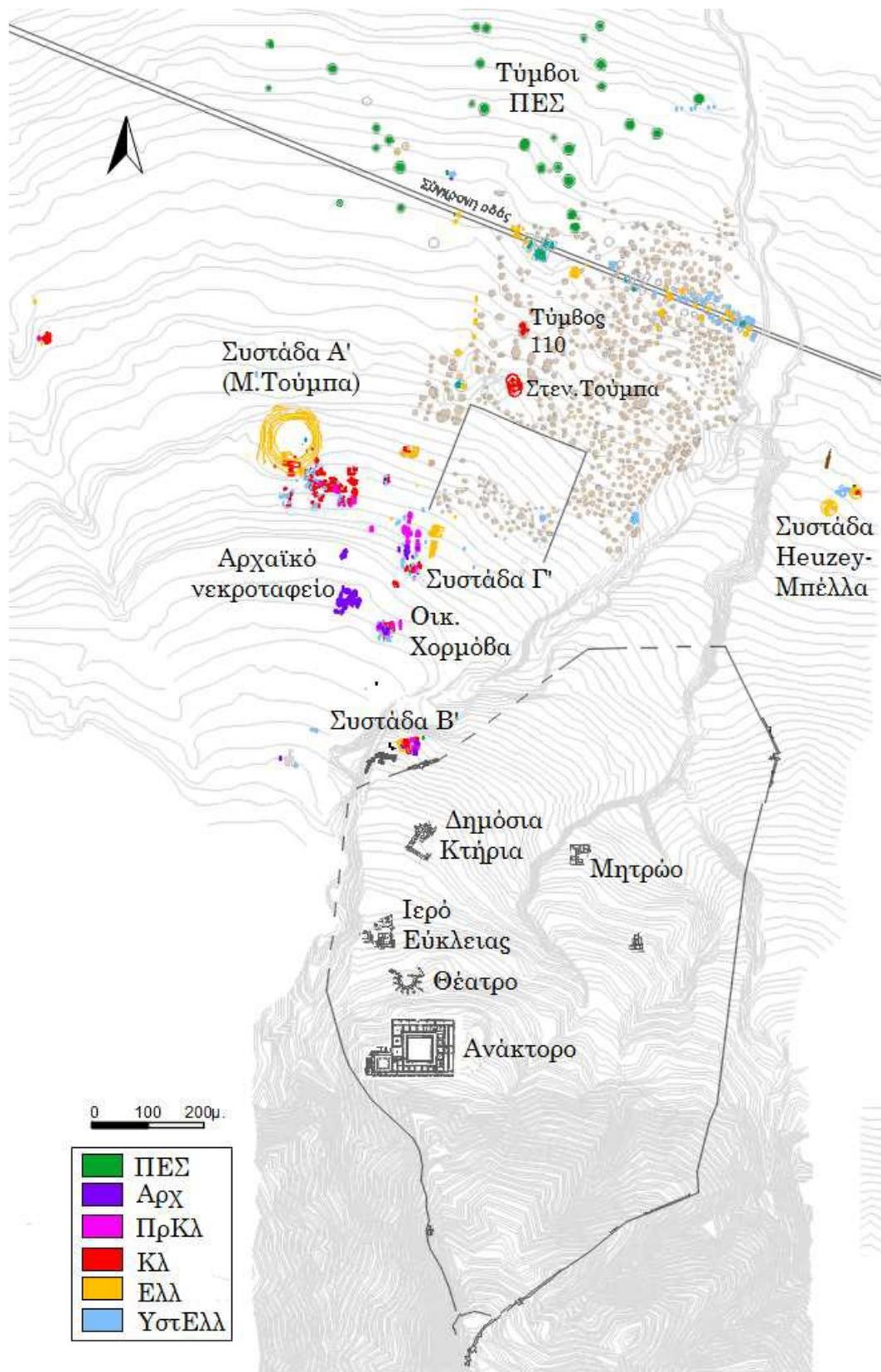

Εικόνα 24: Χάλκινα κυλινδρικά αντικείμενα.

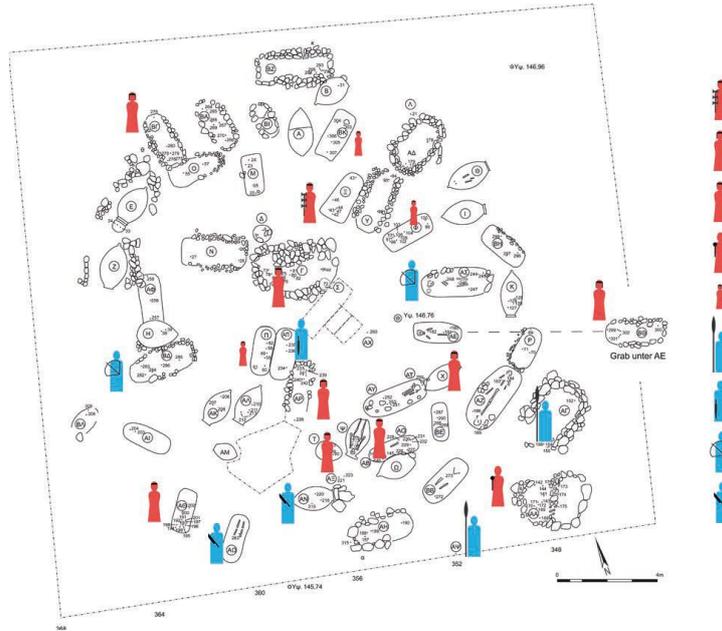

Εικόνα 22: Πόρπες κεφαλής.

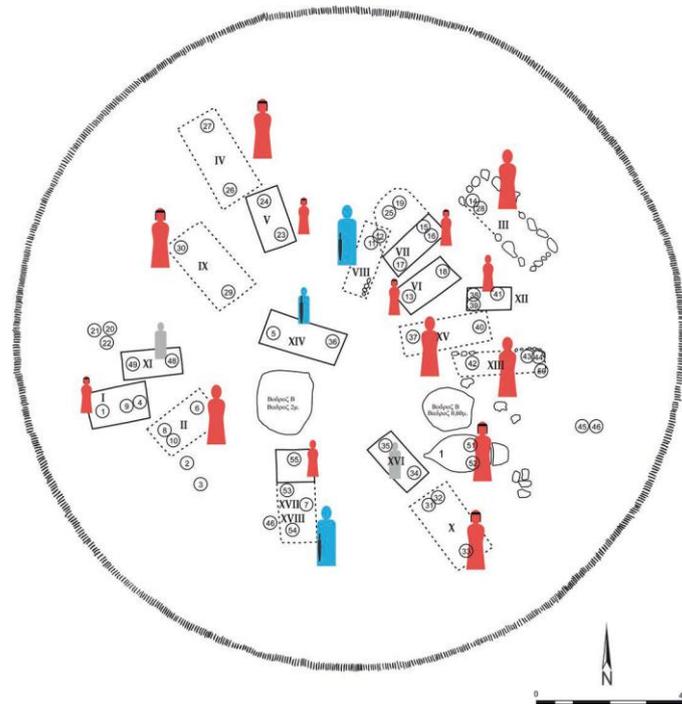

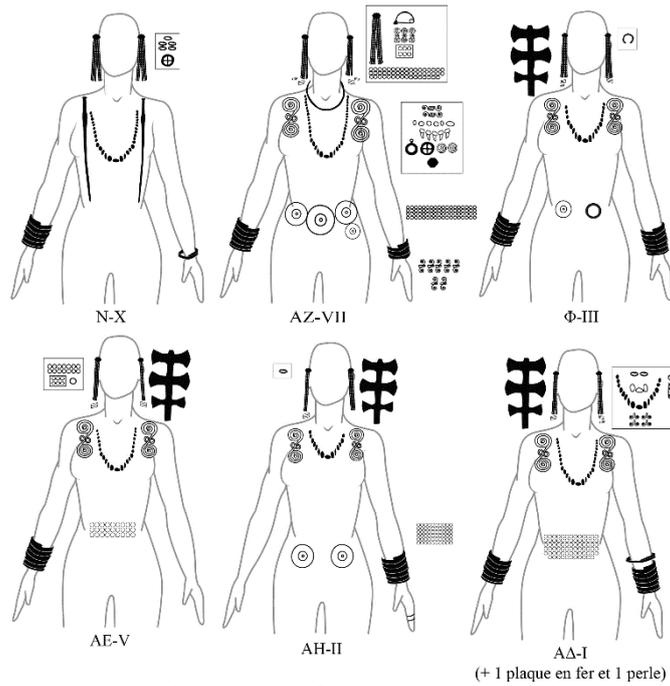
Εικόνα 27: Βεργίνα. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο με τις ταφές όλων των περιόδων.

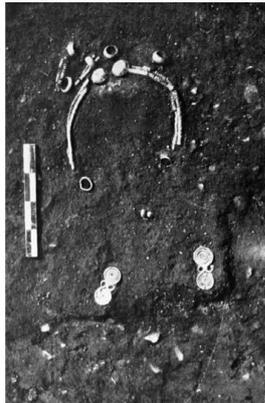
Εικόνα 28: Τύμβος LXV. Κατανομή τάφων ανά φύλο.

Εικόνα 29: Τύμβος N. Κατανομή τάφων ανά φύλο.

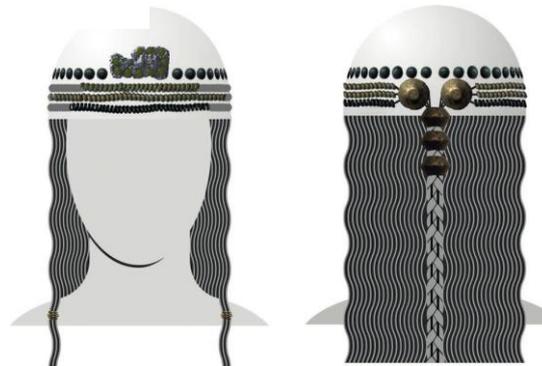
Εικόνα 30: Υποθετική σχεδιαστική αναπαράσταση της θέσης των κοσμημάτων σε γυναικείες ταφές της Βεργίνας ανάλογα με το σημείο εύρεσης τους εντός του τάφου.

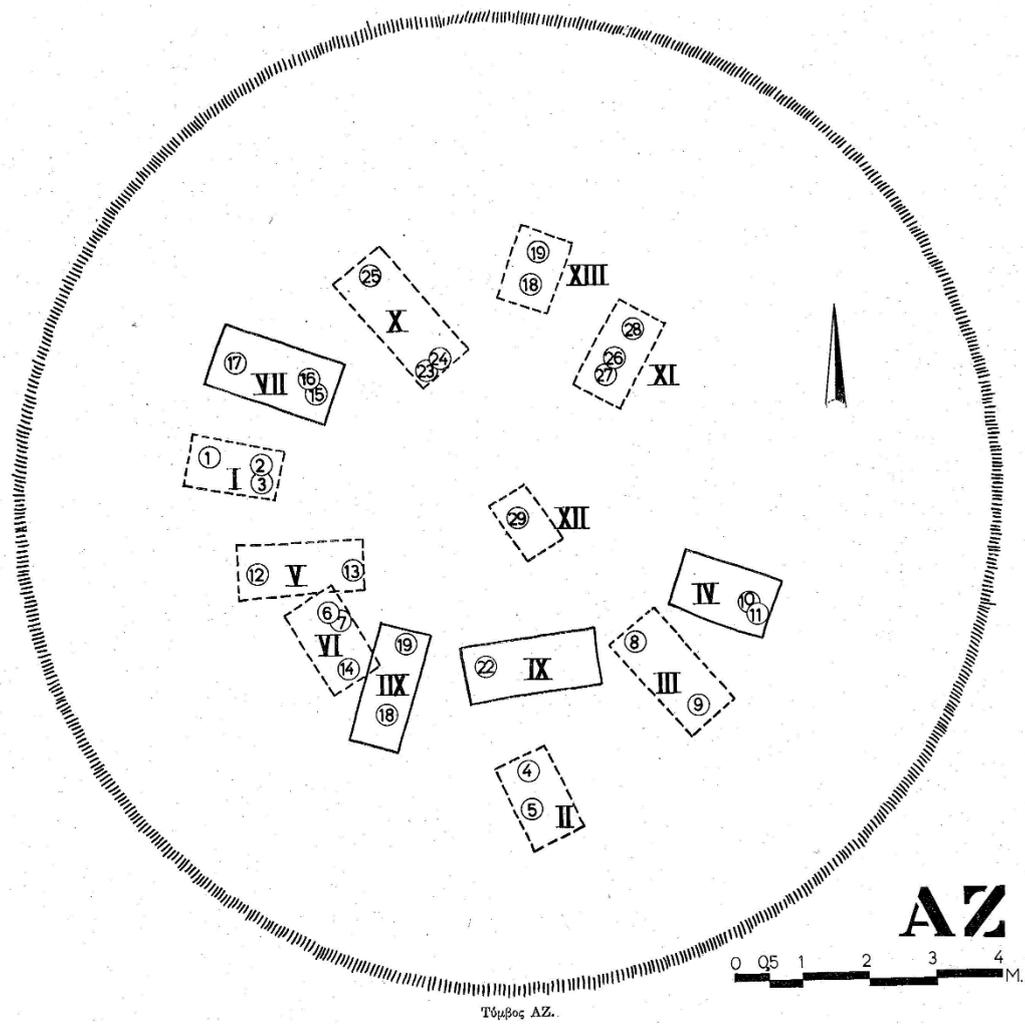
Εικόνα 31: Εξαρτήματα κεφαλόδεσμου από τάφο ΑΓV.

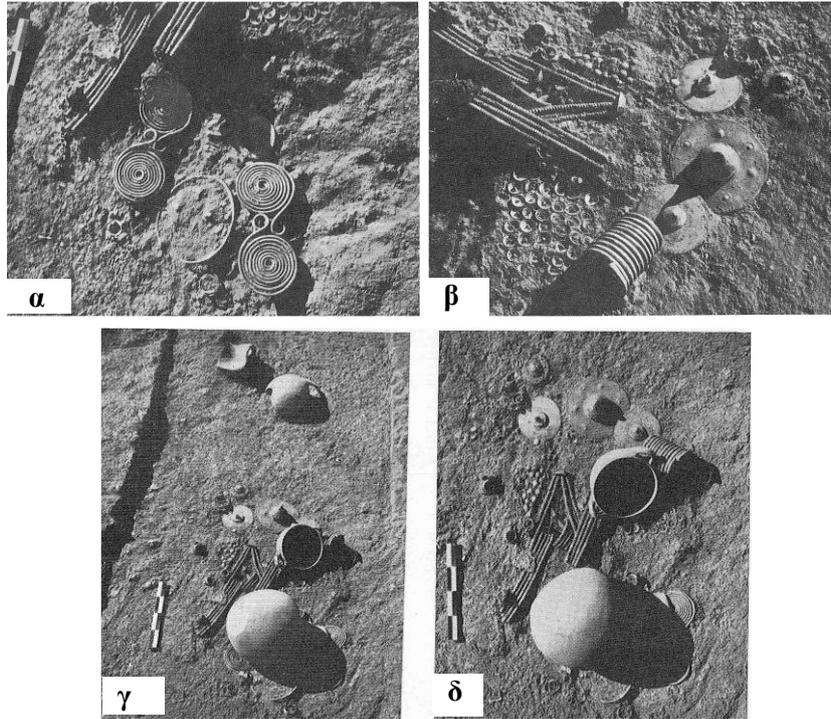
Εικόνα 32: Εξαρτήματα κεφαλόδεσμου από τάφο Γ ΙΙΙ.

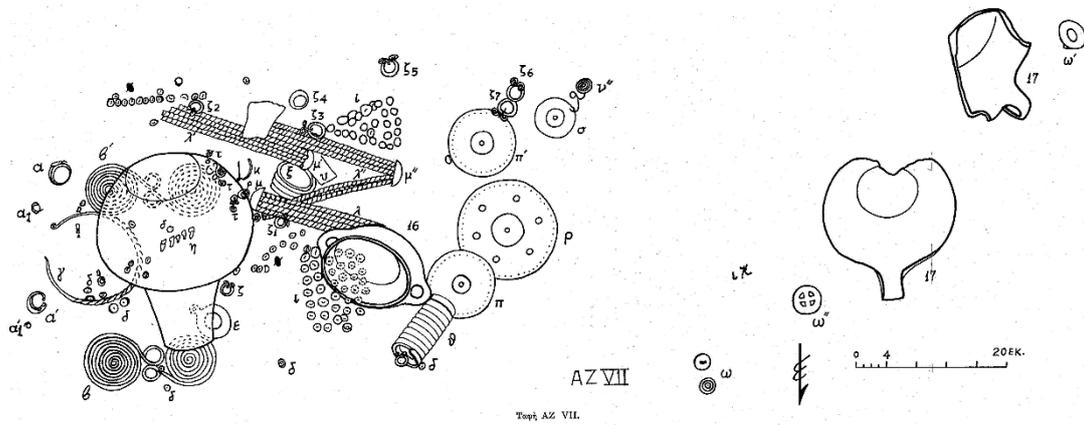
Εικόνα 33: Υποθετική σχεδιαστική αναπαράσταση κεφαλόδεσμου βάσει των εξαρτημάτων κεφαλής που βρέθηκαν στην ταφή ΑΕV.

Εικόνα 34: Κάτοψη του τύμβου ΑΖ.

Εικόνες 35α-δ: Τάφος AZV III.

Εικόνα 36: In situ σχεδιαστική απεικόνιση των κτερισμάτων της ταφής.

Εικόνα 37: Χάλκινες σύριγγες.

Εικόνα 38: Χρυσοί δακτύλιοι κόμης.

Εικόνα 39: Περιδέραιο με ψήφους από σάρδιο.

Εικόνα 40: Χάλκινο ανοικτό περιδέραιο.

Εικόνα 41: Χάλκινες οκτώσχημες πόρπες.

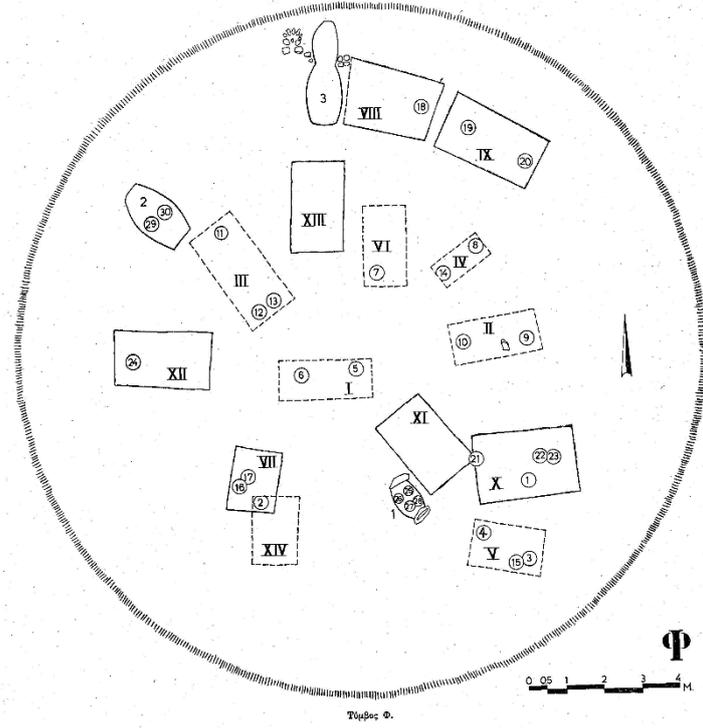
Εικόνα 42: Ομφάλια και διακοσμητικά στοιχεία ζώνης (tutuli).

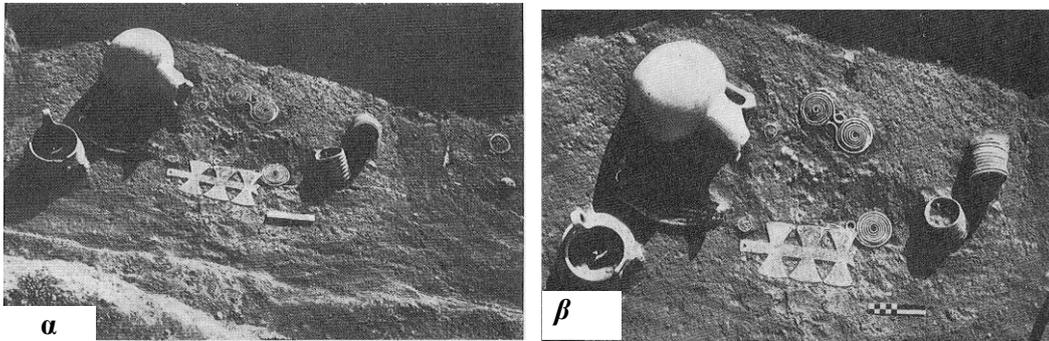
Εικόνα 43: Χάλκινα δακτυλίδια.

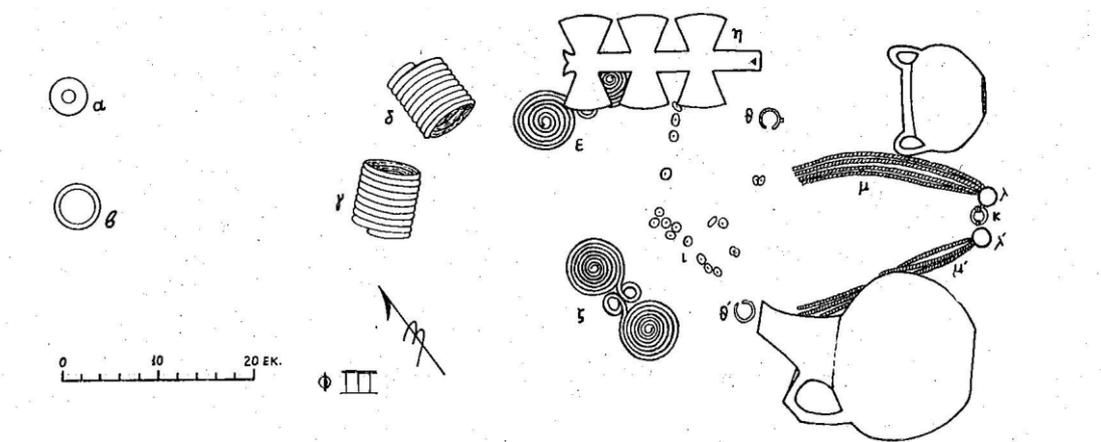
Εικόνα 44: Χάλκινος τροχός.

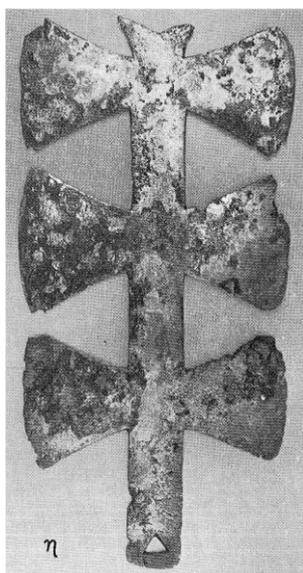
Εικόνα 45 : Κάτοψη τύμβου Φ.

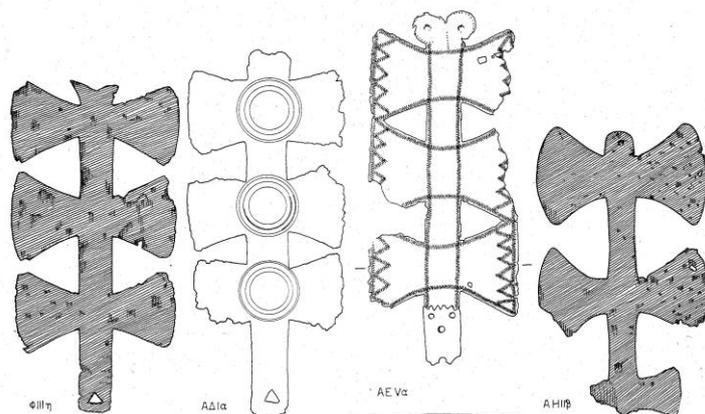
Εικόνες 46α-β : Ο τάφος Φ III.

Εικόνα 47 : In situ σχεδιαστική απεικόνιση των κτερισμάτων της ταφής.

Εικόνα 48 : Ο τρίδυμος χάλκινος πέλεκυς από την ταφή Φ III.

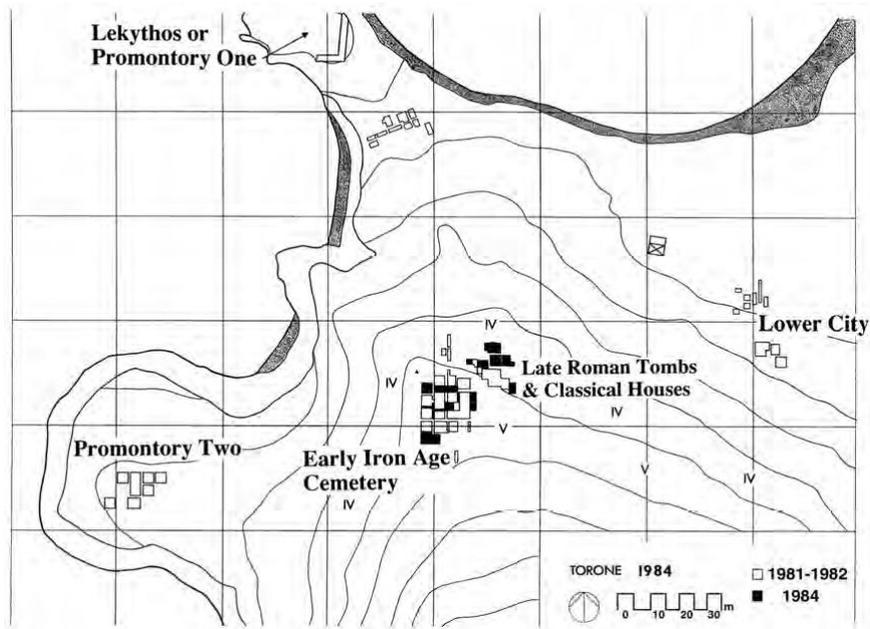
Εικόνα 49: Παραδείγματα τρίδυμων χάλκινων πελέκεων από το νεκροταφείο της Βεργίνας.

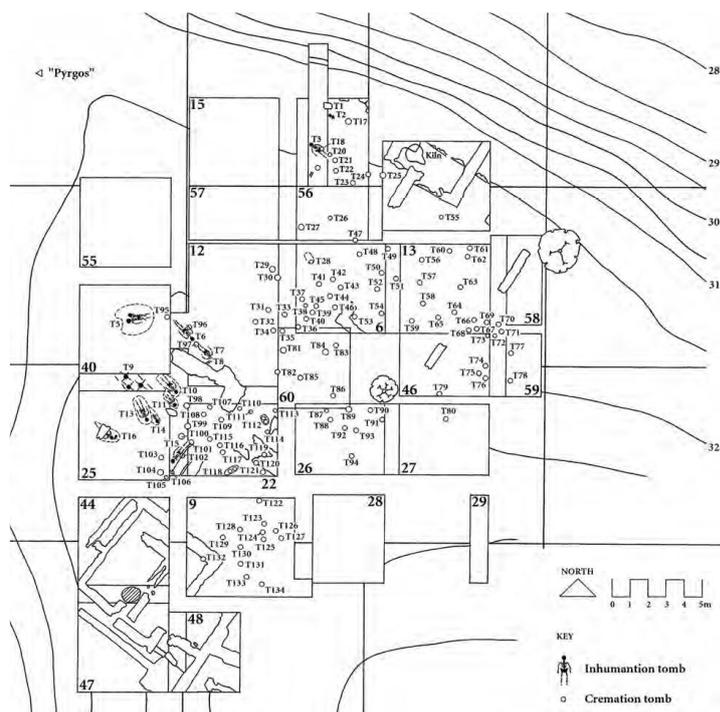
Εικόνα 50: Αεροφωτογραφία της χερσονήσου της Τορώνης.

Εικόνα 51: Οι ανασκαφικές εργασίες στο άνδηρο V.

Εικόνα 52: Τορώνη. Κάτοψη με την τοποθεσία του νεκροταφείου της ΠΕΣ και τις θέσεις των τομών του 1981–1982 και του 1984.

Εικόνα 53: Άνδρηo V. Σχέδιο του νεκροταφείου της ΠΕΣ και της αρχιτεκτονικών καταλοίπων της κλασικής περιόδου.

Εικόνα 54: Η ταφή 123.

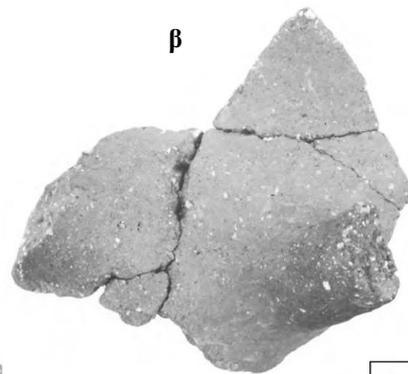
Εικόνα 55: Οστικά κατάλοιπα από την γυναικεία κάυση της ταφής.

Εικόνα 56: Οστικά κατάλοιπα του εμβρύου/νεογνού.

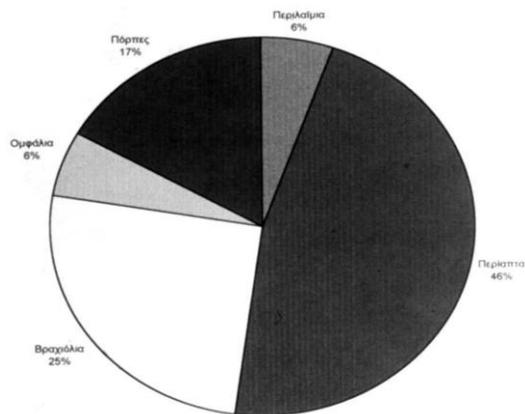
Εικόνες 57α-β: Ο τεφροδόχος αμφορέας της ταφής.

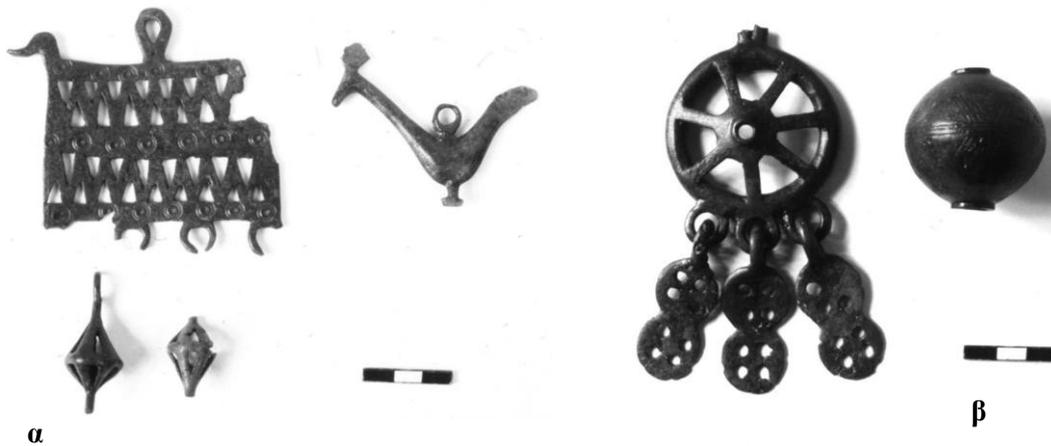
Εικόνες 58α-γ: Θραυσμένοι τριποδικοί λέβητες από την ταφή.

Εικόνα 59: Κάτοψη του νεκροταφείου της Αξιούπολης κατά την ανασκαφή του 1993.

Εικόνα 60: Ποσοτική κατανομή κοσμημάτων από τους τάφους.

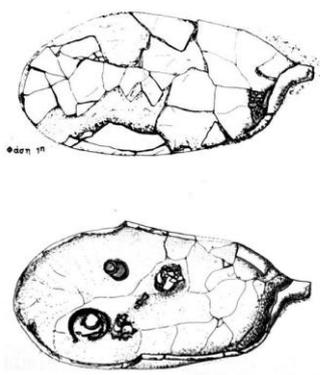
α

β

Εικόνες 10α-β: Κτερίσματα της ταφής Π4.

ΑΕΙΟΥ ΠΟΛΗ 1993
Π5

κλίμα 1:10

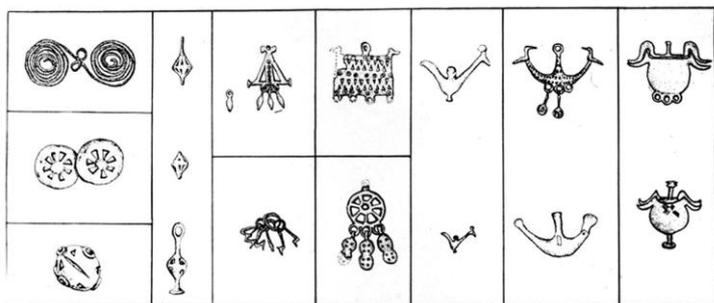

θέση 2'

Εικόνα 63: Τα κτερίσματα της ταφής Π5.

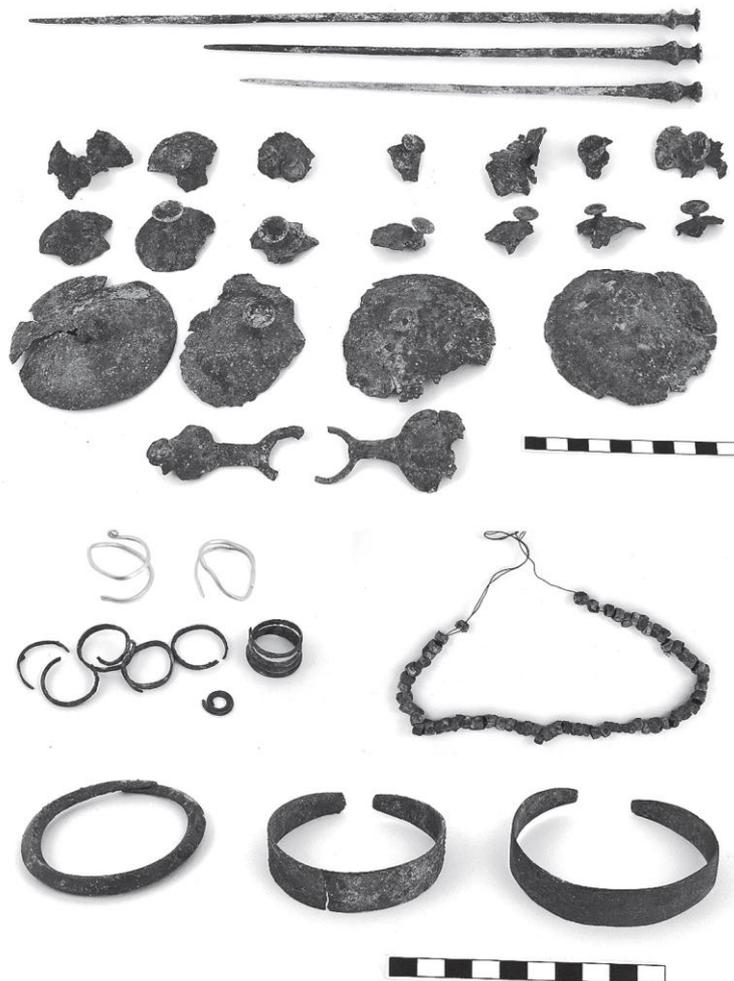
Εικόνα 62: Ο εγχυτρισμός Π5.

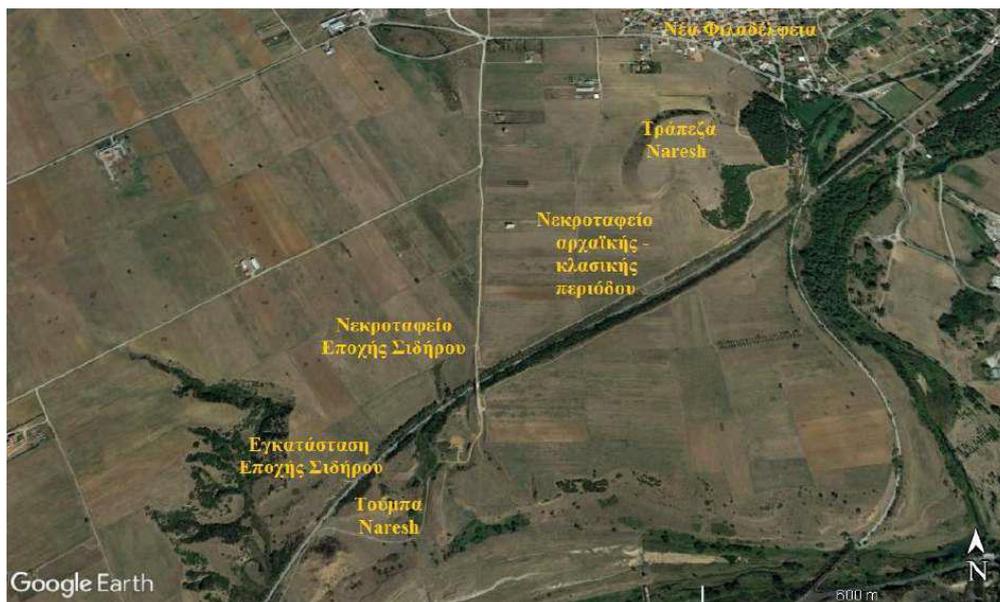
Εικόνα 64: Τύποι περιάπτων από την επαρχία Παιονίας Κιλκίς.

Εικόνα 65: Ο λόφος του Κάστρου της Νεοκαισάρειας στην Κατερίνη.

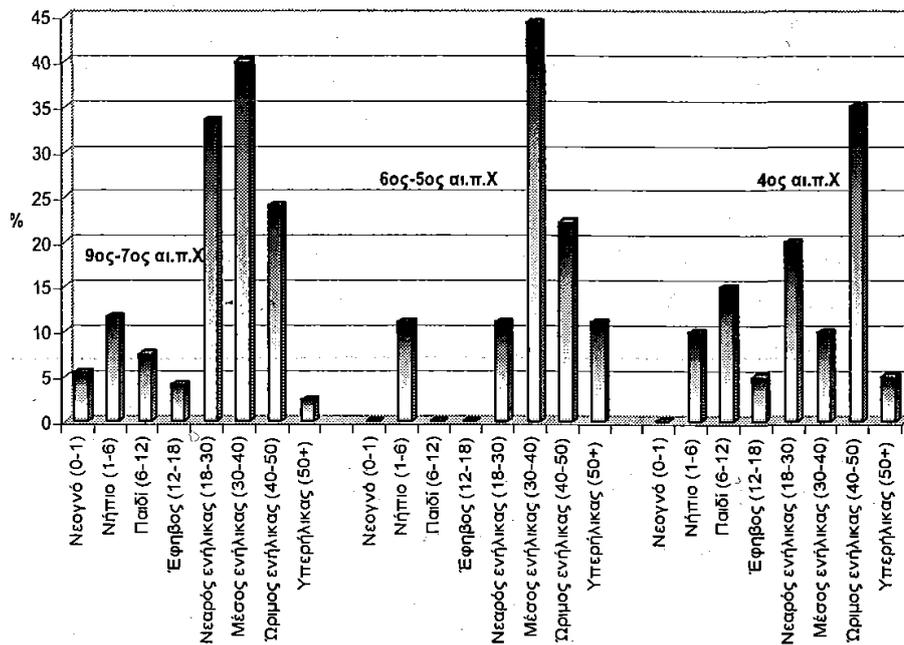
Εικόνα 66: Σύνολο χάλκινων κοσμημάτων από τον κατεστραμμένο τάφο του Μοσχοχωρίου Πιερίας.

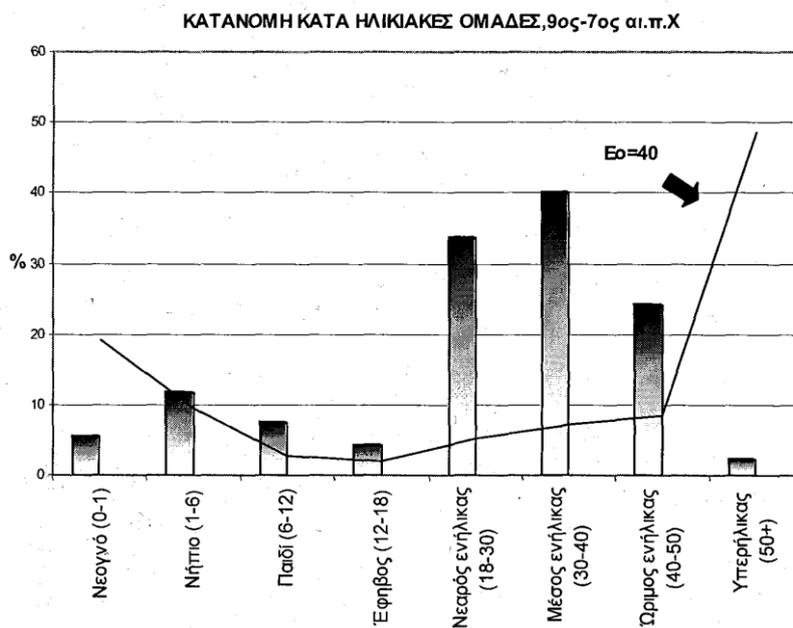
Εικόνα 67: Δορυφορική λήψη οικιστικών εγκαταστάσεων και νεκροταφείων Νέας Φιλαδέλφειας.

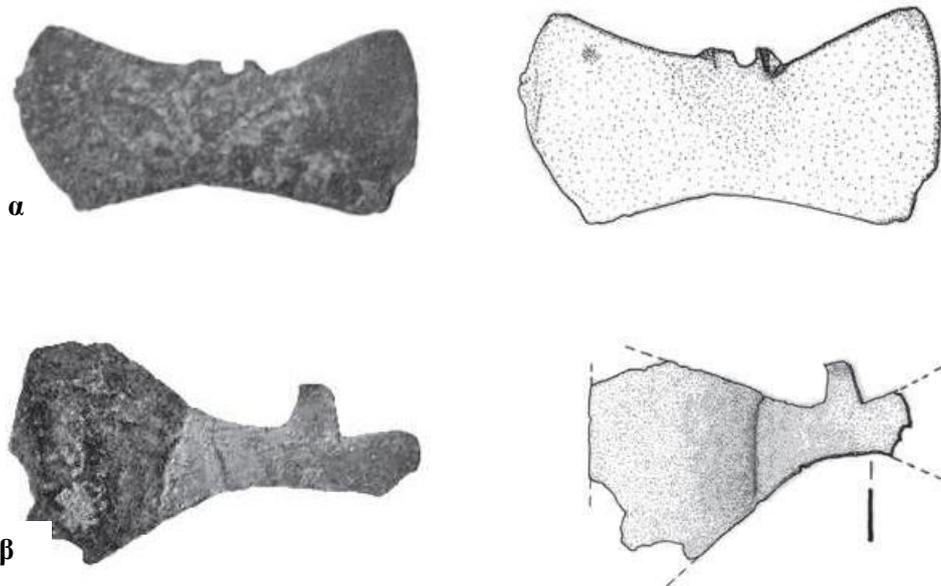
Εικόνα 68: Το κεντρικό τμήμα του νεκροταφείου της ΠΕΣ.

Εικόνα 69: Γράφημα κατανομής των νεκρών κατά ηλικιακές ομάδες.

Εικόνα 70: Γράφημα με τα ποσοστά θνησιμότητας στις ηλικιακές ομάδες 18-50.

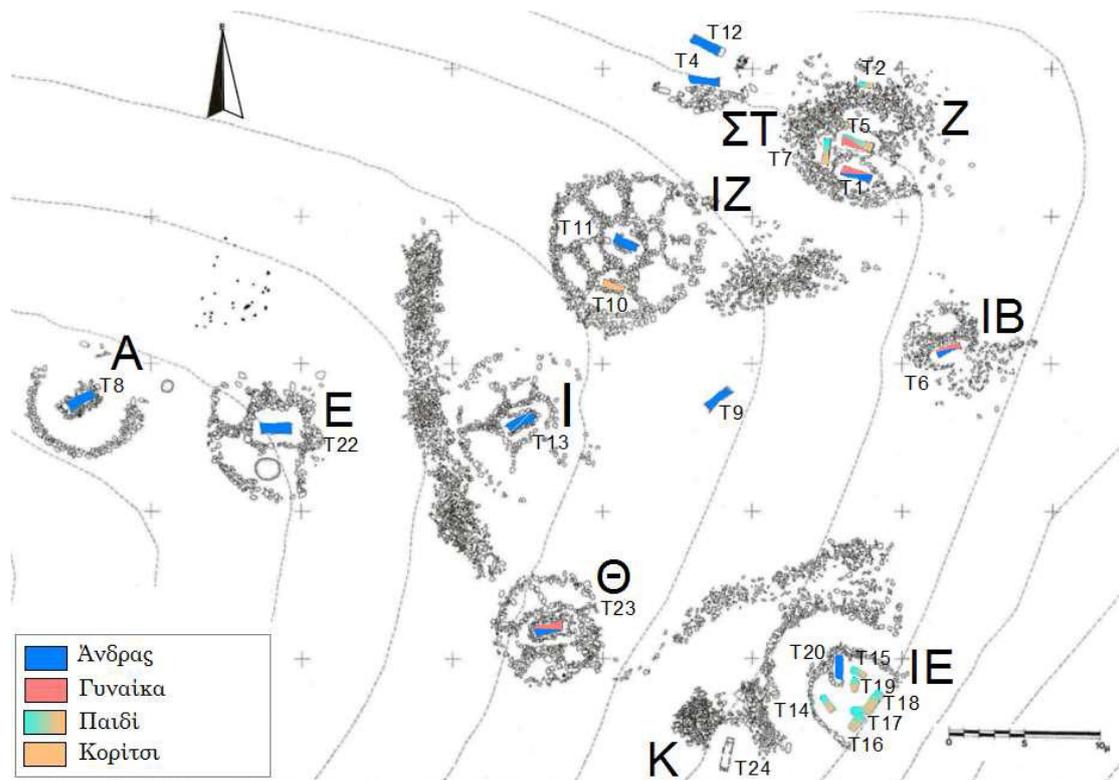
Εικόνες 71α-β: Δύο χάλκινοι διπλοί πέλεκεις από τη γυναικεία ταφή T 514.

Εικόνα 72: Νότιο τμήμα του γυναικείου κιβωτιόσημου τάφου 948 με συσσώρευση χάλκινων κοσμημάτων.

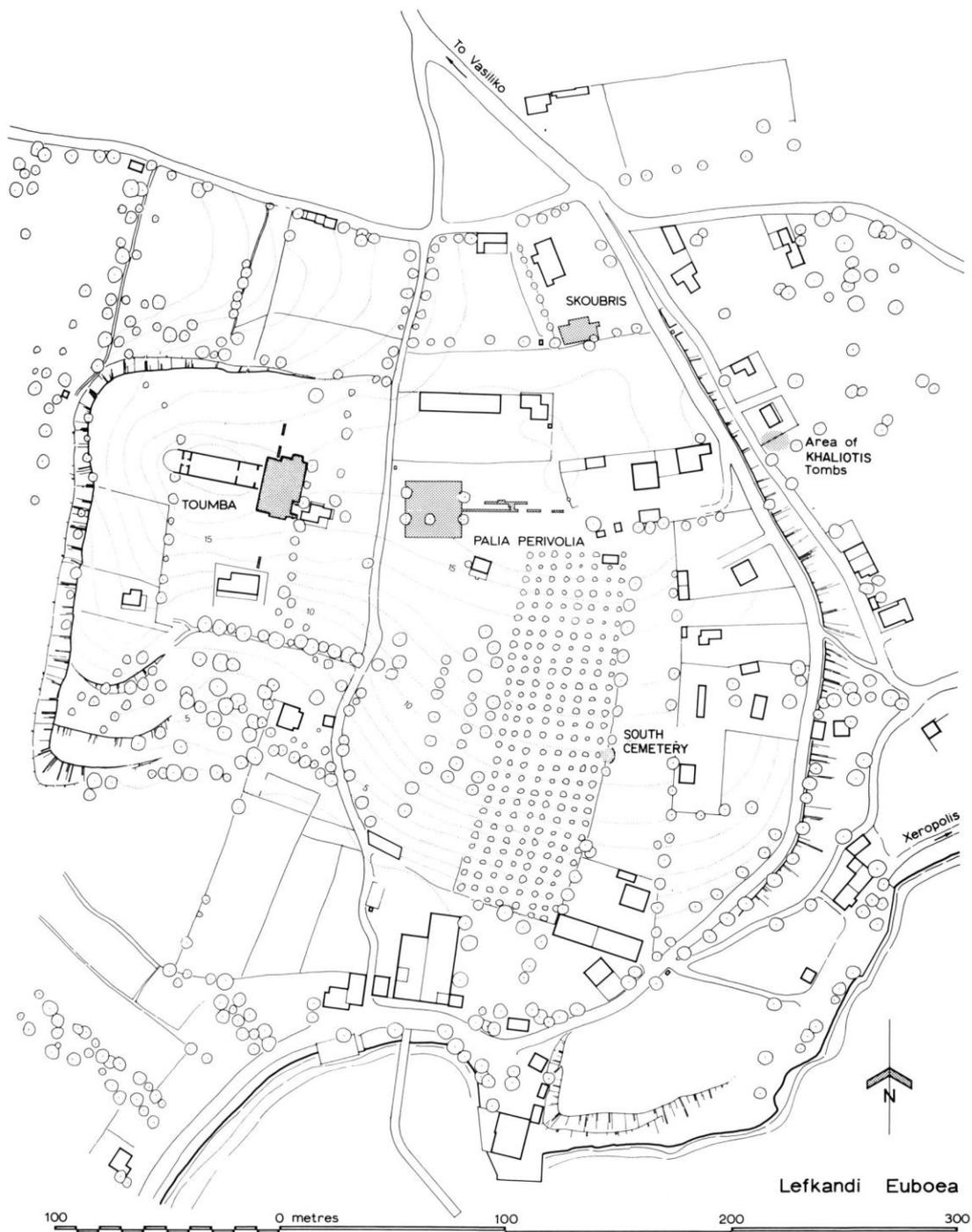
Εικόνα 73: Τζαμάλα ΙV. Αεροφωτογραφία του νεκροταφείου της ΠΕΣ.

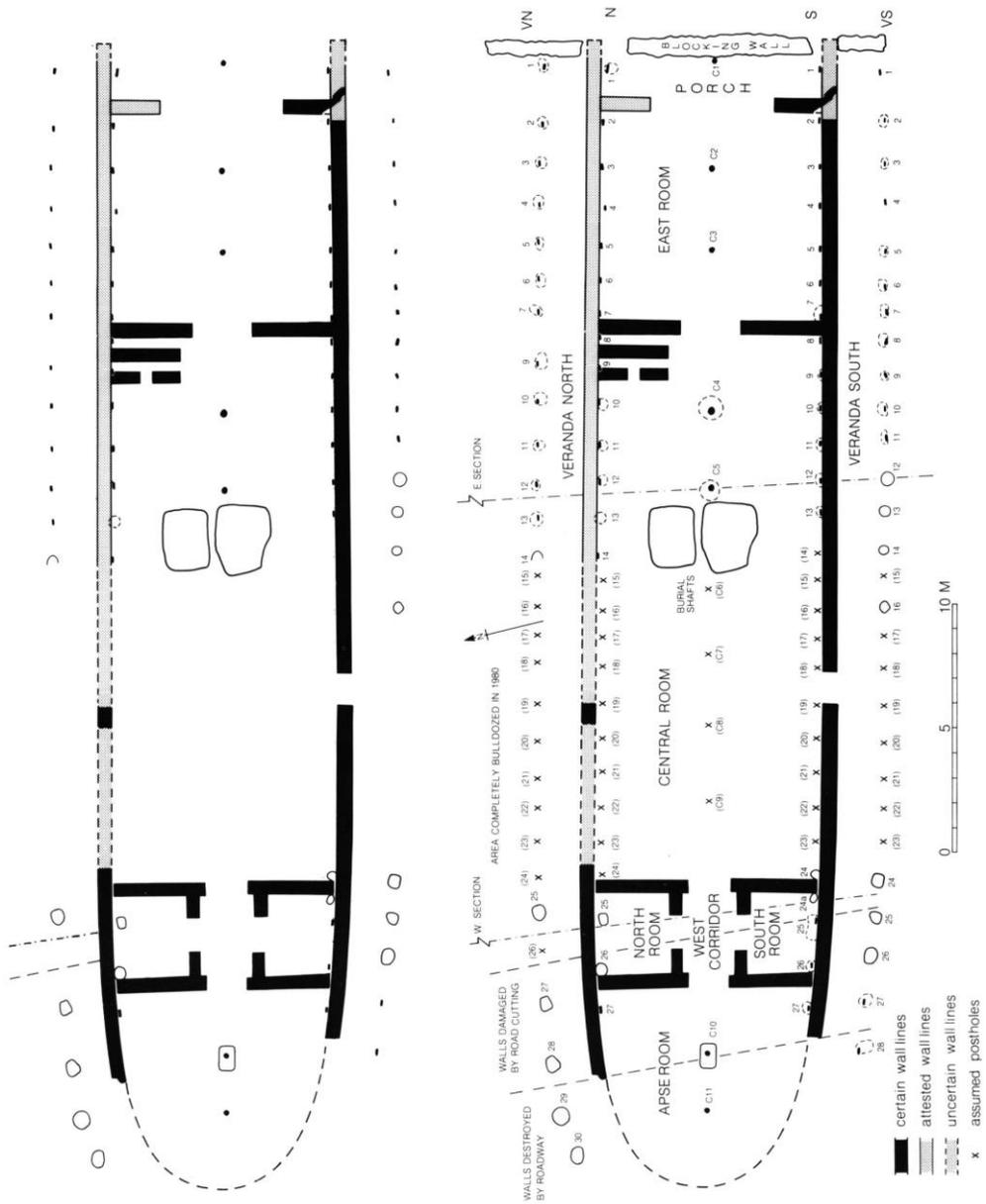
Εικόνα 74: Κάτοψη του νεκροταφείου Τζαμάλα ΙV της ΠΕΣ.

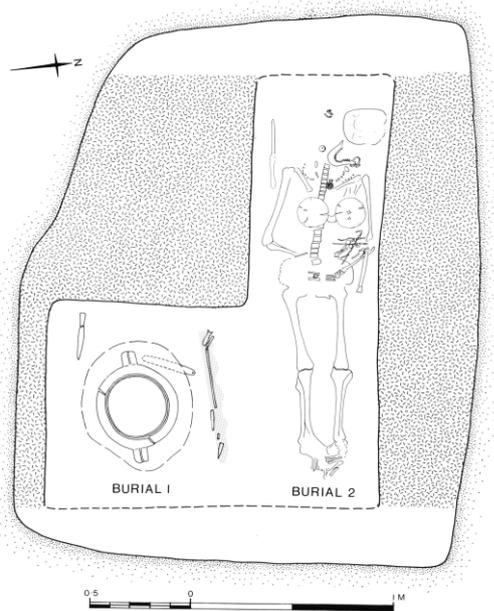
Εικόνα 75: Ο τύμβος ΙΖ της Τζαμάλας, με σημειωμένη τη θέση του τάφου 10.

Εικόνα 76: Λευκαντί. Ο χώρος του νεκροταφείου με τη θέση του Πρωτογεωμετρικού κτιρίου.

Εικόνα 77: Αξονομετρικό σχέδιο του Πρωτογεωμετρικού αψιδωτού κτιρίου στη Τούμπα Λευκαντίου.

Εικόνα 78: Σχεδιαστική αποτύπωση της διπλής ταφής.

Εικόνα 79: Γενική άποψη της γυναικείας ταφής.

Εικόνα 80: Χρυσοί ελασμάτινοι δίσκοι.

Εικόνα 81: Χρυσό μνηοειδές έλασμα.

Εικόνα 82: Περιδέραιο με περίαπτο.

Εικόνα 83: Χρυσές σπείρες.

Εικόνα 84: Χρυσές περόνες.

Εικόνα 85: Χρυσά ενώτια.

Εικόνα 86: Ειδώλιο αιγυπτιακής θεότητας από φαγεντιανή.

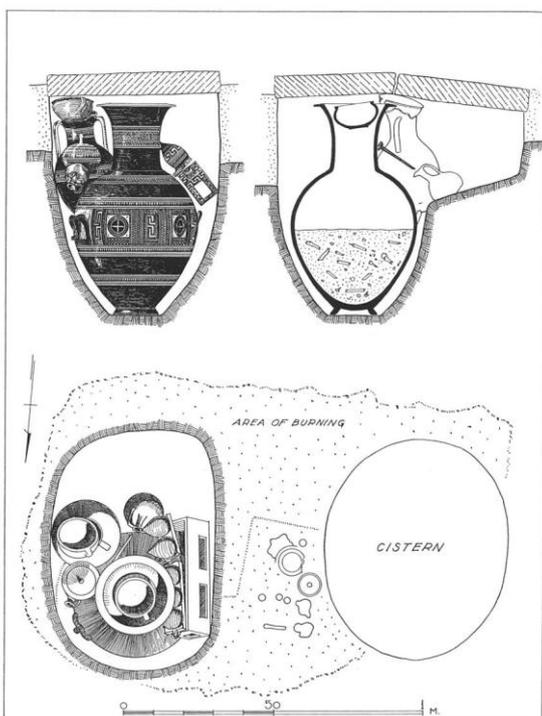
Εικόνα 87: Κάλαθος. 800-760 π.Χ.

Εικόνα 88: Μικρογραφικοί τριποδικοί λέβητες.

Εικόνα 89: Η ταφή της «πλούσιας Αθηναίας».

Εικόνα 90: Σχεδιαστική απεικόνιση της ταφής.

Εικόνα 91: Ο τεφροδόχος αμφορέας.

Εικόνα 92: Χρυσά δακτυλίδια.

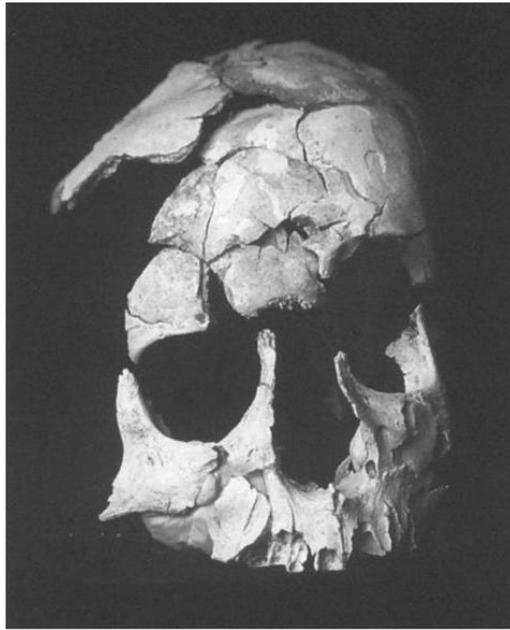

Εικόνα 93: Χρυσά ενώτια.

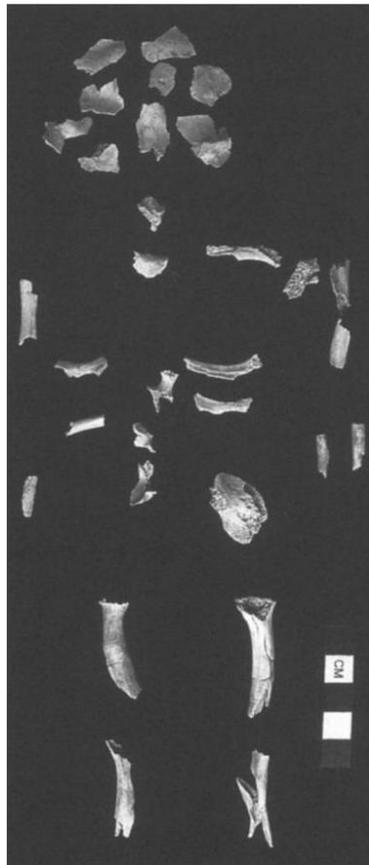
Εικόνα 94: Περιδέραιο με χάντρες από φαγεντιανή και υαλόμαζα.

Εικόνα 95: Πήλινη πυξίδα με πόμα διακοσμημένο με ομοιώματα σιτοβολώνων.

Εικόνα 97: Τα οστά του κρανίου της «πλούσιας Αθηναίας» μετά την αποκατάσταση.

Εικόνα 98: Υπολείμματα των βρεφικών οστών της ταφής.

Εικόνα 99: Αρχαία Ελεύθερα από ΝΔ. Σημειώνεται η θέση της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας.

Εικόνα 100: Άποψη του κεντρικού ανεσκαμμένου τμήματος της νεκρόπολης.

Εικόνα 101: Το κτίριο Μ από Δ.

Εικόνα 102: Κτίριο Μ, ανατολικό τμήμα. Στο κέντρο περίπου διακρίνονται οι λίθινες βάσεις-πεσσοί.

Εικόνα 103: Ο χώρος ενταφιασμών κατά την ανασκαφή με τα πήλινα και χάλκινα αγγεία.

Εικόνα 104: Λεπτομέρεια από τον ανατολικό χώρο των ταφών. Αριστερά, το κρανίο της γηραιότερης νεκρής Γ.

Εικόνα 105: Χρυσό περίμητο έλασμα με παράσταση ανθρώπινων και ζωικών μορφών.

Εικόνα 106: Χρυσά ταινιωτά ελάσματα.

Εικόνα 107: Χρυσό περίαπτο.

Εικόνα 108: Χρυσό μηνγοειδές περίαπτο με προτομή λέοντα.

Εικόνα 109: Χρυσό τραπεζιόσχημο περίαπτο με δαιδαλική κεφαλή.

Εικόνα 110: Χάντρες από ορεία κρύσταλλο.

Εικόνα 111: Γυάλινα μηνγοειδή αντικείμενα.

Εικόνα 112: Σφραγιδόλιθοι.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Χάρτης με τα όρια της Μακεδονίας πριν την ρωμαϊκή κατάκτηση (Αδάμ-Βελένη 2008, εικ. 20).

Εικόνα 2: Χάρτης με τα νεκροταφεία της Εποχής Σιδήρου στη Μακεδονία (Καραβασιλειάδου 2020, χάρτης 53).

Εικόνα 3: Επίπεδα νεκροταφεία και νεκροταφεία τύμβων στην κεντρική Μακεδονία (Ν. Πιερίας, Θεσ/νίκης, Χαλκιδικής, Κιλκίς) (Χαβέλα 2012, σελ.308, χάρτης 3).

Εικόνα 4: Κάτοψη νεκροταφείου Άγρα κατά την ανασκαφή του 1998 (Χρυσοστόμου Α. 2021, 60, σχ. 4).

Εικόνα 5: Άποψη των τάφων από Β. προς Ν. (Χρυσοστόμου Α. 2021, 64, εικ. 14).

Εικόνα 6: Ηλικιακή κατανομή πληθυσμού ανά τάφο (Χρυσοστόμου Α. 2021, 170, πίν. 6).

Εικόνα 7: Σχεδιαστική αναπαράσταση τάφου 27 (Χρυσοστόμου Α. 2021, 105, σχ. 42).

Εικόνα 8: Άποψη του τάφου από Ν. (Χρυσοστόμου Α. 2021, 106, εικ. 63).

Εικόνα 9: Άποψη του τάφου από Β. (Χρυσοστόμου Α. 2021, 106, εικ. 62).

Εικόνα 10: Σιδερένιες αιχμές βελών από την ταφή Κ2 (Χρυσοστόμου Α. 2021, 107, σχ. 44).

Εικόνα 11: Ο λόφος «Πελίτι» με τον αρχαίο οικισμό (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 34, πίν. Ι.2 εικ. 2).

Εικόνα 12: Η περιοχή του νεκροταφείου στη θέση «Αμπέλια» μεταξύ Αγροσυκιάς και Λεπτοκαρυάς (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 210, εικ. ΙΙΙ.1).

Εικόνα 13: Σχεδιαστική αποτύπωση των τάφων από τον αγρό Κοσμά Στυλιανίδη (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 215, εικ. ΙΙΙ.2).

Εικόνα 14: Άποψη από ανατολικά της ανασκαφής του τάφου ΣΤ, με σημειωμένη τη θέση ανεύρεσης της ζώνης (Χρυσοστόμου Α. 1997, 411 εικ. 3).

Εικόνα 15: Η γάλκινη ζώνη πριν τις εργασίες συντήρησης (Χρυσοστόμου Α. 1997, 412 εικ. 4).

Εικόνα 16: Ελεύθερη σχεδιαστική αποτύπωση της ζώνης (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 278, πίν. III Β:3).

Εικόνα 17: Η ζώνη μετά την αποκατάσταση των ελασμάτων και των κομβίων (Χρυσοστόμου Α. 1997, 416 εικ. 8).

Εικόνα 18: Ο τάφος Θ (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 267 πίν, III 17:1).

Εικόνα 19: Το δάπεδο του τάφου (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 267 πίν, III 17:2).

Εικόνα 20: Περιλαίμιο και χάλκινα ψέλια (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 268 πίν, III 18:1).

Εικόνα 21: Σφηκωτήρας και οκτώσχημο κόσμημα κεφαλής (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 268 πίν, III 18:2).

Εικόνα 22: Πόρπες κεφαλής (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 268 πίν, III 18:3).

Εικόνα 113: Αγκυρόσχημα αντικείμενα (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 269 πίν, III 19:1).

Εικόνα 124: Χάλκινα κυλινδρικά αντικείμενα (Χρυσοστόμου Π. κ.ά. 2012, 269 πίν, III 19:2).

Εικόνα 25: Αεροφωτογραφία του νεκροταφείου των τύμβων (Κακαμανούδης 2017, τόμος II, 34, εικ. 74).

Εικόνα 26: Κάτοψη του νεκροταφείου των τύμβων με τις ερευνημένες ταφές της ΠΕΣ-πρώιμης αρχαϊκής περιόδου (Κακαμανούδης 2017, τόμος II, 34, εικ. 75).

Εικόνα 27: Βεργίνα. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο με τις ταφές όλων των περιόδων (Κακαμανούδης 2017, τόμος II, 33, εικ. 73).

Εικόνα 28: Τύμβος LXV. Κατανομή τάφων ανά φύλο (Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 112, εικ. 20).

Εικόνα 29: Τύμβος N. Κατανομή τάφων ανά φύλο (Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 117, εικ. 24).

Εικόνα 130: Υποθετική σχεδιαστική αναπαράσταση της θέσης των κοσμημάτων σε γυναικείες ταφές της Βεργίνας ανάλογα με το σημείο εύρεσης τους εντός του τάφου (Chemsseddoha 2014, σχ. 4).

- Εικόνα 31:** Εξαρτήματα κεφαλόδεσμου από τάφο ΑΓV (Ανδρόνικος 1969, πίν. 20).
- Εικόνα 32:** Εξαρτήματα κεφαλόδεσμου από τάφο Γ ΙΙΙ (Rhomioroulou, Kilian-Dirlmeier 1989, 116, εικ. 27).
- Εικόνα 33:** Υποθετική σχεδιαστική αναπαράσταση κεφαλόδεσμου βάσει των εξαρτημάτων κεφαλής που βρέθηκαν στην ταφή ΑΕV (Bräuning, Kilian-Dirlmeier 2013, 59, εικ. 11).
- Εικόνα 34:** Κάτοψη του τύμβου ΑΖ (Ανδρόνικος 1969, παρένθετος πίν. ΙΘ).
- Εικόνες 35α-δ:** Τάφος ΑΖV ΙΙ (Ανδρόνικος 1969, πίν. 28-29).
- Εικόνα 36:** In situ σχεδιαστική απεικόνιση των κτερισμάτων της ταφής ΑΖV ΙΙ (Ανδρόνικος 1969, παρένθετος πίν. Κ).
- Εικόνα 37:** Χάλκινες σύριγγες (Κοτταρίδη 2012, 77).
- Εικόνα 38:** Χρυσοί δακτύλιοι κόμης (Κοτταρίδη 2012, 77).
- Εικόνα 39:** Περιδέραιο με ψήφους από σάρδιο (Κοτταρίδη 2012, 78).
- Εικόνα 40:** Χάλκινο ανοικτό περιδέραιο (Κοτταρίδη 2012, 78).
- Εικόνα 41:** Χάλκινες οκτώσχημες πόρπες (Κοτταρίδη 2012, 79).
- Εικόνα 42:** Ομφάλια και διακοσμητικά στοιχεία ζώνης (tutuli) (Κοτταρίδη 2012, 80).
- Εικόνα 43:** Χάλκινα δακτυλίδια (Κοτταρίδη 2012, 80).
- Εικόνα 44:** Χάλκινος τροχός (Κοτταρίδη 2012, 81).
- Εικόνα 45 :** Κάτοψη τύμβου Φ (Ανδρόνικος 1969, παρένθετος πίν. ΙΑ).
- Εικόνες 46α-β :** Ο τάφος Φ ΙΙΙ (Ανδρόνικος 1969, πίν. 17).
- Εικόνα 47 :** In situ σχεδιαστική απεικόνιση των κτερισμάτων της ταφής. (Ανδρόνικος 1969, 54, εικ. 16).
- Εικόνα 48 :** Ο τρίδυμος χάλκινος πέλεκυς από την ταφή Φ ΙΙΙ (Ανδρόνικος 1969, πίν. 104).

Εικόνα 49: Παραδείγματα τρίδυμων χάλκινων πελέκεων από το νεκροταφείο της Βεργίνας (Ανδρόνικος 1969, 249, εικ. 87).

Εικόνα 140: Αεροφωτογραφία της χερσονήσου της Τορώνης (Papadopoulos 2005, vol. II, 930, πίν. 2).

Εικόνα 51: Οι ανασκαφικές εργασίες στο άνδηρο V (Papadopoulos 2005, vol. II, 937, πίν. 13).

Εικόνα 152: Τορόνη. Κάτοψη με την τοποθεσία του νεκροταφείου της ΠΕΣ και τις θέσεις των τομών του 1981–1982 και του 1984 (Papadopoulos 2005, vol. II, 716, εικ. 9).

Εικόνα 53: Άνδηρο V. Σχέδιο του νεκροταφείου της ΠΕΣ και της αρχιτεκτονικών καταλοίπων της κλασικής περιόδου (Papadopoulos 2005, vol. II, 719, εικ. 13).

Εικόνα 54: Η ταφή 123 (Papadopoulos 2005, vol. II, 1068, πίν. 242).

Εικόνα 55: Οστικά κατάλοιπα από την γυναικεία κάυση της ταφής (Papadopoulos 2005, vol. II, 1263, πίν. 507a).

Εικόνα 516: Οστικά κατάλοιπα του εμβρύου/νεογνού (Papadopoulos 2005, vol. II, 1263, πίν. 507b).

Εικόνες 517α-β: Ο τεφροδόχος αμφορέας της ταφής (Papadopoulos 2005, vol. II, 1122, πίν. 299a-b).

Εικόνες 518α-γ: Θραυσμένοι τριποδικοί λέβητες από την ταφή (Papadopoulos 2005, vol. II, 1204-1205, πίν. 388-390).

Εικόνα 519: Κάτοψη του νεκροταφείου της Αξιούπολης (κατά την ανασκαφή του 1993) (Σαββοπούλου 2007, 619, εικ. 3).

Εικόνα 20: Ποσοτική κατανομή κοσμημάτων από τους τάφους (Σαββοπούλου 2007, 621, εικ. 9).

Εικόνες 21α-β: Κτερίσματα της ταφής Π4 (61α: Σαββοπούλου 2007, 622, εικ. 12/ 61β: Σαββοπούλου 2007, 623, εικ. 13).

Εικόνα 22: Ο εγχυτρισμός Π5 (Σαββοπούλου 2007, 623, εικ. 14).

- Εικόνα 63:** Τα κτερίσματα της ταφής Π5 (Σαββοπούλου 2007, 623, εικ. 15).
- Εικόνα 64:** Τύποι περιπτώσεων από την επαρχία Παιονίας Κιλκίς (Σαββοπούλου 2007, 624, εικ. 16).
- Εικόνα 65:** Ο λόφος του Κάστρου της Νεοκαισάρειας στην Κατερίνη (Γιματζίδης, Jung 2008, 213, εικ. 4).
- Εικόνα 66:** Σύνολο χάλκινων κοσμημάτων από τον κατεστραμμένο τάφο του Μοσχοχωρίου Πιερίας (Γιματζίδης, Jung 2008, 218, εικ. 13).
- Εικόνα 67:** Δορυφορική λήψη οικιστικών εγκαταστάσεων και νεκροταφείων Νέας Φιλαδέλφειας (Καραβασιλειάδου 2020, εικ. 83).
- Εικόνα 68:** Το κεντρικό τμήμα του νεκροταφείου της ΠΕΣ (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 36, εικ. 20).
- Εικόνα 69:** Γράφημα κατανομής των νεκρών κατά ηλικιακές ομάδες (Μίλκα, Παπαγεωργοπούλου 2004, 272, γραφ. 70).
- Εικόνα 70:** Γράφημα με τα ποσοστά θνησιμότητας στις ηλικιακές ομάδες 18-50 (Μίλκα, Παπαγεωργοπούλου 2004, 273, γραφ. 71).
- Εικόνες 71α-β:** Δύο χάλκινοι διπλοί πέλεκεις από τη γυναικεία ταφή T 514 (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2012, 472, εικ.2, σχ.1, εικ. 3, σχ.2).
- Εικόνα 72:** Νότιο τμήμα του γυναικείου κιβωτιόσχημου τάφου 948 με συσσώρευση χάλκινων κοσμημάτων (Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 44, εικ. 39).
- Εικόνα 73:** Τζαμάλα IV. Αεροφωτογραφία του νεκροταφείου της ΠΕΣ (Κακαμανούδης 2017, τόμος II, 41, εικ. 97).
- Εικόνα 74:** Κάτοψη του νεκροταφείου Τζαμάλα IV της ΠΕΣ (Κακαμανούδης 2017, τόμος II, 42, εικ. 98).
- Εικόνα 75:** Ο τύμβος IZ της Τζαμάλας, με σημειωμένη τη θέση του τάφου 10 (Κακαμανούδης 2017, τόμος II, 42, εικ. 99).
- Εικόνα 76:** Λευκαντί. Ο χώρος του νεκροταφείου με τη θέση του Πρωτογεωμετρικού κτιρίου (Porham κ.ά. 1993, πίν. 3).

Εικόνα 77: Αξονομετρικό σχέδιο του Πρωτογεωμετρικού αψιδωτού κτιρίου στην Τούμπα Λευκαντίου (Porpham κ.ά. 1993, πίν. 5).

Εικόνα 78: Σχεδιαστική αποτύπωση της διπλής ταφής (Porpham κ.ά. 1993, πίν. 13).

Εικόνα 79: Γενική άποψη της γυναικείας ταφής (Porpham κ.ά. 1993, πίν. 15a).

Εικόνα 80: Χρυσοί ελασμάτινοι δίσκοι (Κοσμά 2012, 65, εικ. 1).

Εικόνα 81: Χρυσό μνηοειδές έλασμα (Κοσμά 2012, 65, εικ. 2).

Εικόνα 82: Περιδέραιο με περίαπτο (Κοσμά 2012, 66, εικ. 3).

Εικόνα 83: Χρυσές σπείρες (Κοσμά 2012, 66, εικ. 4).

Εικόνα 84: Χρυσές περόνες (Κοσμά 2012, 67, εικ. 6).

Εικόνα 85: Χρυσά ενώτια (Παπαγγελή 2012, 113, εικ. 1).

Εικόνα 86: Ειδώλιο αιγυπτιακής θεότητας από φαγεντιανή (Παπαγγελή 2012, 107, εικ. 5).

Εικόνα 87: Κάλαθος. 800-760 π.Χ. (Παπαγγελή 2012, 108, εικ. 9).

Εικόνα 89: Η ταφή της «πλούσιας Αθηναίας».

Εικόνα 88: Μικρογραφικοί τριποδικοί λέβητες (Παπαγγελή 2012, 115, εικ. 8-9).

Εικόνα 89: Η ταφή της «πλούσιας Αθηναίας» (Liston, Papadopoulos 2004, 11, εικ. 3).

Εικόνα 90: Σχεδιαστική απεικόνιση της ταφής (Liston, Papadopoulos 2004, 11, εικ. 4).

Εικόνα 91: Ο τεφροδόχος αμφορέας (Liston, Papadopoulos 2004, 12, εικ. 5).

Εικόνα 92: Χρυσά δακτυλίδια (Σαραγά 2012, 103, εικ. 3,4, 104, εικ. 6).

Εικόνα 93: Χρυσά ενώτια (Σαραγά 2012, 101, εικ. 2).

Εικόνα 94: Περιδέραιο με χάντρες από φαγεντιανή και υαλόμαζα (Σαραγά 2012, 101, εικ. 1).

Εικόνα 95: Πήλινη πυξίδα με πόμα διακοσμημένο με ομοιώματα σιτοβολώνων (Σαραγά 2012, 103, εικ. 9).

Εικόνα 97: Τα οστά του κρανίου της «πλούσιας Αθηναίας» μετά την αποκατάσταση (Liston, Papadopoulos 2004, 17, εικ. 9).

Εικόνα 98: Υπολείμματα των βρεφικών οστών της ταφής (Liston, Papadopoulos 2004, 18, εικ. 10).

Εικόνα 99: Αρχαία Ελεύθερνα από ΝΔ. Σημειώνεται η θέση της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας (Σταμπολίδης 2012, 175, εικ. 1).

Εικόνα 100: Αποψη του κεντρικού ανεσκαμμένου τμήματος της νεκρόπολης (Σταμπολίδης 2012, 175, εικ. 2).

Εικόνα 101: Το κτίριο Μ από Δ. (Σταμπολίδης 2012, 177, εικ. 3).

Εικόνα 102: Κτίριο Μ, ανατολικό τμήμα. Στο κέντρο περίπου διακρίνονται οι λίθινες βάσεις-πεσσοί (Σταμπολίδης 2012, 178, εικ. 4).

Εικόνα 103: Ο χώρος ενταφιασμών κατά την ανασκαφή με τα πήλινα και χάλκινα αγγεία (Σταμπολίδης 2012, 179, εικ. 5).

Εικόνα 104: Λεπτομέρεια από τον ανατολικό χώρο των ταφών. Αριστερά, το κρανίο της γηραιότερης νεκρής Γ (Σταμπολίδης 2012, 180, εικ. 7).

Εικόνα 105: Χρυσό περίτμητο έλασμα με παράσταση ανθρώπινων και ζωικών μορφών (Σταμπολίδης 2012, 205, εικ. 1).

Εικόνα 106: Χρυσά ταινιωτά ελάσματα (Σταμπολίδης 2012, 206, εικ. 4).

Εικόνα 107: Χρυσό περίαπτο (Σταμπολίδης 2012, 207, εικ. 5).

Εικόνα 108: Χρυσό μηνοειδές περίαπτο με προτομή λέοντα (Σταμπολίδης 2012, 208, εικ. 8).

Εικόνα 109: Χρυσό τραπεζιόσχημο περίαπτο με δαιδαλική κεφαλή (Σταμπολίδης 2012, 209, εικ. 9).

Εικόνα 110: Χάντρες από ορεία κρύσταλλο (Σταμπολίδης 2012, 212, εικ. 26).

Εικόνα 111: Γυάλινα μηνοειδή αντικείμενα (Σταμπολίδης 2012, 215, εικ. 41).

Εικόνα 112: Σφραγιδόλιθοι (Σταμπολίδης 2012, 215, εικ. 42)